

TARTU ÜLIKOOL

Ajaloo osakond

Eesti ajaloo õppetool

Meelis Maripuu

**TEISE MAAILMASÕJA AEGSE JUUDIVASTASE
POLIITIKA RAKENDAMINE EESTIS**

Magistritöö

Juhendajad: dots. Tõnu Tannberg

prof. Andres Kasekamp

Tartu 2007

Sisukord

1. Sissejuhatus	3
1.1. Teema aktuaalsus ning uurimistööd mõjutavad tegurid	3
1.2. Töö eesmärk	8
1.3. Töö struktuur	9
2. Historiograafia ja allikad	11
2.1. Kirjandus	11
2.2. Allikad	19
2.2.1. Otsesed allikad	20
2.2.2. Kaudsed allikad	21
2.3. Meetodid	25
3. Ülevaade töö tulemustest	31
3.1. Eellugu	31
3.2. Juudivastase repressiivsüsteemi kujunemisest Saksamaal	31
3.3. Saksa okupatsioonivõimu repressiivasutused Eestis	33
3.4. Eesti juutide saatus	37
3.5. Välisriikide juudid Eestis	40
3.5.1. Tšehhi ja Saksa juudid Jägala laagris	40
3.5.2. Prantsuse juudid Tallinnas	42
3.5.3. Vaivara koondislaagri võrgustik	43
3.5.4. Inimeste suhtumine toimuvasse	45
3.6. Kokkuvõte	47
4. Artiklid	
4.1. Kollaboration und Widerstand in Estland 1940-1944	51
4.2. The Execution of Estonian Jews in the local Detention Institutions in 1941–1942.....	69
4.3. Places of imprisonment subordinate to the Chief of the	81
Security Police and SD in Estonia	
4.4. French Jews at the Tallinn AEL	89
4.5. Das Lager Jägala, Massenerschießungen von Juden in Kalevi-Liiva und die juristische Aufarbeitung in der Estnischen SSR	92
5. Zusammenfassung	110
6. Bibliograafia	114

1. Sissejuhatus

1.1. Teema aktuaalsus ning uurimistööd mõjutavad tegurid

Natsionaalsotsialistliku Saksamaa juudivastane poliitika päädis II maailmasõja ajal juutide massilise füüsilise hävitamisega. Raphaël Lemkin nimetas toimunu 1944. aastal *genotsiid*'iks, kasutades seda terminit hiljem ka teiste, sõja lõppedes raudse eesriide taha jäänud, rahavaste kallal toimepandud vägivalda kohta.¹

Tänapäeval tuntakse hitlerliku Saksamaa poolt läbi viidud juudivastast hävituspoliitikat tavapäraselt *holokaust*'i või ka *shoah*'i nime all². Juutide suhtes II maailmasõja ajal toimepandud genotsiid ei tõusetunud kõrgendatud rahvusvahelist tähelepanu pälviva teemana enne 1960. aastaid. Alates 1961.–1962. aastal Iisraelis ühe juutide hävitamise planeerija Adolf Eichmanni üle peetud kohtuprotsessist hakkas holokausti temaatika omandama kindlat rolli Iisraeli poliitikas. 1960. aastate teise poole ja 1970. aastate alguse Iisraeli – Araabia riikide konfliktides anti holokaustile oluline poliitiline tähendus.

1970. aastate algusest alates omandati holokaustile eriline koht ka USA juudi kogukonnas, kujundades sellest kogukonda liitva idee. Seda soodustas ühiskonnas leviv hoiak ohvrite ja kannatuste heroiseerimiseks. Selle tulemusena on holokaustist kujunenud tsiviilreligioon, mis omab olulist kohta kogu USA ühiskonnas, olles samal ajal ka tugevasti kommertsialiseerunud.³ Selle ühe ilminguna võis 2002. a kevadel näha USA Eesti suursaadiku Joseph De Thomase artiklit Eesti Päevalehes „Eesti vaikib holokaustist”, mis mõjus, eriti diplomaadi sulest tulnuna, hämmeldust tekitavana ja sobimatu sekkumisena meie siseasjadesse.⁴

¹ Raphaël Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of occupation. Analysis of government. Proposals for redress.* Carnegie Endowment for International Peace Division of International Law. Washington, 1944.

ÜRO Peaassamblee Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsiooniga (11. detsembri 1946. aasta resolutsioonis nr. 96(I)) anti genotsiidi mõistele siiski kitsam sisu. Avaldatud: Riigi Teataja, 1994, 27, 103.

² „Holokaust” (kreeka keeles ὁλοκαύτωμα) on tuletis sõnadest ὅλος (*holos*) - „täielik, terviklik” - ja καῦσις (*kausis*) - põlemine. Algselt tähistati sõnaga religioosset tuleohvrid ning oli piibli tõlgetet kaudu tuntud eelkõige ingliskeelses kultuuriruumis. Saksakeelse vastena kasutati *Brandopfer*. II maailmasõja ajal hakati ingliskeelses kultuuriruumis holokaustiks nimetama ka Euroopa juutide hävitamist. Saksa keeles võeti termin praktiliselt kasutusele 1979. a. samanimelise populaarse telesarja mõjul. Samas kasutatakse edasi ka omakeelseid termineid „*Judenverfolgung*“, „*Judenvernichtung*“, „*Judenmord*“.

Heebrea keelne väljen „shoah” või „shoa” tähendab hävingut, suurt katastroofi. Termin võeti pärast II maailmasõda kasutusele eelkõige juutide poolt ja seda toetas rajatud Iisraeli riik. „Holokaust” oma ohvri-tähendusega ei olnud juutidele vastuvõetav, kuna ohver on „jumala poolt soovitu”.

³ Vt lähemalt: Peter Novick, *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999.

Eesti keeles: Anton Weiss-Went, *Mida tähendab meile holokaust? Võrdlevalt Ameerikast ja Eestist.* // Vikerkaar, 2001, nr 8-9, lk 112-123; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle, 1961.

⁴ Joseph M. De Thomas, *Eesti vaikib holokaustist.* // <http://www.epl.ee/artikkel/205667> [19.05.2007].

Akadeemilises plaanis toimus murrang 1960. aastatel. 1961. aastal ilmus Raul Hilbergi klassikaks saanud teos *The Destruction of the European Jews*⁵, mis pälvis laialdast ja vastuolulist tähelepanu. Sellest alates on teemale pühendatud tuhandeid uurimusi ja raamatuid, kuid tuleb arvestada, et akadeemiline uurimine on eelpool mainitud põhjustel olnud pidevas poliitiliste ning kommerts huvide risttules, mis sunnib ilmunud ja ilmuvatesse publikatsioonidesse suhtuma alati vajaliku kriitikaga.

Tänaseks päevaks on holokaust rahvusvahelisel tasandil muutunud iseseisvaks nähtuseks, olles väljunud nii akadeemilise (ajaloo)teaduse kui ka kommertshuvide raamidest. On suundumus näidata seda ainulaadse, seni olematu ja kordumatu sündmusena, mis fundamentaalselt muutis inimsivilisatsiooni aluseid (*fundamentally challenged the foundations of human civilization*) ning selle omistatakse tsiviilreligiooni tähendust.⁶ Nii eristatakse holokaust muudest genotsiidi ja inimsusevastaste kuritegude ilmingutest ning seatakse kõrgemale teadusliku arutelu tasandist. Selle ühe väljendusena on mitmetes riikides kriminaliseeritud holokausti sündmuste käsitlemise teine äärmus, nende eitamine nn revisionistlike ajaloolaste poolt (nimetatud ka „holokausti eitajad”, inglise keeles *Holocaust denial*).⁷ Nii öelda „õiget” suhtumist holokausti temaatikasse püütakse Põhja-Ameerika ja osalt ka Euroopa kultuuriruumis kohati kujundada omalaadseks üldkehtivaks moraalikriteeriumiks. Sellise püüdega degradeeritakse aga tahtlikult või tahtmatult kõiki teisi genotsiidi ja inimsusevastaste kuritegude ohvreid.

Ülaltoodud asjaolud mõjutavad otseselt ka vastava temaatika käsitlemist Eesti ajaloo seoses. Eesti ja holokausti seoseid ning selle hilisemaid kajastusi saab ja tuleb vaadata vaid II maailmasõja sündmuste kontekstis. Eesti seos holokaustiga ei piirdu ainult kohaliku väikese juudi kogukonna saatusega. Saksa okupatsioonivõimude korraldamisel transporditi aastail 1942–1944 Saksamaalt ning vallutatud maadest Eesti territooriumile ca 13 000 juuti, kellest paljud siin hukkusid. Seetõttu kerkib Eestis toimunu esile ka teiste riikide vastavates teemakäsitlustes.

Nõukogude võimu perioodil ei saanud juutide hukkamise kajastamine Eestis erineda Nõukogude Liidu ametlikust käsitlusest. Ka sõjajärgses Nõukogude Liidus olid juudid allasurutud seisundis ning elasid kuni Stalini surmani otseses represseerimise hirmus. Pärast

⁵ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle, 1961.

⁶ Declaration of the Stockholm International Forum on the Holocaust // The Stockholm International Forum on the Holocaust. A Conference on Education, Remembrance and Research. Stockholm, Sweden, 26-28 January 2000. Proceedings, Stockholm: Regeringskansliet, 2000, lk 3.

⁷ Holokausti eitamine on kuulutatud kuriteoks Prantsusmaal, Belgias, Šveitsis, Saksamaal, Austrias, Rumeenias, Slovakkias, Tšehhis, Leedus, Poolas ja Iisraelis.

Stalini surma otseste repressioonide hirm küll kadus, kuid Nõukogude ajalookirjanduses nimetati Saksa okupatsioonivõimude ohvreid tavapäraselt ikkagi „nõukogude kodanikeks” või „rahulikeks elanikeks” (kui tegu oli võõrriigi kodanikega) vms. Kui esitati ohvrite rahvuste loetelu, siis nimetati juudid küll ära, kuid neid ei tõstetud erilise kategooriana esile. Eestit puudutavana lähtuti Saksa okupatsiooni ohvrite arvu puhul 1944. aasta ENSV Erakorralise Komisjoni hinnangulistest andmetest, millel puudus reaalne alus.⁸

Mujal maailmas alates 1960–1970 aastatest ilmunud holokaustikirjanduses puudutatakse ka Eestis toimunud juutide hukkamisi. Puuduliku allikmaterjali ja Nõukogude Liidus asunud arhiivide kättesaamatuse tõttu jäi ka nendes käsitlustes vajaka objektiivsest informatsioonist ja tegu on deduktiivset laadi seisukohavõttudega. Vahetut infot pakuvad neis käsitlustes Eestis ellu jäänud välisriikide juudid, kuid see piirdub subjektiivsete meenutustega laagri elust.

Pärast Eesti taasiseseisvumist vabanes Eesti ajalooteadus nõukogulikust kontrollist, seni suletud arhiivifondid avati uurijatele ning avanes võimalus objektiivseks uurimistöök. Muu hulgas andis see esmakordselt võimaluse ka Saksa okupatsiooni aegsete sündmuste, sh juutidega toimunu, uurimiseks Eesti ajaloo kontekstis ning meie arhiivides leiduvate allikate alusel. Eesti ajaloo kontekstis üldiselt ning arvestades taasiseseisvumisjärgse perioodi olusid (sotsiaalne tellimus esmajoones Nõukogude-perioodi käsitluste järele), ei olnud holokausti sündmuste uurimine Eesti ajaloolaste prioriteet. Ka järgnevatel aastatele on antud teema ajaloolaste jaoks püsinud tagaplaanil. See on ilmselt tingitud ka kohaliku juudi kogukonna väiksusest – puudub ühiskonnasisene nõudlus antud teema kajastamiseks. Kui heita pilk Lätis või Leedus ilmunud sellesisulisele kirjandusele, siis on erinevus suurusjärgudes. Läti osas on teemaga komplekselt tegelenud Andrew Ezergailis ning rida teisi ajaloolasi. Holokausti teema on ka üks enim esindatud teemasid Läti Ajaloolaste Komisjoni väljaantud kogumikes.⁹ Veelgi enam on teema uurimine päevakorral Leedus, seda ka tänu Leedu päritolu juutidele (näiteks

⁸ Ametliku nimega Saksa Fašistlike Vallutajate ja Nende Kaaslaste Kuritegude ning Nende Poolt NSVL Kodanikele, Kolhoosidele, Ühiskondlikele Organisatsioonidele, Riiklikele Ettevõtetele ja Asutistele Tekitatud Kahju Kindlaksmääramise ja Uurimise Erakorraline Riiklik Komisjon. ENSV Erakorraline Komisjon moodustati ENSV Ülemnõukogu 30. septembri 1944. a. määrusega. Komisjoni esimees oli Nikolai Karotamm (EKP KK I sekretär), tema asetäitja Arnold Veimer ja liikmed Boris Kumm, Hans Kruus ja Olga Lauristin. Komisjoni vastutav sekretär kohtu rahvakomissar Aleksander Jõeäär. (Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA) R 364-1-18, 4). ENSV Erakorralise Komisjoni esitatud andmete usaldatavust on analüüsitud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni mitmetes sellesisuliste raportites. Vaata: Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity . Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006.

⁹ Andrew Ezergailis, The Holocaust in Latvia, 1941–1944 : the missing centre. The Historical Institute of Latvia, Riga, 1996; Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, kd 1-18, ilmunud 2000–2006.

Dov Levini tööd). Holokausti teema on ka üks olulisemaid töövaldkondi Natsi ja Nõukogude Okupatsioonide Kuritegude Uurimise Leedu Rahvusvahelises Komisjonis.¹⁰ Publitseeritud on holokaustis hukkunud Leedu juutide nimekirjad.¹¹ Eestis on teemaga esmajoones tegeletud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni egiidi all toimunud teadustöö raames, ning see on olnud osaks nn *Vergangenheitsbewältigung*'st, mida rahvusvaheline kogukond Eestilt ootas.¹²

Eesti vabanemine Nõukogude Liidust avas ühtlasi ukсед seni raudse eesriide taga olnud huvilistele. Antud teemaga seoses tuleb kindlasti ära märkida Simon Wiesenthali keskuse tegevust nn natsi sõjakurjategijate paljastamisel. Eesti jt Euroopa riikidega seoses mängib põhirolli Wiesenthali keskuse Iisrael osakonna direktor ja keskuse natsi-küttide ülem Efraim Zuroff. Zuroffi ja tema kaastööliste poolt alates 1986. aastast esitatud „juuditapjate” nimekirjades on aastate lõikes olnud arvukalt Leedust, Lätist ja Eestist, aga ka Ukrainast ja Valgevenest pärit isikuid, kelle kohtu alla andmist nende elukohariikidelt taotletakse. Paraku ei ole tema tegevust saatnud suur edu ning riiklikud juurdlus- ja kohtuorganid, isegi Iisraelis, suhtuvad tema esitatud infosse põhjendatult terava kriitikaga, mis omakorda viib Zuroffi poolsete süüdistusteni meedias erinevate riikide aadressil. Ka Eesti ei ole sel puhul erandiks. Üheks selle väljenduseks on keskuse igakevadine raport riikide pingereaga, hinnates nende tegevust natsikurjategijate paljastamisel ja kohtu alla andmisel. Oluliseks põhjuseks Zuroffi väheses usalduses on tema tuginemine oma süüdistustes esmajoones Nõukogude Liidu julgeolekuorganite juurdlusmaterjalidele, mis ei ole tänapäevase tsiviliseeritud kohtupidamise silmis tihti peale tõendusliku väärtusega. Arvestades bioloogilist tõsiasja, et võimalike natsikurjategijate kohtu alla andmiseks on jäänud veel väga vähe aega, algatas Zuroff 2002. aastal operatsiooni „Viimane võimalus”. Lihtsustatult öeldes algatati pearaha kampaania, mis esimesel aastal hõlmas Eestit, Lätit ja Leedut ning hiljem laienes ka muudele Euroopa riikidele. Võimaliku natsikurjategija kohtu alla viiva info eest lubati preemiaks kuni 10 000 dollarit (vt kuulutust ja aktsiooni tulemusi järgneval leheküljel).¹³ Säärane töömeetod ja

¹⁰ Vt näiteks: Truska, Liudas ja Vyantas Vareikis. The Preconditions for the Holocaust: Anti-Semitism in Lithuania. The Crimes of the Totalitarian Regimes in Lithuania. Vilnius, 2004. Paralleeltekstis leedu ja inglise keeles.

¹¹ The Holocaust in Lithuania: 1941-1945 A Book of Remembrance. Edited and Compiled by Rose Lerer Cohen and Saul Issroff. Gefen Publishing, 2002.

¹² Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity . Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006.

¹³ http://www.operationlastchance.org/ESTONIA_Holocaust.htm [19.05.2007].

Vt ka: Andres Küng, Elukutse: natsikütt. // Eesti Ekspress, 27.03.2002.

ülimalt agressiivsed ja süüdistavad esinemised on andnud ühiskonnas vastupidise efekti. Avalik arvamus kaldub kõike holokaustiga seonduvat nägema läbi anti-Zuroffi prisma ja minetama tolerantsi ja mõistmise ka seal, kus see vajalik oleks. Õnneks on Eesti meedia viimastel aastatel suutnud omandada mõõdukama joone ning ei võimenda omalt poolt Zuroffi avaldusi.

HOLOKAUSTI AJAL AITASID KOHALIKUD
KÄSILASED NATSID EL MÖRVATA
TUHANDEID JUUTE NII EESTIS KUI
TEISTES RIIKIDES

SEMEN WISENTHALI KESKUS JA TANGUM TULESIIT PANEVAD VÄLJA

10 000 USA DOLLARI
SUURUSE TASU

INFORMATSIOONI EEST. MIS AITAB NATSI SÕJAKURJATEGIIJAJD
KOHETU ALLA ANDA JA KÄRISTADA

AIDAKE VÖTTA VASTUTUSELE NIMETATUID KURITEGÜIDES SÜÜDI
OLEVAD ISIKUID

REKONSTRUEERITUD PÕLVLAAGER, EESTI SEMEN WISENTHALI KESKUS ARHIIVIS

KONTAKTANDMISE
SEMEN WISENTHALI KESKUS EESTIS
TEL: 144 541 0040

SEMEN WISENTHALI KESKUS SOOMES
1 Mäkelä St., Järvenpää 02107 • Faksi: 972 2 863 129 • E-mail: sem@sem.fi

Dr. Elina Zuroff Arvo Kallas
Semën Wisenthal Center Tugaste Mägede

Operatsiooni „Viimane võimalus” tulemustest

	Riik	Algus	Saadud nimed	Esitatud süüdistused
1	Leedu	8. juuli 2002	199	46
2	Eesti	10. juuli 2002	6	-
3	Läti	11. juuli 2002	44	13

1.2. Töö eesmärk

Käesolevasse töösse koondatud artiklite eesmärk on esitada teaduslik käsitlus II maailmasõja ajal Saksamaa poolt Eesti territooriumil elluviidud juudivastastest aktsioonidest, pidades silmas Eesti ajaloo konteksti, seda sõltumata ohvrite kodakondsusest ja repressioone rakendanud institutsioonist. Uurimistöö on toimunud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni egiidi all ning see on mõjutanud rõhuasetusi. Kõik käesolevasse töösse kogutud artiklid on algupäraselt suunatud välismaisele lugejale, mida on arvestatud esituslaadi valikul.

Esmajärjekorras on uurimisobjektideks ühelt poolt juudivastast poliitikat elluviinud institutsioonid, nende alluvusvahekorrad, ametikandjate ülesanded ja otsustuspädevus ning vastutus. Teiselt poolt repressioonide ohvrid, kinnipeetavate ja hukatute (hukkunute) arv. Lisaks sellele on vaadeldud ka eestlaste suhtumist toimunusse: milline oli eelhäälestus ning kas või millised muutused toimusid selles Saksa okupatsiooni kestel. Töös ei süveneta nõ ohvriks olemisse ning seetõttu ei ole holokausti üleelanute mälestused selle töö puhul olnud esmase tähtsusega.

Töö konkreetne eesmärk on olnud tuua kohalikku ja rahvusvahelisse teaduskäibesse allikapõhised, korrastatud ning kriitiliselt analüüsitud andmed Eesti territooriumil juutide vaenamisega tegelenud Saksa okupatsioonivõimu asutustest, nende vastutusest ning ohvrite arvust. Kuni 1990. aastate lõpuni pärines pea kogu sellekohane teave välispublikatsioonidest või Nõukogude perioodi propagandakirjandusest, mis ei arvestanud Eesti ajaloo konteksti, oli erinevatel põhjustel tendentslik ning ka faktiliselt ekslik. Spetsiaalseid arhiivimaterjalidele rajanevaid uurimusi Eesti ning holokausti seoste kohta ei olnud avaldatud, välja arvatud 1994.a ilmunud Eugenia Gurin-Loovi koostatud raamat „Suur häving : Eesti juutide katastroof 1941.” Järgnevatel aastatel on temaatikaga USA Brandeisi ülikoolis põhjalikult tegelenud Anton Weiss-Wendt, kaitstes temaatilise magistritöö¹⁴ ning 2005. a ka doktoritöö *The Holocaust in Estonia*, kuid seni puudub info selle publitseerimise koht ning käesoleva töö juures ei ole seda kasutatud.

¹⁴ Weiss-Wendt, Anton. Holocaust of the Estonian Jews, 1941–1942. Sonderkommando 1a and the problem of collaboration. Presented to the Faculty of the Skirball Department of Hebrew and Judaic Studies at New York University. In partial fulfillment of the requirements for the Degree of Master of Arts. New York University, 1999.

1.3. Töö struktuur

Käesolev magistritöö koosneb viiest magistriõpingute kestel kirjutatud artiklist, mis kajastavad Saksa okupatsioonivõimude poolt Eesti territooriumil läbiviidud juudivastaseid aktsioone ja inimeste suhtumist sellesse.

Esimese artikli aluseks on 2002. a aprillis Stockholmis ja Uppsalas toimunud konverentsil „Focus: Reichskommissariat Ostland. Collaboration and Resistance during the Holocaust” peetud ettekanne, mis ilmus konverentsijärgses artiklite kogumikus.¹⁵ Artikkel analüüsib üldiselt Eestis aastail 1940–1944 valitsenud olukorda: milline oli juutide koht ja suhtumine neisse Eesti iseseisvusaegses ühiskonnas, millised muutused toimusid selles esimese Nõukogude okupatsioonista jooksul ning millist mõju avaldas see Saksa okupatsiooni aegsetele sündmustele. Oluline oli selle juures esile tuua eestlaste-juutide vahelisi suhteid ning võimalikke vaenuavaldusi, mis võinuks eskaleeruda Saksamaa juudivastase poliitika tingimustes. Sellest omakorda tulenevad küsimused eestlaste võimalikust koostööst juutide represseerimisel või vastupanust sellele. Eesmärk oli rahvusvahelisel tasandil toonitada, et ei saa rääkida nn „Baltikumi holokaustist”, kus Leedu või ka Läti näidete varal (kus juudivastased aktsioonid omandasid kordades suurema ulatuse) tehakse üldistusi ka Eestis toimunu kohta.

Järgnevad 4 artiklit on valminud põhiosas Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni egiidi all ning kolm esimest publitseeriti Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse poolt välja antud kogumikus.¹⁶ Vastavad uurimused on komisjonile esitatud raportite vormis ning ei pruugi seetõttu järgida kõiki tavapärasele teadusartiklile omaseid vorminüansse.

Artikkel nr 2 käsitleb piirkondade lõikes Eesti juutide hukkamist 1941.–1942. a kohalikes kinnipidamisasutustes ning metsavendade, Omakaitse liikmete ning politseinike võimalikku osalust selles. Oluline oli selgitada, kas eelnimetatud osalesid juutide kinnivõtmisel ja hukkamisel ning kui jah, kas see toimus omaalgatuslikult või mitte ning kas tegu oli spetsiaalselt juutide vastu suunatud aktsioonidega. Samasisuline artikkel on varasema variandina ilmunud ka eesti keeles.¹⁷

¹⁵ Meelis Maripuu, *Kollaboration und Widerstand in Estland 1940–1944 // Collaboration and Resistance during the Holocaust. Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*. Edited by: David Gaunt, Paul A. Levine, Laura Palosuo. Peter Lang AG, Bern, 2004, lk 403-420.

¹⁶ Meelis Maripuu. *The Execution of Estonian Jews in the local Detention Institutions in 1941–1942; Places of imprisonment subordinated to the Chief of the Security Police and SD in Estonia; French Jews at the Tallinn AEL*. // *Estonia 1940-1945*, lk 651-662; 681-688; 717-718.

¹⁷ Meelis Maripuu, *Eesti juutide holokaust ja eestlased*. // *Vikerkaar*, 2001, nr 8-9, lk 135-146.

Saksa Julgeolekupolitsei ja SD (edaspidi Jupõ ja SD) ülemale Eestis allunud kinnipidamiskohti käsitlev artikkel (nr 3) annab struktuuralse ülevaate ühest osast Eestis tegutsenud Saksa okupatsioonivõimude karistusasutustest, jättes kõrvale otse Berliinis asunud SSi Majanduse ja Halduse Peaametile allunud laagrid.¹⁸ Artikkel täpsustab, mis liiki (vanglad, erinevad laagrid) ja millise ülesandega kinnipidamiskohtadega oli Eestis tegu, kuidas olid reguleeritud alluvussuhted erinevate Saksa ametiasutuste vahel ning julgeolekupolitsei siseselt. Eelnimetatud kinnipidamiskohad olid mõeldud esmajoones kohaliku elanikkonna kinnipidamiseks, kuid selles oli erandeid.

Järgnevad artiklid võtavadki vaatluse alla juhud, kui julgeolekupolitsei haldusalas olevatesse kinnipidamiskohtadesse paigutati teistest Saksamaa poolt okupeeritud riikidest Eestisse toodud juute ning püüavad selgusele jõuda nende hulgas ning saatuses.

Lühiülevaade (artikkel nr 4) prantsuse juutidest Tallinna Töö- ja Kasvatuslaagris ehk nn Patarei vanglas annab kokkuvõtliku pildi sellest vähesest, mis on teada 1944. a kevad-suvel siia saabunud ca 300 inimese saatuses. Nimetatud ajalooepisood on Eestis vähetuntud ning on arusaadavalt enam tähelepanu pälvinud Prantsuse juudikogukonnas.

Viienda artikli uurimistöö Tšehhi ja Saksa juutidele rajatud Jägala laagrist ning enamike vangide hukkamisest Kalevi-Liival on tehtud samuti Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni egiidi all, kuid antud kujul on artikkel ilmunud 2004. aastal Saksamaal Blaubeurenis toimunud koonduslaagrite ajaloole pühendatud *workshopi* ettekannete kogumikus.¹⁹ Samal teemal on Nõukogude perioodil avaldatud hulgaliselt propagandistlikke materjale, mida levitati ka teistesse riikidesse. Antud artikli eesmärgiks oli ühelt poolt välja selgitada toimunud sündmuste võimalikult tõepäraseid asjaolud ja hukatute (hukkunute) reaalne arv ning teiselt poolt demonstreerida väärandmete käibele laskmist Nõukogude Liidus ja nende propagandistlikku ärakasutamist.

Käesoleva töö temaatikaga seondub otseselt ka 1943. a SSi Majanduse ja Halduse Peaameti alluvuses Vaivarasse rajatud koonduslaager, mille uurimisega on autor tegele- nud Riho Västriku kaasautorina.²⁰ Kogu holokaustiga seotud probleemistikust Eestis üldpildi saamiseks on töö tulemusi kokkuvõtvas osas antud ülevaade ka Vaivara laagrivõrgustikust.

¹⁸ SSi majanduse ja halduse peaametile allunud laagrite kohta vaata: Riho Västriku, Meelis Maripuu, Vaivara Concentration Camp. // Estonia 1940-1945, lk 719-738.

¹⁹ Meelis Maripuu, Das Lager Jägala, Massenerschießungen von Juden in Kalevi-Liiva und die juristische Aufarbeitung in der estnischen SSR. // Nationalsozialistische Lager: Neue Beiträge zur NS-Verfolgungs- und Vernichtungspolitik und zur Gedenkstättenpädagogik. (Hg) Akim Jah u.a. Münster, 2006, lk 149-165. Vaata ka Annihilation of Czech and German Jews in Estonia in 1942-1943. // Estonia 1940-1945, lk 705-716.

²⁰ Riho Västriku, Meelis Maripuu, Vaivara Concentration camp in 1943-1944. // Estonia 1940-1945, lk 719-738.

2. Historiograafia ja allikad

2.1. Kirjandus

Kogu holokaustikirjandus on sedavõrd laiaulatuslik ja eriilmeline, et lähtuvalt käesoleva töö kitsast eesmärgist ei ole ülevaate andmine holokausti uurimisest tervikuna siinkohal mõeldav. Seetõttu on piirdutud käsitlustega, mis otseselt puudutavad käesoleva töö temaatikat.

Eestlaste suhtumist holokausti sündmustesse, sellele kaasa aitamist või vastupanu osutamist, ei ole varasemalt otseselt käsitletud. Nõukogude perioodi ajalookirjanduses kirjutati üldiselt laadis „sangarlike nõukogude kodanike võitlusest fašistlike röövvalutajate ja nende käsilaste vastu” ning see ei oma antud juhul ajalooteaduslikku väärtust. Eestlaste sõjaaegne suhtumine juutidesse tulenes esmajoones varasematest ühiskondlikest suhetest Eestis ning seda mõjutada püüdnud Saksa propagandast. Eestlaste ja juutide sõjaeelsete suhete kujunemise jälgimiseks oli suur abi Sirje Kivimäe ja Anton Weiss-Wendti töödest.²¹ Neist esimene pühendus Eesti juudi kogukonna kujunemise ja eripärade tutvustamisele ning teine vaatles põhiliselt Narva näite varal, kuidas reageeris juudi kogukond Nõukogude okupatsiooni saabumisele. See on oluline lähteteave, et hinnata hilisema Saksa „juudi-bolševismi” propaganda mõju eestlastele ning nende käitumist sõja ajal. Lisaks tuleb käesoleva teema kontekstis ära märkida ka Gurin-Loovi saksa keelset ülevaatliku artiklit *Verfolgung der Juden in Estland (1941–1945). Rettungsversuche und Hilfe*, kus autor analüüsib eestlaste ja juutide vaheliste suhete kujunemist ning võtab lühidalt kokku ka tolleks hetkeks teadaolevad uurimisandmed.²² Eestlaste sõjaaegse käitumise jälgimiseks oli oluliseks abiks Argo Kuusiku vahetult Saksa Jupo ja SD materjalidele tuginev põhjalik artikkel Eesti elanikkonna meelsusest Saksa okupatsiooni perioodil.²³

Tänapäevaks on huvitavat lisamaterjali eestlaste ja juutide suhete kohta võimalik leida ka interneti kodulehe Eesti Juutluse Arhiiv vahendusel. Kodulehe koostaja on seadnud endale eesmärgiks Eesti juutluse mälestuse jäädvustamise ja on kogunud erinevaid

²¹ 1) Sirje Kivimäe, *Estland. Geschichte und Gegenwart der Juden* // Tribüne IV, 1996;

2) Anton Weiss-Wendt, *The Soviet Occupation of Estonia in 1940-41 and the Jews* // *Holocaust and Genocide Studies*, Oxford University Press. VI2 N2, Fall 1998;

Anton Weiss-Wendt, *Preconditions for the Holocaust: Estonian Jews and the Judeobolshevik Myth* // *The Baltic Countries under German and Soviet Occupation 1940-1991*. Edited by: Anu-Mai Kõll. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2003, lk 161-166.

²² Eugenia Gurin-Loov, *Verfolgung der Juden in Estland (1941–1945). Rettungsversuche und Hilfe* // *Solidarität und Hilfe für Juden Während der NS-Zeit. Regionalstudien 2: Ukraine, Frankreich, Böhmen und Mähren, Österreich, Lettland, Litauen, Estland*. (Hrsg) Wolfgang Benz, Juliane Wetzels. Metropol: Berlin, 1998, lk 295-308.

²³ Argo Kuusik, *Public Sentiments during the Period of German Occupation*. // *Estonia 1940-1945*, lk 613–638.

teemakohaseid artikleid, mälestusi ja pildimaterjali. Antud töö kontekstis tuleb ära märkida professor Dov Levini ja Emanuel Nodeli artikleid, mis on algupäraselt ilmunud muudes väljaannetes.²⁴

Saksa Julgeolekupolitsei ja SD ning neile allunud kinnipidamiskohtade tegevus leidis Nõukogude perioodi kirjanduses mõningal määral kajastamist, kuid enamasti puudub neil ajalooteaduslik väärtus. Vaatamata poliitilisele tendentslikkusele väärib äramärkimist Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riikliku Keskarhiivi ning EKP KK Partei Ajaloo Instituudi poolt kahel korral välja antud dokumentide ja materjalide kogumik Pruun katk.²⁵

Lääneriikides on aastakümnete jooksul ilmunud suur hulk Saksa Jupõ ja SD tegevust puudutavaid uurimusi, mis on olnud abiks taustainfo kogumisel. Esile võib tõsta Hans-Heinrich Wilhelmi ülevaadet operatiivgrupi A ja selle baasil organiseeritud julgeolekupolitsei tegevusest 1941–1942. Raamat tugineb rikkalikule allikalisele baasile, on esitatud riikide kaupa ja pühendab Eestis toimunule omaette peatüki.²⁶

Kinnipidamiskohtade rajamise ning tegevuse uurimiseks on vajalik tunda neid juhtinud institutsioone. Operatiivgrupi 1a ning Julgeolekupolitsei ja SD tegevuse kohta Eestis on käesolevas töös kasutatud mitme autori artikleid. Operatiivgrupi 1a moodustamise ja tegevuse osas oli abiks põhjalikul allikalisel baasil kirjutatud Anton Weiss-Wendti artikkel grupi jõudmisest Eestisse ning nende rollist juudivastaste aktsioonide korraldamisel.²⁷

Saksa Jupõ ja SD organisatsioonist Eestis ning eestlaste koostööst sellega on kirjutanud põhiliselt kaks autorit. Ruth Bettina Birn on kirjutanud nii kõrgematest SS- ja politseijuhtidest kui ka pühendunud konkreetselt Eesti juhtumile. Tema erihuviks on olnud Jupõ ja SD tihe ja usalduslik koostöö eestlastega ning sel teemal on temalt 2006. a ilmunud ka

²⁴ Eesti Juutluse Arhiiv. Koostaja Mark Rybak. <http://eja.pri.ee/>. Vaata: Dov Levin, An example of a small and unique community. // <http://eja.pri.ee/history/Dov%20Levin.geneal.pdf> [16.05.2007]

Dov Levin. Estonian Jews in the USSR. (1941-1945). // <http://eja.pri.ee/Community/Dov%20Levin.pdf> [16.05.2007]; Emanuel Nodel. Life and Death of Estonian Jewry. // <http://eja.pri.ee/history/Nodel.pdf> [16.05.2007].

²⁵ Pruun katk : dokumentide kogumik fašistide kuritegude kohta okupeeritud Eesti NSV territooriumil. Eesti NSV Arhiivide Valitsus, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv. Koostanud Ervin Martinson, A. Matsulevitš. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.

Uus ja tunduvalt mahukam väljaanne: Pruun katk : saksa fašistlik okupatsioon Eestis, 1941-1944 :dokumente ja materjale. Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv, EKP KK Partei Ajaloo Instituut. Koostanud Anni Matsulevitš. Tallinn, 1988.

²⁶ Hans-Heinrich Wilhelm, Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42. Frankfurt am Mein, 1996, lk 198-251.

²⁷ Weiss-Wendt, Anton. Weiss-Wendt, Anton. Sonderkommando 1a ja juudiküsimuse lõplik lahendamine Eestis. Tallinn, 2002. Käsikiri MTÜ S-Keskuses.

põhjalik raamat.²⁸ Argo Kuusiku senine uurimistöö on olnud pühendunud Saksa Jupos ja SD struktuurile ja personalile Eestis ning see on olnud oluliseks abiks käesoleva magistratöö artiklite ettevalmistamisel.²⁹

Saksa Jupos ja SD poolt Eestisse rajatud nn töö- ja kasvatuslaagrite (*Arbeitserziehungslager*) süsteemi tundmaõppimisel oli oluliseks lähtekohaks Gabriele Lotfi käsitus Saksamaal Gestapo poolt rajatud töö- ja kasvatuslaagritest, mis olid otseseks eeskujuks siin asutatud laagritele.³⁰

Juutide hukkamiste korraldus ja ulatus Eestis on kirjanduses käsitlemist leidnud juba alates 1940. aastate lõpust, kuid **Nõukogude Liidus** (ka Eesti NSVs) ilmunud üllitistel on enamasti vaid historiograafiline väärtus. Kohe pärast Eesti taasvallutamist Punaarmee poolt 1944. a sügisel moodustati ka Eesti territooriumil üleliidulisele Erakorralise Komisjonile (ametliku nimega Saksa Fašistlike Vallutajate ja Nende Kaaslaste Kuritegude ning Nende Poolt NSVL Kodanikele, Kolhoosidele, Ühiskondlikele Organisatsioonidele, Riiklikele Ettevõttele ja Asutistele Tekitatud Kahju Kindlaksmääramise ja Uurimise Erakorraline Riiklik Komisjon) alluv ENSV Erakorraline Komisjon.³¹ Samasugused komisjonid moodustati kõigis Saksa okupatsiooni all olnud oblastites, liiduvabariikides ning 1939–1940 annekteeritud territooriumidel ja riikides.³²

ENSV Erakorraline Komisjon pidi kahe nädala jooksul välja selgitama Saksa okupatsiooni ajal tekitatud kahjud alates inimohvritest ja lõpetades rüüstatud põllumajandussaadustega. Tolleaegses Nõukogude Liidus ei rõhutatud hukatute rahvuslikku päritolu ning juute käsitleti koos mistahes muust rahvusest ohvritega. Komisjoni töö tulemusena valmisid raportid, mille kokkuvõtted avaldati raamatuna 1947. a.³³ Komisjoni väitel hukati Saksa okupatsiooni ajal Eestis 125 307 Nõukogude kodanikku, neist 61 307 rahulikku elanikku (sh juudid) ning see kanoniseeriti nõukogulikus ajalooteaduses ja on

²⁸ Ruth Bettina Birn, *Die Höheren SS- und Polizeiführer : Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*. Droste, Düsseldorf, 1986.

²⁹ Argo Kuusik, *Security Police and SD in Estonia // Estonia 1940-1945*, lk 573-602.

³⁰ Gabriele Lotfi, *KZ der Gestapo: Arbeitserziehungslager im Dritten Reich*. Dt. Verl.-Anst., Stuttgart - München, 2000.

³¹ ENSV Erakorraline Komisjon, ERA R 364-1-18.

³² Sel teemal kaitsi 2005. aastal Taanis Kopenhaageni Ülikoolis doktoritöö: Niels Bo Poulsen, *The Soviet Extraordinary State Commission on War Crimes. An Analysis of the Commission's Investigative Work in War and Post War Stalinist Society (Abstract)*
http://www.humanist.ku.dk/humweb/phd/abstract_2005/NielsBoPoulsen.html#Abstract [10.03. 2005].

³³ Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. Toimetuse kolleegium: M[ax] Laosson, E[duard] Päll, J[oosep] Saat. Tallinn, 1947.

Venemaa teaduslikes ja propagandistlikes ajalookäsitlustes käibel tänini.³⁴ Sealt lähtuvalt käibib see valeinformatsioon osaliselt edasi ka tänase Eesti holokaustimälestistel.³⁵

Uue lainena algas inimsusevastaste- ja sõjakuritegude uurimine Nõukogude Liidus ligikaudu samaaegselt kohtuprotsessiga Adolf Eichmanni üle Iisraelis 1960.–1961. a. Ka Nõukogude Liidus alustati avalike näidisprotsesside korraldamisega inimsusevastastes kuritegudes süüdistatavate üle. Kuigi süüdistuste aluseks olid reeglina tegelikkuses aset leidnud kuriteod, siis protsessid ise kandsid suures osas propagandistlikku iseloomu ning neid korraldati lisaks Eestile ka Lätis ning Leedus ja mujal. Protsessidele eelnenud juurdluste materjalid on piisava allikakriitika korral ajaloolises uurimistöös kasutatavad kaudsete allikatena (tutvustatakse allikate juures, vt ka artikkel 5). Toimunud protsesside materjalide alusel publitseeriti partei- ja julgeolekuorganite korraldusel kogumikke, millel oli selgelt ideoloogiline ja propagandistlik eesmärk ning neil puudub ajalooteaduslik väärtus. Käesoleva töö kontekstis tuleb eelkõige nimetada Vladimir Raudsepa koostatud kogumikku „Inimesed, olge valvsad!”³⁶ (Jägala laagri teemadel) ning Ervin Martinsoni koostatud kogumikke „12 000” (Tartu koonduslaagri teemadel) ja „Haakristi teenrid”³⁷ Kogumikud tõlgiti vene ja osalt ka inglise keelde, mida levitati julgeolekuorganite soovitusel Nõukogude Liidu saatkondade vahendusel riikides, kus olid suuremad väliseesti kogukonnad. Nõukogude perioodi hilisemad publikatsioonid piirdusid enamasti eelnimetatud kogumikes ilmunu kordamisega. Eestis on Nõukogude propagandistliku ajalooainese kasutamisega seni tegeletud vähe. Käesoleva töö autor on võimaluste piires tegelenud 1960. aastate sõjakurjategijate protsesside uurimisega.³⁸ Enam on sellega tegelenud aga näiteks Läti kolleegid.³⁹

³⁴ Näiteks: 1) Россия СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. Под общей редакцией Г.Ф. Кривошеева. Москва, Олма-Пресс, 2001.

2) Эстония. Кровавый след нацизма: 1941 - 1944 годы. Сборник архивных документов о преступлениях эстонских коллаборационистов в годы Второй мировой войны. Москва, Европа, 2006.

3) Преступления нацистов и их пособников в Прибалтике (Эстония) 1941 / 1944 : документы и свидетельства. Таллин, 2006.

³⁵ Vaata artikkel nr 5: Das Lager Jägala, Massenerschießungen von Juden in Kalevi-Liiva und die juristische Aufarbeitung in der estnischen SSR.

³⁶ Inimesed, olge valvsad! : materjale kohtuprotsessist A. Mere, R. Gerretsi ja J. Viigi kriminaalasjas. Ajakirjanduses ilmunud materjalide ja dokumentide põhjal koostanud Vladimir Raudsepp. Tallinn, 1961.

³⁷ 1) 12000 : Tartus 16.-20. jaanuaril 1962 massimõrvarite Juhan Jüriste, Karl Linnase ja Ervin Viksi üle peetud kohtuprotsessi materjale. Koostanud K. Lemmik ja E. Martinson. Tallinn, 1962;

2) Haakristi teenrid : Eesti natsionalistide ja fašistide kuritegudest hitlerliku okupatsiooni aastail. Tallinn, 1962.

³⁸ Meelis Maripuu, Faktide ja propaganda vahel: KGB ja kompartei inimsusevastaseid kuritegusid uurimas (1960.–1980. aastad). Ettekanne rahvusvahelisel konverentsil Contemporary History in Baltic and European Context. Tallinnas 30.-31.03.2005. Käsikiri autori valduses.

³⁹ Andrew Ezergailis jt, Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-occupied Latvia. Daugavas Vanagi: Who Are They? – Revisted. Riga, 2005.

Läänemaailmas on holokausti puudutava kirjanduse hulk muutunud juba peaaegu hõlmamatuks, mida võimendab kordades interneti vahendusel levitav info ning arusaadavalt ei pretendeeri käesolev historiograafiline ülevaade seda kõike haarama. Isegi kogu ilmunud kirjanduse, kus Eestit vähemal või rohkemal määral nimetatud oleks, tutvustamine ei ole selle töö raamides otstarbekas. Tihtipeale räägitakse „Baltikumist” või „Ostlandist”, tuues näiteid Leedust ja Lätist, kus holokausti sündmused omasid suurusjärkude võrra suuremaid mastaape ning halvimal juhul pannakse ülevaatele punkt viitega Wannsee konverentsile, tõdedes, et vaid Eesti suudeti esimese ja viimase riigina juba 1942. a alguseks muuta „juudivabaks” (*Judenfrei*). Faktiliselt vastab viimane väide ju tõele, kuid esitatuna kontekstiväliselt jätab lugejatele, mõnevõrra utreerides, mulje, et suurimad tapatalgud toimusidki Eestis.

Arhiiviallikad, millele on tuginetud, on valdavalt ühed ja samad ning ei kaasa Eestis leiduvaid allikaid. Erineval määral on kasutatud ellujäänute mälestusi, mille allikaline väärtus on väga erinev. Nii ei ole konkreetselt Eestis aset leidnud sündmuste kajastamiseks, mis on aga antud töö teema, selle kirjanduse informatiivne väärtus suur. Lühidalt on järgnevalt puudutatud mõningaid standardkäsitlusi, mis on olnud vajalikud üldise raamistiku mõistmiseks ning neid, mis puudutavad konkreetselt holokausti sündmusi Eestis.

Saksa okupatsioonivõimude sõja- ja inimsusevastaste kuritegude uurimine algas kohe pärast sõja lõppu. 1945. aastal alustas Saksamaal Nürnbergis tööd sõja võitnud liitlasriikide organiseeritud Rahvusvaheline Sõjatribunal.⁴⁰ Selle kõrval alustati koheselt ka teema akadeemilist käsitlemist, kus tuleb ära märkida Raphaël Lemkini *standardwerk Axis Rule in Occupied Europe*. Andes põgusa ülevaate kõigist Saksamaa poolt vallutatud riikidest, pühendab ta väikesed peatükid ka Balti riikidele, kuhu on ühendatud informatsioon Eesti, Läti ja Leedu kohta. Omas ajas (ilmus juba 1944) oli tegu kahtlemata teedrajava teosega, mis aga informatiivsuse seisukohalt omab tänaseks päevaks eelkõige historiograafilist väärtust. Autori panus teemakäsitluse arengusse on aga vaieldamatu.⁴¹

Andmed hukatud Eesti juutide kohta ilmusid 1953. a ka ühes holokausti-kirjanduse esikteostest Gerald Reitlingeri raamatus *The Final Solution*, kus selleks arvuks loetakse ekslikult 2000.⁴² Nimetatud arv on tihti kasutusel tänini. Otseselt välja ütlemata, kuid samale

⁴⁰ Nürnbergi protsesside materjalidega on võimalik tutvuda Yale ülikooli projekti kaudu: "Documents in Law, History and Diplomacy", Avalon Project at the Yale Law School, The Nuremberg War Crimes Trials.<<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/avalon.htm>>.

⁴¹ Raphaël Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*. lk 117-124; 300-311.

⁴² Gerald Reitlinger, *The Final Solution*. New York, 1953, lk 95. Ekslik arv on käibele läinud operatiivgruppide ettekandest. *Ereignismeldung* nr 111, 12. oktoobrist 1941. Bundesarchiv (edaspidi BA) R 58/218, 145.

tulemusele viitab käesoleval ajal ka USA Holokausti Memoriaalmuuseumi virtuaalne Holokausti entsüklopeedia.⁴³

Klassikalise teosena tuleb ära märkida ka Raul Hilbergi kolmeköiteline *The Destruction of the European Jews*, mis põhineb põhiosas Saksa arhiivandmetele ning ilmus esmatrükis 1961. aastal. Hilbergi ülevaadet Euroopa juutide hävitamisest võib lugeda esimeseks tõeliselt laiahaardeliseks teemakäsitluseks ning kuigi sellega kaasnes hulk vastuolusid rahvusvahelises juudi kogukonnas, on tegu tõelise „*Standardwerk*”ga holokausti uurimisel. Etteheitena kõlas ohvrite vähese kangelaslikkuse näitamine ning liigne keskendumine Saksa arhiividokumentidele. Hilberg oli alates 1948. a töötanud natsi-Saksamaa dokumentidega USA armee ülesandel (*USA War Documentation Project*) ning on kahtlematult üks paremaid nende tundjaid.⁴⁴

Lisaks lühivihjetele Eestis asetleidnud holokausti-sündmuste kohta leidub lääneriikides ilmunud kirjanduses ka üksikasjalikumaid käsitlusi. Märkimisväärne on 1970. aastal ilmunud Mark Dworzecki raamt. Dworzecki pärineb Vilniuse getost ning on II maailmasõja ajal ise Vaivara koonduslaagri võrgustikust läbi käinud. Olles erialalt küll arst, pühendus ta sõja lõppedes kohe toimepandud repressioonide uurimisele, kuid ka Iisraelis leidis holokausti uurimine akadeemilises mõttes tunnustamist alles 1960. aastate lõpus. Sellele järgnevalt ilmus ka tema raamat *The Jewish camps in Estonia, 1942–1944*. Kuna raamat on heebrea keelne, ei ole selle täies mahus kasutamine olnud käesoleva töö juures võimalik. Siiski on raamatule lisatud inglise keelne kokkuvõte, mis võimaldab saada ülevaate kasutatud allikatest ja tutvuda autori põhijäreldustega. Allikaliselt on Dworzecki raamatu tugevaim külg arvukad ellujäänute mälestused, mis puudutavad enim Vaivara laagrit ja võimaldavad kindlasti anda detailse pildi laagriolustikust. Autori poolt esitatud andmed laagritesse toodud ning hukatud juutide arvu kohta ei vasta aga praegu kasutuses olevatele andmetele.⁴⁵ Oma mõju selles on ilmselt ka asjaolul, et Dworzeckini jõudsid andmed Eestis asuvatest arhiividest Eesti NSV julgeolekuorganite usaldusaluse Ervin Martinsoni vahendusel, kellest oli juttu juba eespool.⁴⁶

Olulise osa juudivastastest aktsioonides Eestis moodustavad siin toimepandud kuriteod teistest riikidest, Tšehhist, Saksamaalt ja Prantsumaalt toodud juutide vastu. Neil puhkudel on

⁴³ Holocaust Encyclopedia : Estonia. U. S. Holocaust Memorial Museum.
<<http://www1.ushmm.org/wlc/article.php?lang=en&ModuleId=10005448>> [17.05.2007].

⁴⁴ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Bd 1-3. Frankfurt a.M. : Fischer, 1994.

⁴⁵ Riho Västriku, Meelis Maripuu, *Vaivara Concentration Camp*. // *Estonia 1940-1945*, lk 719-738.

⁴⁶ Mark Meir Dworzecki, *The Jewish camps in Estonia, 1942–1944*. Yad Vashem, Jerusalem, 1970.

otseste allikate osa Eesti arhiivides minimaalne ning olulised on vastavates riikides ilmunud publikatsioonid. Tšehhi ning Saksa juutide deporteerimine Eestisse 1942. a sügisel toimus ühe aktsioonina, mille uurimisel on olulised ellu jäänute mälestused. Käesoleva töö käigus on kasutatud tšehhi uurija Lukáš Přibyl'i artiklit *Die Geschichte des Theresienstädter Transports "B" nach Estland*⁴⁷, kus on kasutatud hulgaliselt ellujäänute mälestusi ning kombineeritud neid Eesti Riigiarhiivis säilitatavate juurdlusmaterjalidega.⁴⁸ Viimati nimetatud materjale on autor kasutanud ehk mõnevõrra vähese allikakriitikaga. Kõnealusest juhtumist kirjutades on Nõukogude publikatsioonides olnud suureks probleemiks Eestisse toodud ning hukatud juutide arv, kuna vastavaid nimekirju ei ole Eestis säilinud. Selle probleemi on lahendanud Monica Kingreeni ja Wolfgang Scheffleri publitseeritud nimekirjad Eestisse deporteeritud juutidest (*Die Deportationen nach Raasiku bei Reval*) kogumikus *Buch der Erinnerung : die ins Baltikum deportierten deutschen, österreichischen und tschechoslowakischen Juden*.⁴⁹

Veelgi keerulisem oli leida andmeid 1944. aasta juunis Tallinna keskvangalsse toodud Prantsuse juutide kohta, kes lahkusid Drancyst konvoiga nr 73. Nimetatud konvoi saadeti ühena vähestest Auschwitz'i koonduslaagri asemel kuhugi mujale ning selle saatus püsis kaua teadmatuses. Enamik konvoi 878 mehest viidi Kaunasesse, osa neist jõudis aga Tallinna. Käesoleva töö puhul oli hindamatuks abiks Eve Line Blum-Cherchevsky, kelle isa oli üks Tallinnasse tooduist. Tema algatusel on nimetatud konvoiga transporditute omaksed kogunud mälestusi ja püüdnud väljaselgitada hukkunute saatusi. Selle töö tulemusena on ilmunud kokku neli köidet pealkirja all *Nous sommes 900 Français*⁵⁰ (Me oleme 900 prantslast), millest kahe köite materjale on kasutatud ka käesoleva töö puhul. Osa raamatus ilmunud ning ka muid konvoid nr 73 puudutavaid materjale on ülespandud interneti kodulehel.⁵¹

1944. aasta suve lõpuks Eestis veel ellu jäänud juudid püüti meritsi evakueerida Stutthofi koonduslaagrisse, mille kohta on säilinud ka arhiiviallikaid. Olulist lisainfot pakuvad

⁴⁷ Lukáš Přibyl, *Die Geschichte des Theresienstädter Transports "B" nach Estland // Theresienstädter Studien und Dokumente 2001*. Hrsg. von Miroslav Karny, Jaroslava Milotova, Raimund Kemper und Michael Wögerbauer. Metropol Verlag, Berlin, 2001.

⁴⁸ Mere, A.-E. jt. ERAF SM 129-28653, kd 1-19.

⁴⁹ Monica Kingreen und Wolfgang Scheffler, *Die Deportationen nach Raasiku bei Reval // Buch der Erinnerung : die ins Baltikum deportierten deutschen, österreichischen und tschechoslowakischen Juden*. Bearbeitet von Wolfgang Scheffler und Diana Schulle. Band II. Saur, München, 2003.

⁵⁰ Eve Line Blum-Cherchevsky, *Nous sommes 900 Français [Texte imprimé] : à la mémoire des déportés du convoi n ° 73 ayant quitté Drancy le 15 mai 1944*. É. L. Blum, Besançon, 1999.

⁵¹ "The Convoy 73", <<http://www.convoy73.org/indexa1.html>> [19.05.2007].

aga Danuta Drywa põhjalik ülevaade Stutthofi koonduslaagrist, kus on ära toodud ka informatsioon laagrisse saabunud vangipartiide kohta.⁵²

Pärast käesolevasse töösse koondatud artiklite kirjutamist on ilmunud saksa ajaloolase Ruth Bettina Birni mahukas ja detailne raamat *Die Sicherheitspolizei in Estland 1941–1944. Eine Studie zur Kollaboration im Osten*.⁵³ Käesoleva töö temaatika seisukohalt on Birni raamat oluline, kuna lisaks Eesti arhiiviallikele on väga põhjalikult läbitöötatud Ludwigsburgis asuva Saksamaa liidumaade vahelise uurimisasutuse materjalid.⁵⁴ Birni raamatu väärtus Eesti Saksa okupatsiooni aegse ajaloo uurimisel on aga kahtlemata laiem kui antud töö kitsas teema.⁵⁵

Eestis asus pärast taasiseseisvumist holokausti problemaatikaga esmalt tegelema Eugenia Gurin-Loov, kelle suureks teeneks on nimekirja koostamine Saksa okupatsiooni ajal hukatud Eesti juutidest. Nimekirjadele lisatud dokumendipublikatsioonid ja kommentaarid ning tekstide paralleelne esitamine inglise keeles tegid sellest raamatust pikkadeks aastateks enimlevinud ja kasutatavaima raamatu holokaustist Eestis.⁵⁶ Hukatud (või hukkunud) juutide andmestikku täiendas Indek Paavle oma kokkuvõttega Eesti rahvastikukaotustest Saksa okupatsiooni perioodil.⁵⁷ Tartu koonduslaagris 1941. aastal hukatud kohalike juute on oma sellekohases artiklis puudutanud Riho Västriku.⁵⁸ Enim on temaatikaga „Eesti ja holokaust” tegelenud Anton Weiss-Wendt. Tema artiklid leidsid nimetamist juba eelpool. Kahjuks ei ole Eestis olnud veel võimalik kasutada tema teemakohast doktoritööd.

⁵² Danuta Drywa, *Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof (wrzesień 1939 – maj 1945)*. Muzeum Stutthof, Gdańsk, 2001.

⁵³ Ruth Bettina Birn, *Die Sicherheitspolizei in Estland 1941–1944. Eine Studie zur Kollaboration im Osten*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2006.

Autor tänab Ruth Bettina Birni aastate vältel osutatud omakasupüüdmatu abi ja nõuannete eest.

⁵⁴ *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen*, täieliku nimetusega „*Die Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen*“. 1958. aastal Saksa LV justiitsministri ja liidumaade kokkuleppel loodud asutus natsikuritegude kohta info kogumiseks, esmaseks väljaselgitamiseks ja uurimiseks. Käesolevaks ajaks on asutus oma sellekohast tegevust lõpetamas ning kogutud materjalid, mis ei ole enam menetluses, on antud üle Saksa Liiduarhiivile. BA Abt B, fond B-162.

⁵⁵ Vt arvustust: Meelis Maripuu, Raamidest väljas (aja)lugu. // *Akadeemia*, 2007, nr 4, lk 876-884.

⁵⁶ Eugenia Gurin-Loov, *Suur häving : Eesti juutide katastroof 1941 = Holocaust of Estonian Jews 1941*. Eesti Juudi Kogukond - ajakiri Horisont, Tallinn, 1994.

⁵⁷ Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944 : hukatud ja vangistuses hukkunud / Population losses in Estonia II/1. German occupation 1941–1944 : executed and died in prison. Koostanud Indrek Paavle. Seerias: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, kd 17. ORURK, Tartu, 2002.

⁵⁸ Riho Västriku, *Tartu Concentration Camp in 1941–1944 // Estonia 1940-1945*, lk 689-704.

Memuaarkirjanduse kasutamiseks käesoleva teema uurimisel ei ole olnud palju võimalusi. Kuritegusid toimepannute või ka neis passiivselt osalenute poolt on mõistetav, et juhul, kui oma mälestusi ka kirja pannakse, siis püütakse seal võimalike kuritegude kirjeldamisest mööda minna. Käesoleva töö käigus on tegeletud paljuski Eesti kohalike juutide saatusega, kes aga praktiliselt kõik hukati. Jägala laagris ellu jäänud Tšehhi juutide mälestusi on kasutatud eelpool nimetatud Lukáš Přibyli artikli kaudu. On ilmunud mälestusi Vaivara koonduslaagris ellu jäänud valdavalt Leedu päritolu juutidelt, kuid kuna Vaivara koonduslaager ei ole käesoleva töö otseseks teemaks, siis siinkohale sellel kirjandusel ei peatuta.⁵⁹

Perioodika osas tuleb nimetada Oxfordis väljaantavat rahvusvahelisel tasandil peamist sellesuunalist väljaannet *Holocaust and Genocide Studies*⁶⁰, kus ilmub nii teadusartikleid, esseesid kui ka raamatuarvustusi. Kasutades internetiväljaandes otsisõnu „Estonia, holocaust”, saame viimase üheksa aasta jooksul tulemuseks 43 erinevat nimetust publikatsioone. Siiski ei ole enamik neist sedavõrd tihedalt seotud käesoleva töö teemaga, et nende kasutamine oleks olnud vajalik. Kasutatud on vaid Anton Weiss-Wendti üht artiklit.⁶¹

2.2. Allikad

Kuritegelikele režiimidele on iseloomulik, et nad püüavad oma kuritegusid varjata ning seda enam eksponeerida oma vastaste omi, mis määrab suuresti ka antud töö allikalise baasi. Saksamaa juudivastane poliitika tipnes miljonite juutide hukkamisega, kuid võimuasutuste asjaajamises kasutati minimaalselt dokumente, kus räägiti otseselt juutide hukkamisest. Neilgi vähestel puhkudel välditi sellest otsesõnu rääkimist-kirjutamist ning kasutati erinevaid eufemisme laadis „juudiküsimuse (lõplik) lahendamine (*Endlösung der Judenfrage*, lühidalt *Endlösung*)”, „erikohtlemine (*Sonderbehandlung* või *S.B.*)”. Konkreetsete isikute puhul võidi inimese nimele hukkamisotsuse täideviimise tähisena lisada lühend „*Ex* või *E*” sõnast „*exekution*”⁶². Saladuse hoidmiseks oli asjaosalistel rangelt keelatud juutide hukkamistest ka omavahel avalikult rääkida, näiteks ohvitseride kasiinos vms.⁶³

⁵⁹ Eesti keelde tõlgituna näiteks: Benjamin Anolik, *Mälu missioon*. Tallinn: Jeruusalemma Rahvusvahelise Kristliku Suursaatkonna Eesti Osakond, 2005.

⁶⁰ Internetiväljanne: <http://hgs.oxfordjournals.org/>.

⁶¹ Anton Weiss-Wendt, *The Soviet Occupation of Estonia in 1940-41 and the Jews // Holocaust and Genocide Studies*, Oxford University Press. VI2 N2, Fall 1998.

⁶² „Exekution”- ladina keeles algupärane tähendus „lõbiviimine” ja hiljem juriidilises kontekstis „karistusotsuse ellu rakendamine”. Tänapäeval kasutatav ka „hukkamise” sünonüümina.

⁶³ Reichskommissar für das Ostland. Rundverfügung über die Behandlung von Verschlusssachen. 06.12.1941. Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (edaspidi LVVA) P 70-5-20, 20.

2.2.1. Otsesed allikad

Allikate ülevaate alguses kirjeldatud põhjustel tuleb käesolevasse töösse koondatud artiklid oma allikalise baasi poolest jagada selgelt kaheks. Kollaboratsiooni ja vastupanu (artikkel nr 1) ning Eestis asunud kinnipidamiskohti (artikkel nr 3) puudutavate artiklite puhul ei ole vaatluse all otseselt hukkamised ning neil puhkudel on olnud võimalik kasutada piisavalt otseseid arhiiviallikaid. Teistes artiklites on tegu vahetult teatud inimgruppide hukkamiste asjaolude selgitamisega ning neil puhkudel otsesed arhiiviallikad praktiliselt puuduvad. Kohati on otseseid allikaid säilinud Eesti kohalike juutide hukkamise kohta. Näiteks on säilinud nimekiri enne 6. oktoobrit 1941 hukkamisele saadetud juutidest⁶⁴ ning lisaks 325 juudi isikutoimikud Julgeolekupolitsei ja SD allasutuste arhiivifondides.⁶⁵ Enamasti on tegu kohalike juutidega, kuid on ka üksikuid Läti hävituspataljoni ja nõukogude sõjavangide hulgast eraldatud juutide toimikuid. Toimikud võimaldavad fikseerida hukatute isikuid ja mõnikord ka hukkamise aja, kuid ei sisalda andmeid hukkamise konkreetse asukoha ja asjaolude kohta.

Peamiste allikatena on kasutatud Saksa Jupõ ja SD ülema⁶⁶ ning temale allunud asutuste arhiive. Neist olulisim on kahtlemata Jupõ ja SD Eestis grupp B ehk nn Eesti Julgeolekupolitsei fond oma suure hulga informatiivsete toimikutega.⁶⁷ Vajadusel on kasutatud ka julgeolekupolitsei piirkondlike referentuuride materjale, mis on Eesti Riigiarhiivis koondatud 11 fondi.⁶⁸ Erinevate kinnipidamiskohtade kohta leidub informatsiooni ka Eesti Riigiarhiivi 16 vanglate, laagrite ja karantiinpunktide fondis, kuid enamjaolt on tegu väga väikesemahuliste fondidega (paljudes neist on vaid üks säilik). Antud töö raames oli olulisim Tallinna Keskvangimaja (ehk Töö- ja Kasvatustulaager)⁶⁹, lisaks ka SD Klooga koondustulaagri⁷⁰ ja Tartu vangimaja⁷¹ fondid.

Kinnipeetavate evakueerimine Julgeolekupolitseile allunud kinnipidamiskohtadest Stutthofi koondustulaagrisse toimus 1944. a suve lõpus ja sügisel meritsi, mistõttu on

⁶⁴ Enne 6. oktoobrit 1941 hukatud juudid. ERA R 64-1-100, 1-2.

⁶⁵ Enamik toimikuid asub: Eesti Julgeolekupolitsei. ERA fond R 64, nimistu 4. Üksikuid toimikuid asuvad samas arhiivis julgeolekupolitsei erinevate välisosakondade fondides.

⁶⁶ Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis. (1940)1941–1944, 91 säilikut. ERA fond R 819.

⁶⁷ Eesti Julgeolekupolitsei. 1941–1944, 2114 säilikut. ERA fond R 64.

⁶⁸ Fondid: ERA R 52, R 54, R 56, R 57, R 58, R 59, R 60, R 61, R 62, R 63.

⁶⁹ Tallinna Keskvangimaja. 1941–1944, 192 säilikut. ERA fond R 294.

⁷⁰ SD Klooga koondustulaager. 1944, 5 säilikut. ERA fond R 170. Klooga laagri puhul on arhiivifondi nimetus eksitav, kuna Klooga laager oli osa SSi Majanduse ja Halduse Peaametile alluvast Vaivara koondustulaagri võrgustikust ega olnud seotud Julgeolekupolitsei ja SDga.

⁷¹ Tartu vangimaja. 1941-1944, 2198 säilikut. ERA fond R 292.

sellekohaseid andmeid säilinud Saksa mereväe Idapoolse Läänemere Admiral (Kommandierender Admiral östliche Ostsee) viitseadmiral Theodor Burchardi sõjapäevikus ning transpordi aruannetes.⁷²

Vähemal määral leidub otsest infot Eestis toimunu kohta Saksamaa Liiduarhiivis säilitatavates Saksa Jupo ja SD operatiivgruppide erinevates aruannetes (aruanded sündmuste kohta NSVLis (*Ereignismeldung UdSSR*), tegevus- ja olukorra-aruanded (*Tätigkeits- und Lageberichte*), teated okupeeritud idaaladelt (*Meldungen aus den besetzten Ostgebieten*)⁷³ ja Läti Riiklikus Ajalooarhiivis säilitatavas Julgeolekupolitsei ja SD Ülemjuhataja Ostlandis fondis.⁷⁴

Lisaks ülaltoodud arhiivifondidele tuleb käesoleva töö allikatena esile tõsta kolme konkreetset mahukat dokumenti, mis pakuvad nii otsest kui ka kaudset infot operatiivgruppide ja julgeolekupolitsei tegevuse kohta Eestis. Need on Saksa Riigi Julgeoleku Peameti Operatiivgrupi A tegevuse koondaruanded kuni 15.10.1941 ning 16.10.1941 kuni 31.01.1942⁷⁵ ning Julgeolekupolitsei ja SD komandöri (Eestis) aastaaruanne juuli 1941–30.06.1942.⁷⁶

2.2.2. Kaudsed allikad.

Varem kirjeldatud põhjustel on käesolevas töös kaudsete allikate osakaal suur (eriti artiklid nr 2, 4, 5). Tulenevalt toimunu kuritegelikust iseloomust moodustavad olulisima osa kaudsetest allikatest erinevate uurimisorganite poolt läbiviidud juurdluste ning kohtuprotsesside materjalid.

Nõukogude Liidu võimu all alustas esmast uurimist Saksa okupatsioonivõimude poolt toimepandud kuritegude kohta juba 1944. a sügisel nn Eesti NSV Erakorraline komisjon.⁷⁷ Komisjon kogus väga lühikese aja jooksul kokku väga suure hulga

⁷² Dienst- und Kommandostellen im Bereich Ostsee. Bundesarchiv-Militärarchiv (edaspidi BA-MA) fond RM 45 I.

⁷³ Reichssicherheitshauptamt. Bundesarchiv Abt. R (Berlin-Lichterfelde) (edaspidi BA) fond R 58.

⁷⁴ Drošības Policijas un SD Pavēlnieks Austrumzemē / Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Ostland. LVVA fond P-1026.

⁷⁵ Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15.10.1941. U.S. Holocaust Memorial Museum Archives (edaspidi U.S. HMMA) L-180; Einsatzgruppe A, Gesamtbericht vom 16. Oktober bis 31. Januar 1942. Российский Государственный военный архив (edaspidi RGVA) 500-4-92. Koondaruanded on erialakirjanduses ka tuntud kui „Stahlecker report I ja II”.

⁷⁶ Kommandeur der Sipo und SD. Jahresbericht 1941/42. ERA R 819-1-12. Käesolevaks ajaks on nimetatud aruanne ka publitseeritud: Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944. Koostanud Tiit Noormets. Seeria Ad Fontes, kd 11. Riigiarhiiv, Tallinn, 2002.

⁷⁷ ERA fond R-364. Komisjoni töö tulemusena ilmus raamat: Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. Tallinn, 1947.

informatsiooni, millest suurem osa saadeti edasi Moskvasse üleliidulisele komisjonile⁷⁸, mis esitas koondatud süüdistusmaterjalid Nürnbergi rahvusvahelisele sõjatribunalile. Komisjoni poolt kogutud tunnistajate ütlused sisaldavad kohati olulist lisateavet II maailmasõja aegsete sündmuste kohta ja on kasutatavad kaudsete allikatena. Kuna enamik vahetult tunnistajatelt kogutud tunnistusi saadeti edasi üleliidulisele komisjonile ning asuvad tänapäeval Vene Föderatsiooni Riiklikus Arhiivis, siis on nende kasutamine raskendatud ning käesoleva töö puhul on seda tehtud minimaalselt. Käesolevaks ajaks on Venemaal publitseeritud väike valimik neist materjalidest, kuid käesolevasse töösse kogutud artiklite kirjutamise ajal ei olnud see veel ilmunud.⁷⁹ Komisjoni enda poolt koostatud kokkuvõtted ja järeldused ei tugine allikatele ja muudele kogutud andmetele ning ei oma ajalooteaduslikku väärtust.

Enamiku asjakohaseid juurdusi viisid Nõukogude Liidu riikliku julgeoleku organid läbi 1940. ja 1960. aastatel ning neid säilitatakse Eesti Riigiarhiivi filiaalis Tõnismäel (endises Parteiarhiivis)⁸⁰. Eeluurimise käigus on kogutud suur hulk materjali, kuid nende allikaline väärtus on väga varieeruv. Põhiliselt on tegu kahtlusaluste ülekuulamisprotokollidega või tunnistajate antud ütlustega. Eriti teravat allikakriitikat nõuavad 1960. aastatel läbiviidud juurdluste materjalid, kuna neid kasutati avalike näidiskohtuprotsesside läbiviimiseks ja olid väga tugevalt ideoloogiliselt mõjutatud.

Uurimistöö käigus on tutvutud sadade juurdlustoimikutega, kuid kesksetena tuleb välja tuua järgmised juurdlus- ja kohtumaterjalid:

- 1) Juhan Jüriste, Karl Linnase jt Tartu koonduslaagriga seotud isikute kohta;⁸¹
- 2) Ain-Ervin Mere, Ralf Gerrets, Aleksander Laak ja Jaan Viik, kes olid seotud juutide hukkamisega Kalevi-Liival ja Jägala laagri tegevusega;⁸²
- 3) Edmund Kuusik, August Reinald, Julius Viks ja Theodor Kaldre, kes olid seotud hukkamistega Pärnus;⁸³
- 4) Tallinna Keskvangla endiste ametnike juurdlusmaterjalid.⁸⁴

⁷⁸ Чрезвычайная Государственная комиссия по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (ЧГК). Государственный Архив Российской Федерации (edaspidi GARF) fond P 7021.

⁷⁹ Эстония. Кровавый след нацизма: 1941 - 1944 годы.

⁸⁰ Kollektsoon lõpetamata uurimistoimikutest. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (edaspidi ERAF) fond SM 129; Kollektsoon lõpetatud uurimistoimikutest. ERAF fond SM 130.

⁸¹ Jüriste Juhan jt. ERAF SM 130-28195, kd 1-10.

⁸² Mere, A.-E. jt. ERAF SM 129-28653, kd 1-19.

⁸³ Kuusik, Edmund jt. ERAF SM 129-28668, kd 1-8.

Lisaks konkreetsete isikute suhtes algatatud juurdlustele tegeles ENSV MN Riikliku Julgeoleku Komitee (RJK) uurimisosakond aastatel 1960 kuni 1990 materjalide kogumisega Saksa okupatsiooni aegsete võimalike sõjakurjategijate kohta. Informatsiooni kogumine toimus sisemiseks tarbeks ning ka vastavasisuliselt infovahetuseks välisriikidega (osaliselt õigusabi korras). Sellekohast kirjavahetust ja kogutud materjale säilitatakse Eesti Riigiarhiivi filiaalis Tõnismäel fondis SM 133.⁸⁵ Uurimisosakond pidas kirjavahetust NSV Liidu erinevate arhiividega ja NSVL MN RJK uurimisosakonnaga. NSV Liidu prokuratuuri vahendusel vastati ka välisriikidest saabunud järelepärimistele. Kogutud informatsiooni edastati ka NSV Liidu saatkondadele välisriikides või oma usalduslikele koostööpartneritele seal, et seda kasutada lääneriikides elavate eestlaste kompromiteerimiseks, seostades neid II maailmasõja aegsete sõja- või inimsusevastastes kuritegudega. Kogutud materjal ei oma üldjuhul iseseisvat allikalist väärtust, kuid on oluline RJK sellealase tegevuse tundmaõppimisel ning muude materjalide hindamisel.

Saksamaal algas inimsusevastaste ja sõjakuritegude uurimine võitnud liitlasriikide koordineerimisel vahetult pärast sõja lõppu ning juba 1945. aastal alustas Nürnbergis tööd Rahvusvaheline Sõjatribunal. Kolme aastaga peeti 13 protsessi Saksamaa kõrgemate riigi-, partei- ja majandustegelaste ning kõrgemate sõjaväelaste üle. Eesti ja holokausti seoste kontekstis pakub neist konkreetset huvi 1947–1948 toimunud IX ehk nn operatiivgruppide protsess (*Einsatzgruppen-Prozess*, ka *Ohlendorf-Prozess*), kus üheks kohtualuseks oli Saksa Jupo ja SD ülem Eestis 1941–1943 *Standartenführer* Martin Sandberger.⁸⁶ Arvestades, et Sandbergerit loeti andekaks juristik, tuleb tema poolt antud ütlustesse isegi kaudsete allikatena suhtuda äärmise kriitikaga.

Saksa Liitvabariigis tegeles pärast Rahvusvahelise Sõjatribunali tegevuse lõppu riiklikul tasandil inimsusevastaste ja sõjakuritegude uurimisega alates 1950. aastate lõpust

⁸⁴ Näiteks: Gerhard Isup, Riho Sammalkivi, Herbert Ant, Jaak Lääts. Materjale säilitatakse: ERAF, fondid SM 129, SM 130.

⁸⁵ Välisriikide järelepärimised seoses sõjakuritegude uurimisega. ERAF SM 133, kd 1-19.

⁸⁶ Martin Sandberger. Urteil und Urteilsbegründung. Ohlendorf case No. IX, 8. April 1948. Militärgerichtshof II. BA (Koblenz), Rep 501 XXVII ZB 1.

Karl Martin Sandberger, sünd. 1911 Berliinis. 1929-33 õppis juurat Müncheni, Freiburgi, Kölni ja Tübingeni ülikoolides, omandades 1933 viimases juuradoktori kraadi. NSDAP liige 1931. SS-i liige 1936. 1939-40 juhatas rahvussakslaste ümberasumist endistele Poola aladele. 1940-41 Riigi Julgeoleku Peaameti I osakonna ametnik väljaõppe alal. Juunist 1941 erikomando 1a komandör. 05.12.1941-08.09.1943 Saksa Julgeolekupolitsei ülem Eestis. 08.09.1943 – 01.12.1943 Julgeolekupolitsei ja SD III osakonna juhataja Veronas (Itaalia). 01.12.1943 kuni maini 1945 Riigi Julgeoleku Peaameti VI osakonna A grupi ülem. 1945 vangistati ameeriklaste poolt. 1948 mõisteti inimsusvastaste kuritegude eest surma. 1951 muudeti surmanuhtlus eluaegseks vangistuseks. 1958 vabanes amnestiaga. Tema suhtes püüti 1960-1970 aastail algatada uut kriminaalasja, kuid see ei õnnestunud, kuna oli 1948.a Jupo ja SD ülemana Eestis tegutsemise eest kord juba surma mõistetud. 2006.a lõpus elas Stuttgartis.

kuni viimase ajani liidumaade vaheline uurimisorgan *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen*⁸⁷. Nende ülesandeks oli kohtueelse eeluurimise läbiviimine ning materjalide kogumine süüdistuste esitamiseks. Holokausti sündmustega Eesti territooriumil on otseselt seotud kaks sealset uurimist. Ühel juhul tegeleti peamiselt SS Majanduse- ja Halduse Peaameti alluvuses olnud Vaivara koonduslaagri võrgustikuga seotud isikute tegevuse uurimisega (nn „*Judenermordung in Estland*”).⁸⁸ Teisel juhul olid uurimise all Eestis tegutsenud Saksa julgeolekupolitsei ametnikud.⁸⁹ Enam huvipakkuvad on endise Jupo ja SD ülema Martin Sandbergeri ning julgeolekupolitsei ametnike Heinrich Bergmanni, Otto Bleymehli jt suhtes algatatud juurdlused. Nimetatud uurimiste käigus on kogutud suur hulk materjali: õigusabi korras saadud koopiaid NSV Liidu arhiivides leidunud dokumentidest, tunnistajate ütlusi, kahtlustatavate ülekuulamisprotokolle; kuid ka nende materjalide puhul on probleemiks otseste tõendite vähesus. Käesoleva töö seisukohalt oleks oluline töötada eelkõige läbi viimatinimetatud uurimise (Heinrich Bergmann jt) käigus Jägala laagrist ellu jäänud juutide mälestused ja antud tunnistused. Need annaksid olulist võrdlusmaterjali Nõukogude julgeolekuorganite kogutud tunnistustele. Senise töö käigus ei olnud töölähetuste lühiduse tõttu kahjuks võimalik kogu nimetatud materjali läbi töötada.

⁸⁷ Die Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen (ZStL). BA-B, fond B-162.

⁸⁸ *Judenermordung in Estland*. BA-B ZStL 207 AR-Z 233/59.

⁸⁹ Ermittlungsverfahren gegen Heinrich Bergmann u.a. ehemalige Angehörige d. KdS Estland. BA-B ZStL 207 AR-Z 246/59. Bd 1-27.

2.3. Meetodid

Kõik käesolevasse töösse kogutud artiklid on vahetult seotud inimsusevastaste ja sõjakuritegudega, nende ettevalmistamise ja sooritamisega või suhtumisega nendes. Seetõttu tuleb uurimistöö meetodite valikul arvestada järgmiste asjaoludega:

- 1) kuritegude ettevalmistamist ja sooritamist dokumenteeriti minimaalselt, vältides selle otse-sõnu fikseerimist;
- 2) kogu möödunud aja jooksul on asjasse segatud olnud isikud püüdnud tõe ilmsiks tulekut takistada, luua väärpilte;
- 3) erinevate riikide võimuorganid on püüdnud süüdlasi välja selgitada ning karistada, kuid kohtupraktika on olnud väga erinev. Mitte alati ei olnud eesmärk konkreetse isiku tegeliku osaluse selgitamine ning karistamine, vaid protsess kui selline – luua fiktsioon õigusemõistmisest ja kasutada seda propaganda töövahendina.

Neid asjaolusid arvestades on käesoleva töö esmaseks meetodiks allikakriitika, võttes arvesse erinevate allikaliikide päritolu ning konkreetsete dokumentide koostamise asjaolusid ja eesmärgi. Lisaks otsesele allikakriitikale tuleb kasutada ka konteksti- ja tekstianalüüsi. Ka ilmunud kirjanduse ning internetilehekülgedel ülespandud informatsiooni kasutamisel on samavõrd oluline pöörata tähelepanu kasutatud allikatele ning nende kasutamise viisile.

Päritolu järgi saab nii otsesed kui kaudsed allikad jagada kolmeks:

- 1) Saksa okupatsioonivõimude originaaldokumentid;
- 2) Nõukogude võimude poolt läbiviidud uurimiste materjalid;
- 3) Rahvusvahelise Sõjatribunali ning Saksa Liitvabariigi vastavate asutuste materjalid.

Saksa okupatsioonivõimude originaaldokumentidest on töös kasutamist leidnud esmajoonel ametkonnasisesed aruanded, kirjavahetus, ringkirjad, juurdlustoimikud. Nimetatud dokumentide kasutamise juures tuleb arvestada juba korduvalt rõhutatud asjaolu, et repressioonide otsest kajastamist püüti dokumentides võimaluse piires vältida ning paljud tegutsemise aluseks olnud korraldused on edasi antud vaid suuliselt. Faktoloogiline informatsioon, mis on dokumentides fikseeritud, on enamasti hästi kasutatav, kuid ka siin ei saa allikakriitikata. Näiteks tuleb alati arvestada dokumentides kasutatud eufemismidega: 1942. aasta septembris Eestisse hukkamiseks saadetud Tšehhi ja Saksa juutide rongid kajastusid raudtee dokumentides kui „erirongid juutidele, saagikoristusabilistele ja ümberasujatele” (*Sonderzüge für Juden, Erntehelfer und Umsidler*).⁹⁰

⁹⁰ Ruth Bettina Birn, Die Sicherheitspolizei in Estland 1941–1944, lk 172.

Näiteks operatiivgruppide ettekandest *Ereignismeldung* nr 111, 12. oktoobrist 1941⁹¹ läks arvatavasti Erikomando 1a (*Sonderkommando 1a*) ülema asetäitja Fritz Carsteni käe läbi käibesse informatsioon, et Saksa vägede jõudmisel Eestisse oli siia jäänud ca 2000 kohalikku juuti. Sama informatsioon kandus edasi ka Operatiivgrupi A aruandesse, millest võib välja lugeda, et kõik need juudid on 1. veebruariks 1942 ka hukatud.⁹² Samad andmed sisaldasid ühes operatiivgrupi dateerimata aruandest (või kavandis), mida kasutas Raul Hilberg⁹³ ja kelle kaudu läks informatsioon 2000 tapetud Eesti juudi kohta akadeemilisse käibesse ning püsib seal kohati tänini. Kuid operatiivgrupi A sama aruande lisa nr 7 (Operatiivgrupi A poolt kuni 1. 02.1942 läbiviidud eksekutsioonid) järgi on Eestis hukatud juutide arv 963⁹⁴ ning samas on lisatud ka tänapäevaks tuntuks saanud illustratiivne kaart (vt allpool). Lisas esitatud andmed on kooskõlas ka kõigi muude Jupo ja SD poolt koostatud dokumentidega⁹⁵ ning tänapäevaks koostatud andmebaasidega hukatud juutide kohta (eelpool mainitud E. Gurin-Loovi ja I. Paavle tööd).

⁹¹ Ereignismeldung nr 111, 12. oktoobrist 1941. BA R 58/218, 145.

⁹² Einsatzgruppe A, Gesamtbericht vom 16. Oktober bis 31. Januar 1942. RGVA 500-4-92, 57.

⁹³ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 1994, lk 409. Esmatrükk 1961.

Raamatu kokkuvõtvas (lk 1300)osas olevas statistikas on Eestis tapetud juutide arvuks märgitud siiski „üle 1000“.

⁹⁴ Einsatzgruppe A, Gesamtbericht vom 16. Oktober bis 31. Januar 1942. Zahlen der von der Einsatzgruppe A bis 1.2.1942 durchgeführten Exekutionen. RGVA 500-4-92, 184.

⁹⁵ Näiteks: Kommandeur der Sipo und SD. Jahresbericht 1941/42. ERA R 819-1-12.

Nõukogude võimude poolt läbiviidud uurimiste materjalid tuleb jagada kaheks. Vahetult pärast Eesti okupeerimist 1944. aasta sügisel kogusid Punaarmee vastuluure ja justiitsorganid ning ENSV Erakorralise komisjon suurel hulgal tunnistusi endistelt vangidelt ning kohalikelt elanikelt. Osa vange olid põgenenud Eestis asunud laagritest juba enne Punaarmee kohale jõudmist ja ületanud rindejoone, kus nad ka üle kuulati. Sellesse kategooriasse kuuluvad materjalid on detailirohked (puudutas see ju peaaegu olevikulisi sündmusi), kuid endised kinnipeetavad või kohalikud elanikud ei oska tihti nimetada sündmustes osalenud sõjaväelaste või politseinike nimesid, või mäletavad neid moonutatult (eriti saksa nimesid), ega üksusi. Allikakriitiliselt lähenedes on need siiski kasutatavad kaudsete allikatena.⁹⁶

Eelkirjeldatuist tuleb eraldada Nõukogude Liidu erinevate juurdlusorganite poolt alates 1944. aastast läbiviidud juurdluste ja järgnenud kohtuistungite materjalid, kus uurimisalusteks olid reeglina eestlased. Mahult moodustavad need suurima osa käesoleva töö käigus läbitöötatud allikamaterjalist, olles samas ka kõige problemaatilisemad. Ajaloolaste hulgas on olnud ka seisukohti, et nimetatud materjalid ei ole kasutatavad ajaloolaste allikatena. Küsimuse üle võib diskuteerida, kuid on siiski uurimisvaldkondi, kus nende materjalide allikakriitiline kasutamine on möödapääsmatu, nagu ka käesoleva töö puhul.

ENSV KGB uurijad septembris 1960 uurimas Kalevi-Liiva hukkamiskohta. (ERAF)

⁹⁶ Чрезвычайная Государственная комиссия по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (ЧГК). GARF Р 7021.

Nende materjalide kasutamisel tuleb sõltumata konkreetsest toimikust arvestada mõningate esmaste teguritega:

- 1) igas uuritavas episoodis on enamasti rohkem kui üks võimalik kahtlusalune (süüdistatav) ning on iseloomulik, et Nõukogude juurdlusorganite kätte sattunud isikud püüdsid väidetava süü veeretada nende isikute kanda, kes olid julgeolekuorganite haardeulatusest väljaspool (olid sõjas langenud, teadmata kadunud, põgenenud välismaale);
- 2) otsust informatsiooni usutavuse kohta ei saa langetada ühe juhusliku dokumendi alusel. Vajalik on jälgida uurimisaluse antud tunnistusi eri aegadel ning kas info nendes muutub;
- 3) kas ülekuulatav (tunnistaja, tagaselja süüdistatav) võis olla juurdlusorganite poolt mõjutatud (vägivallaga või muude vahenditega) või šantažeeritav;
- 4) kas ülekuulatava või tunnistaja jutu (omakäelise tunnistuse) keelepruuk vastab eeldatavale (sovjetlike väljendite ja parasiitsõnade rohkus omakäelises tunnistuses võib viidata, et tegu on ette kirjutatud tekstiga);
- 5) avalike kohtuprotsesside (1960. a näidisprotsessid) puhul tuleb arvestada, millist propagandistlikku eesmärki taheti nendega saavutada;
- 6) kas tunnistused haakuvad uurija allikaväliste teadmistega uurimisalustest sündmustest või on nendega vastuolus;
- 7) kas erinevate tunnistajate ütlustes korduvad sarnased motiivid ning esineb tunnistaja isikut arvestades ebatõenäolisi detaile, mis viitaks tunnistajate eelnevale töötlemisele.

Kõnealuste materjalidega töötades ilmneb kahtlemata veel muid nüansse, millele tuleb tähelepanu pöörata, kuid käesoleva töö käigus on eelloetletud asjaolude silmaspidamine võimaldanud nende kasutamist oluliste kaudsete allikatena. Laskumata üksikasjadesse toaksin lühidalt vaid mõne näite allikakriitilise lähenemise tarvilikkusest.

1962. a kevadel arreteeriti sõjaaegsed Pärnu Omakaitse liikmed Edmund Kuusik jt, keda süüdistati hukkamistes osalemises Pärnus 1941. aasta suvel ja sügisel (vt artikkel 2). Kohus tunnistas mehed nende enda tunnistuste alusel süüdi ning mõistis nad surma (üks mees tunnistati protsessi käigus süüdimatuks). Samal ajal poliitilistel põhjustel arreteeritud Enn Tarto sõnul hoiti teda Edmund Kuusikuga ühes kongis ning ta oli tunnistajaks, kuidas Kuusikule anti medikamente, mille tagajärjel muutusid viimase käitumine ning jutt märgatavalt.⁹⁷ Meie kasutuses oleva info alusel on võimatu tõestada, kas ja kuidas arreteerit

⁹⁷ Kuusik, Edmund jt. ERAF SM 129-28668, kd 1-8; Enn Tarto suulised selgitused töö autorile 2005. aastal.

mõjutati, kuid ometigi sunnib see antud juurdluse käigus antud tunnistustesse suhtuma erilise ettevaatusega. Ka üldised teadmised julgeoleku töömeetoditest sellist võimalust ei välista.

1960–1961 toimus eeluurimine seoses Kalevi-Liival toimunud juutide hukkamisega ja nn Mere-Gerretsi-Viigi protsess (vt artikkel 5).⁹⁸ Suuliste mälestuste järgi toimus enne kohtuistungit ORKA ruumides tunnistajate instrueerimine julgeolekutöötajate poolt. Eeluurimise käigus ning ka kohtuistungil räägiti süüdistatava Ralf Gerretsi tunnistuste alusel „2100 – 2150” Jägala laagrisse saabunud juudist. Erakorraline komisjon oli 1944. a aga pakkunud Kalevi-Liival hukatute arvuks “üle 5000 inimese“, leidmata selle kohta mingit tõendusmaterjali. Erakorralise komisjoni andmed kanti ette kohtuistungil ning võeti aluseks kohtuotsuse tegemisel. Protsessi kajastava propagandakirjanduse kaudu lasti käibele hukatud juutide arv “üle 5000”, mis rajuti ka Kalevi-Liiva mälestuskivisse, olles tänaseks uuendatud kujul ümardatud 6000 juudini. Lisaks sellele edastas NSV Liidu prokuratuur andmed „6000” Kalevi-Liival hukatud juudi kohta ka Saksamaa uurimisorganitele, kes sellest esialgsete süüdistuste esitamisel ka lähtusid, kuid jõudsid õige pea siiski tegeliku deporteeritute arvuni (ca 2000).⁹⁹

Mälestuskivi 6000 tuhandele mõrvatud juudile Kalevi-Liiva hukkamiskohal.
Foto Mihkel Maripuu 2005.

⁹⁸ Ralf Gerrets jt. ERAF SM 129-28653, kd 1-19.

⁹⁹ Ermittlungsverfahren gegen Heinrich Bergmann u.a. ehemalige Angehörige d. KdS Estland. BA-B ZStL 207 AR-Z 246/59, kd VI, IX.

Rahvusvahelise Sõjatribunali ning Saksa Liitvabariigi uurimisasutuste materjalid puudutavad reeglina sakslasi, kes olid sõja ajal Eesti territooriumil Saksa politseiasutuste teenistuses. Kõnealuse materjali puhul tuleb samuti arvestada, et ülekuulatavad ja tunnistajad võisid püüda lükata võimalikku süüd sõjas langenute või teadmata kadunute õlule. Kohati võib märgata ka kalduvust näidata eestlastest politseiametnike rolli nende volitustest suuremana. Kõnealused juurdlused erinevad aga Nõukogude Liidus läbiviidutest kardinaalselt ning allikakriitika puhul ei ole probleemiks enamik eelneva punkti juures kirjeldatud asjaolusid. Süüdistatavad olid tihti ise juristid või politseinikud, keda toetasid advokaadid ning neil oli varasemate protsesside kogemusest olemas ettekujutus, millised võivad olla dokumentaalsed tõendid nende vastu ning kuidas oma õigusi kaitsta. Konkreetsete julgeolekupolitsei ametnike vahetu osalemise või kaasosaluse tõestamine ühes või teises sündmuses, vaatamata tema tolleaegsele ametikohale, on olnud keeruline. Ametnike komandeerimine rinde tagalas olevatesse harukomandodesse või ajutiste võitlusgruppide koosseisu oli tavaline praktika ning täpsete ajaliste raamide paikapanemine pole puuduliku dokumentatsiooni tõttu võimalik olnud. Juurdluste käigus saadi õigusabi korras NSV Liidu prokuratuuri vahendusel materjale ka Eesti NSVst. Kohati on tegu meie arhiivmaterjalidega või siis väljavõtetega julgeolekuorganite poolt läbiviidud ülekuulamisprotokollidest ja kogutud tunnistajate ütlustest. Nõukogude julgeolekuasutuste poolt kogutud andmed ei pärvinud Saksa ametkondades siiski erilist usaldust. Enam pakuvad huvi Eestis asunud laagrites ellu jäänud juutide tunnistused, mis on kogutud Saksamaa ja teiste riikide uurimisorganite poolt. Enamasti puudutavad need küll Vaivara koonduslaagri võrgustikku ning ei ole otseselt seotud käesoleva tööga.

Suhtumise hindamine valitseva võimu poolt toimepandud kuritegudesse on äärmiselt keeruline ja raskesti mõõdetav, kuna diktatuuriühiskondades püüab inimene vältida oma suhtumise avalikku väljendamist. Sellest saab osalt aimu vaid tema tegevust analüüsides. Saksa okupatsioonivõimude tegevuse suhtes vastupanu või kaasabi osutamise hindamisel on lisaks otsestele ja kaudsetele allikatele olnud oluline koht allikavälisel informatsioonil. Allikavälise informatsiooni saab vähehaaval koguda väga erinevatest kohtadest: sündmuste kaasaegne ajakirjandus, kirjavahetus, memuaarkirjandus jne, mis aitavad mõista valitsenud õhkkonda ning inimeste tegutsemismotiive selles.

3. Ülevaade töö tulemustest

3.1. Eellugu

Juudid moodustasid II maailmasõja eel Eesti rahvastikust ca 0,4%, ehk umbes 4400 inimest, Lätis ca 4% ning Leedus ca 10%. Umbes pooled Eestis elanud juutidest olid enne sõda koondunud Tallinnasse ja Nõmmele, ligi tuhat juuti elas Tartus, lisaks veel Pärnus, Narvas, Viljandis ja Valgas. Sama palju kui juute, elas Eestis näiteks ka lätlasi, olles mõlemad marginaalse tähendusega rühmad. Juutide osa Eesti ühiskonnas oli siiski märgatavam nende proportsionaalselt suure osakaalu tõttu kaubanduses ja tööstuses.

Saksa okupatsiooni aegsete sündmuste arengu juures on oma vastuoluline roll ka 1940–1941 a Nõukogude okupatsiooni perioodi sündmustel. Ühelt poolt tabas Nõukogude võimude poolt läbiviidud tööstus- ja kaubandusettevõtete ulatuslik natsionaliseerimine juudi kogukonda suhteliselt valusamini kui kedagi teist: 70% ühiskondlikult aktiivsete juutide tegevusalaks Eestis oli kaubandus või tööstus ning läbiviidud natsionaliseerimine tähendas neist suure osa jaoks seniste elatusvahendite kaotust või vähemalt reaalset ohtu selle ees. Sellele lisandus 1941. a juunis toimunud küüditamine, mis tabas ca 400 juuti. Need mõjurid tingisid osa juutide otsuse pärast Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise sõja algust mitte evakueeruda Nõukogude tagalasse, vaid jääda sakslaste meelevalda. Teiselt poolt asus osa juute Nõukogude okupatsioonivõimude teenistusse, andes nii edaspidi toitu natsionaalsotsialistlikule propagandale nn juudi-bolševismist. Nõukogude okupatsioonivõimudega koostööd teinud juudid ei pruukinud sugugi olla kommunistlikult meelestatud, kuid vajadus sobituda uude ühiskondlikku süsteemi viis nad koostööle, mis Eesti väikeses ühiskonnas silma torkas.¹⁰⁰

3.2. Juudivastase repressiivsüsteemi kujunemisest Saksamaal

Alates 1933. a alustasid natsionaalsotsialistid poliitiliste vastaste – kommunistide, hiljem sotsiaaldemokraatide kõrvaldamist. Dekreediga “Rahva ja riigi kaitseks” kuulutati kehtetuks 7 Weimari Vabariigi põhiseaduse artiklit,¹⁰¹ millega sai võimalikuks hulga kommunistide sulgemine preventiiv- ehk kaitsevangistusse (*Schutzhaft*). Preventiivvangistus tähendas koonduslaagrisse paigutamist ilma kohtuprotsessita ja õiguseta edasikaebusele.

¹⁰⁰ Vt ka: Eugenia Gurin-Loov, *Verfolgung der Juden in Estland (1941–1945)*, lk 295-308.

¹⁰¹ Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich (Ermächtigungsgesetz) vom 23.3.1933. See: <http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/ermaechtigungsgesetz/index.html> [10.03. 2005].

1934. a detsembris moodustas *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler *Gestapo* alluvuses koonduslaagrite inspektuuri, mille kontrolli alla läks koonduslaagrite rajamine, haldamine ja majandamine. Koonduslaagrite inspektoriks määrati Dachau koonduslaagri komandant *SS-Brigadeführer* Theodor Eicke, hiljem *SS-Gruppenführer* Richard Glück. Eicke oli Dachaust teinud näidislaagri ning sama süsteem rakendati kõigile koonduslaagritele.

Aastateni 1936–1937 oli enamik koonduslaagrivange preventiivvangistuses olevad poliitvangid, kes olid laagrisse saadetud *Gestapo* otsusel. Lisaks poliitilistele vastastele vahistati ka nn asotsiaalid – mustlased, hulkurid, tööpõlgurid, prostituudid, homoseksuaalid, Jehoova tunnistajad jms isikud, keda *Gestapo* pidas ühiskonnale kahjulikuks. Enne 1938. a sattusid juudid koonduslaagrisse enamasti vaid poliitvangide või asotsiaalidena. Kristallöö järel 1938. aasta novembris vahistas politsei suurema hulga juudi mehi, millega algas juutide massiline koonduslaagritesse saatmine.

Teise maailmasõja algusega kasvas vangilaagrite ja kinnipeetavate arv mitmekordselt. Koonduslaagritele lisandus rida uut liiki kinnipidamiskohti: getod, transiitlaagrid, eri tüüpi töölaagrid. Kõik okupeeritud aladel tegutsenud koonduslaagrid ei kuulunud ühtsesse koonduslaagrite inspektorile alluvasse koonduslaagrite süsteemi. 1942. a alguses asutati okupeeritud Poola aladel „aktsiooni Reinhard” käigus Belzeci, Sobibóri ja Treblinka hävituslaagrid. Need allusid vahetult Riigi Julgeoleku Peaametile (*Reichssicherheitshauptamt - RSHA*) ja neil oli vaid üks funktsioon – hävitada suurel hulgal inimesi, eelkõige juute.¹⁰² Suurim koonduslaager, Auschwitz-Birkenau, ühendas nii koonduslaagri kui hävituslaagri funktsioonid. Füüsiliselt tugevamad juudid valiti välja sunnitööks, lükates nende hukkamise mõneks ajaks edasi.

Juba 1939. a asutas SS koonduslaagrites oma tööstusi, kuid 1942. a, pärast Nõukogude Liidu vastase välksõja nurjumist, hakkas koonduslaagritest arenema laiaulatuslik sunnitöölaagrite süsteem, mis rakendati sõjatööstuse teenistusse. Laagritesse rajati SSi ettevõtteid, lisaks rentis SS vangide tööjõudu Saksamaa tööstusele. Laagrite kasvav majanduslik tähtsus sundis koonduslaagrite juhtimist reorganiseerima. 1942. a märtsis sulandati senine Koonduslaagrite Inspektoraat SSi Majanduse ja Halduse Peaametisse (*SS Wirtschafts-Verwaltungshauptamt – WVHA*), *Amtsgruppenchef der Amtsgruppe D*). SSi Majanduse ja Halduse Peameti juhust *SS-Obergruppenführer* Oswald Pohlist sai koonduslaagrite tegelik ülem.

¹⁰² <http://www.idgr.de/texte/geschichte/ns-verbrechen/fritjof-meyer/kolthoff-meyer-replik-2.php> [16.02.2005].

3.3. Saksa okupatsioonivõimu repressiivasutused Eestis

Juutide vastu suunatud repressioonidega Saksa okupatsiooni aegses Eestis olid seotud mitmed erinevad institutsioonid. Rindejoone üle minnes allutati Eesti territoorium Saksa sõjaväevõimudele, esmalt vastavas rindelõigus tegutseva diviisi ülemale või armeekorpuse komandeerivale kindralile. Rindest 20 kuni 50 kilomeetri kaugusele jääv vöönd kuulus vastava armee tagalapiirkonda (*rückwärtiges Armeegebiet*) ning seda haldas armee tagalakomandant (*Kommandant des rückwärtigen Armeegebiets; Korück*). Kaugemale tagalasse jääv ala moodustas vastava väegrupi (siin väegrupp Nord) tagalapiirkonna (*rückwärtiges Heeresgebiet*), mida juhtis väegrupi tagalapiirkonna juhataja (*Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebiets*). Sõjaväevõimu haldusüksustena tegutsesid linna-, väli- ja asulakomandantuurid (vastavalt *Stadt-, Feld- ja Ortskommandantur*).¹⁰³ Esimestel nädalatel pärast Nõukogude okupatsiooni asendumist Saksa omaga arreteeriti ning ka hukati osa juute sõjaväevõimude organiseerimisel üldiste tagalapuhastusoperatsioonide käigus. Operatsioonide läbiviimisse kaasati ka organiseeruvat Eesti Omakaitset ja politseid. Eelkõige puudutab see sõja algusnädalate sündmusi Lõuna- ja Kesk-Eestis (vt. artikkel 2). Algselt vahetult rinde tagalas sõjaväevõimude korraldusel asutatud vanglad ja laagrid poliitilistel põhjustel kinnipeetavatele (sh ka juudid) liideti formaalselt peagi tegutsema hakanud Eesti Omavalitsuse struktuuriga.

Juudivastaste repressioonide süstemaatilise rakendamise tegelesid sõja kestel eelkõige personaalselt *SS-Reichsführer*'ile, siseministrile ning Saksa Politsei juhile Heinrich Himmlerile alluvad asutused, mis konkureerisid omavahel mõjuvõimu pärast. 1941. a kevadel moodustati Saksamaal neli Riigi Julgeoleku Peametile alluvat operatiivgruppi (*Einsatzgruppe*). Need olid suures osas julgeolekupolitsei ja SD ametnikest koosnevad sõjalised motoriseeritud politseiüksused, mis liikusid rindel koos Saksa armee üksustega. Operatiivgrupp A *SS-Brigadeführer* dr Walter Stahleckeri juhtimisel liikus koos väegrupiga Nord ja oli ette nähtud Balti riikides ning Põhja-Venemaal tegutsemiseks. Operatiivgrupp A jagunes neljaks komandoks, neist Eestisse suundus erikomando 1a (*Sonderkommando 1a*) *SS-Sturmabteilungsführer* dr Martin Sandbergeri juhtimisel. Detsembris 1941, kui Eesti territoorium anti Saksa sõjaväevõimudelt üle tsiviiladministratsiooni haldamisele, formeeriti erikomando 1a baasil Saksa Julgeolekupolitsei ja SD (edaspidi Jupo ja SD) Eestis. Juudivastaste aktsioonide läbiviimine oli eelkõige Jupo ja SD IV osakonna (poliitiline politsei) ehk Gestapo

¹⁰³ Toomas Hiio., Eesti kui Wehrmachi operatsioonipiirkond 1941-1944. // Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2005. Lk 115-147.

vastutusala.¹⁰⁴ Kohtuasutuste tegevust Saksa okupatsioonivõimud Eestis esimestel kuudel ei taastanud ning kõik kinnipidamiskohad allutati politseiasutustele.¹⁰⁵

Alates 15. septembrist 1941 oli Saksa sõjaväevõimude korraldusel ametlikult tööle asunud Hjalmar Mäe juhitud Eesti Omavalitsus (EOV). Selle kujunemine oli alanud juba juulis-augustis, mil üldise korra tagamiseks tagalas alustati sõjaväevõimude toetusel politseiaparaadi formeerimist. Politseiaparaadi struktuuri ja koosseisu aluseks võeti üldjoontes Eesti Vabariigi aegne struktuur ja koosseis. Alates augustist-septembrist moodustati kujuneva Eesti Omavalitsuse Sisedirektooriumi haldusalas varasemale süsteemile Omakaitset juurde haarates Politsei ja Omakaitse Valitsus (edaspidi POV) ja Vangimajade Valitsus. Politsei ja Omakaitse Valitsus jagunes kolmeks osakonnaks ja neljaks inspektuuriks, sh Poliitilise Politsei Inspektor.

Poliitilise Politsei Inspektoriks määrati 28. oktoobril 1941 Roland Lepik¹⁰⁶, kes oli selle ametikoha ülesandeid asunud täitma juba varem. Võimu kuritarvitamiste tõttu asendati Roland Lepik 8. detsembril 1941 major Ain-Ervin Merega¹⁰⁷. Poliitilise politsei kuulumine Eesti Omavalitsuse struktuuri oli formaalne ning faktiliselt alluti erikomando 1a ning alates detsembrist 1941 Saksa Julgeolekupolitsei ja SD ülemale Eestis Martin Sandbergerile. Mais 1942 reorganiseeriti Eesti Omavalitsuse struktuuri kuulunud poliitiline politsei ning loodi uus keskasutus – Eesti Julgeolekupolitsei (edaspidi EJP). EJPlle allutati kriminaal- ja poliitiline politsei. EJP juhiks sai senine poliitilise politsei ülem A.-E. Mere, kes allutati Saksa Julgeolekupolitsei ja SD ülemale Eestis ning formaalselt ka Eesti Omavalitsuse juhile. Nimetusi Eesti Julgeolekupolitsei ja Saksa Julgeolekupolitsei kasutati ainult kohalikus asjaajamises eestikeelsetes dokumentides. Tegelikult oli nüüdsest tegu Saksa Julgeolekupolitsei ja SD osakonnaga: vastavalt A grupp ehk saksa osakond ning B grupp ehk eesti osakond.

¹⁰⁴ Argo Kuusik, German police institutions in Estonia. // Estonia 1940-1945, lk 573-576

¹⁰⁵ Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941. U.S. HMMA L-180, lk 23.

¹⁰⁶ Roland-Ottomar Lepik, sünd. 1910 Tallinnas, surn. 1942/43. Lõpetas 1928 Treffneri Gümnaasiumi. Õppis 1928-35 Tartu ülikoolis õigusteadust, ei lõpetanud. Alates 1937 Isamaaliidu ametnik Tartus. Tallinn-Nõmme Prefektuuri Poliitilise Politsei juht alates 1.9.1941. Üleviidud Poliitilise Politsei Inspektuuri alates 27.9.1941. Politsei ja Omakaitse Valitsuse Poliitilise Politsei Inspektor alates 28.10.1941. Tagandati ja arreteeriti ametialaste kuritegude tõttu 8.12.1941. Hiljem hukati saksa võimude korraldusel

¹⁰⁷ Ain-Ervin Mere. Sünd. 1903 Eestis. Osales õpilasena Vabadussõjas. Hiljem sõjaväelendur. 1931–1934 õppis Eesti Kõrgemas Sõjakoolis, määrati Kaitsejõudude Peastaabi mobilisatsiooniosakonna ülemaks. 1939.a tegutses sõjakooli lektorina. Pärast Eesti okupeerimist NLi poolt viidi üle Punaarmeele. 1940 värvati NKVD agendiks varjunimega "Müller". Juulis 1941 läks Porhovi linna piirkonnas üle sakslaste poolele, alates augustist 1941 Eestis Omakaitse teenistuses. Detsembris 1941 määrati Eesti Poliitilise Politsei ülemaks. Eesti Julgeolekupolitsei moodustamisel 1. maist 1942 sai selle ülemaks ning oli selle ametikohal 31. märtsini 1943. Seejärel läks Eesti SS-Leegioni, hiljem 3. Eesti SS-brigaadi 43. rügemendi I pataljoni ülemana rindel. 1944 läks Saksamaale, pärast sõda elas Suurbritannias. 1956–1957 püüdis NLi KGB teda edutult uuesti värvata. Suri 1969 Leicesteris.

Vangimajade valitsuse süsteemis oli 15. oktoobriks kokku 16 erinevat kinnipidamiskohta maakonnakeskustes ning Tallinna ümbruses. See võrgustik püsis peaaegu muutusteta Saksa okupatsiooni lõpuni. 1941. a suvel ja sügisel oli poliitilistel põhjustel arreteeritute hulk nii suur, et nende kinnipidamiseks asutati kohale jõudnud Saksa üksuste korraldusel lisaks vanglatele ajutised koonduslaagrid¹⁰⁸ (vt artikkel 3).

1942. a juulis-augustis reorganiseeriti kinnipidamisasutuste struktuur seoses ümberkorralduste ja võimuvõitlusega SSi Majanduse ja Halduse Peaameti ja Riigi Julgeoleku Peaameti vahel. 29. juulil 1942 andis Julgeolekupolitsei ja SD B grupi (Eesti Julgeolekupolitsei) juht käskkirja, millega nimetati 3 senist kinnipidamiskohta ümber Töö- ja Kasvatuslaagriteks (*Arbeitserziehungslager*, edaspidi TKL):¹⁰⁹

Tallinna TKL Nr 1 – senine Keskvangimaja;

Tallinna TKL Nr 2 – senine Murru vangimaja Harju maakonnas (nimetatud ka Murru TKL);

Tartu TKL – senine Tartu koonduslaager.

Ülejäänud kinnipidamiskohti nimetati „vangimajadeks” ning need allusid lisaks Julgeolekupolitseile ja SDle formaalselt ka Eesti Omavalitsuse Kohtudirektooriumi Vangimajade Valitsusele. Ka Jupõ ja SDle alluvad TKLd allusid B grupi (Eesti Julgeolekupolitsei) kaudu formaalselt Eesti Omavalitsusele. Reaalselt oli Eesti Julgeolekupolitsei Saksa Jupõ ja SD struktuuriüksuseks, mille ülesandeks oli ära teha praktiline töö ning võtta vastutus otsuste täideviimise eest. Saksa grupile jäi kontrolliv ning otsuseid kinnitav roll.¹¹⁰ 16. veebruaril 1944 loobus Eesti Omavalitsuse juht Mäe julgeolekupolitsei osas ka oma formaalsest võimust ja loovutas selle Jupõ ja SD ülema Eestis ainualluvusse.¹¹¹

Lisaks territoriaalsel põhimõttel tegutsevatele eelkirjeldatud institutsioonidele laiendasid seoses sõjamajanduslike ettevõtmistega Eestis oma tegevust ka Saksamaa keskasutused. Antud teema kontekstis tuleb puudutada SSi Majanduse ja Halduse Peaametile allunud laagrite tegevust, kuid see ei ole käesolevas töös detailsema vaatluse all.¹¹² Antud küsimusest esitatakse kokkuvõtte, mis on vajalik tervikolukorra mõistmiseks.

¹⁰⁸ Einsatzgruppe A. Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, Anlage 5. U.S. HMMA L-180, lk 20.

¹⁰⁹ Eesti Jupõ juht B I – B IV osakonna juhatajatele, 29.7.1942. ERA R 60-1-2a, lk 305.

¹¹⁰ Argo Kuusik, Security police and SD in Estonia in 1941-1944 // Estonia 1940-1945, lk 577-601.

¹¹¹ EOVI juhi Mäe käskkirja Eesti Julgeolekupolitseile, 16.2.1944. ERA R 60-1-11.

¹¹² Vt lähemalt: Meelis Maripuu, Riho Västriku. Prison camps in Estonia 1941-1944 // Estonia 1940-1945, lk 679-680.

Üldistavalt kokkuvõttes tegutses Eestis kolm erinevat Saksa vangilaagrite võrgustikku:

- 1) Saksa sõjaväevõimudele allusid nõukogude sõjavangide laagrid. Nõukogude sõjavangid selekteeriti mitmete tunnuste alusel, sh rahvusliku kuuluvuse järgi. Juudi rahvusest sõjavangid eraldati ülejäänuid ning pärast esimesi tegutsemisnädalaid anti vangid üle erikomandole 1a/Jupo ja SDle, kus neid koheldi samadel alustel ülejäänud juutidega. Seetõttu ei ole sõjavangilaagrite tegevust antud töös täpsema vaatluse alla võetud.¹¹³
- 2) Jupo ja SD ülema Eestis kaudu Riigi Julgeoleku Peaametile alluvad kinnipidamiskohad ja laagrid (*polizeiliche Haftanstalten*). Neis hoiti esmajoones bolševismisõbralike ja/või natsismivaenulike kohalikke elanikke, kriminaalkurjategijaid ja sõjavangilaagritest poliitilistel või kriminaalsetel põhjustel välja selekteeritud sõjavange. Juulist septembrini 1941 tegutsesid Eestis hävituslaagri tunnustega kaitsevangistuslaagrid, kus hukati ka Eesti juudid. 1942. a reorganiseeriti osa kinnipidamiskohtadest ja laagritest TKLdeks (vt artikkel 3). TKLi süsteemi laagritesse paigutati ka 1942. a Eestisse saadetud Saksa ja Tšehhi juudid ning 1944. a Prantsuse juudid (vt artikkel 4 ja 5).
- 3) Berliinis asunud SSi Majanduse ja Halduse Peaameti vahetus alluvuses rajati 1943. a Vaivara koonduslaagri võrgustik. Tegu oli tüüpilise juutidele mõeldud sunnitöölaagriga. Selle koosseisu kuulus eri aegadel kokku kuni 20 erinevat töö- ja harulaagrit.¹¹⁴

Mõlemad viimati nimetatud laagrite kategooriad allusid vastavalt Riigi Julgeoleku Peaameti ja SSi Majanduse ja Halduse Peaameti kaudu Heinrich Himmlerile.

¹¹³ Vt lähemalt: Meelis Maripuu, Soviet Prisoners of War in Estonia 1941–1944 // Estonia 1940-1945, lk 739-766.

¹¹⁴ Vt lähemalt: Riho Västriku, Meelis Maripuu, Vaivara Concentration Camp in 1943-1944 // Estonia 1940-1944, lk 719-738.

3.4. Eesti juutide saatus

1941. a juuliks, kui Saksa armee üksused Eestisse jõudsid, oli siia jäänud ca 1000 juuti, ülejäänud olid koos Punaarmeeaga lahkunud Nõukogude Liitu. Enamus siia jäänuid asus endiselt Tallinnas, aga ka Valgas, Tartus ja Pärnus. Valdav enamik neist hukati järgneva poole aasta jooksul ning neist 929 on nimeliselt fikseeritud Eugenia Gurin-Loovi ja Viktor Boikovi koostatud nimekirjas.¹¹⁵ Hukatute lõplikku koguarvu ja enamiku nimeliselt fikseeritud ohvrite hukkamise täpset aega ning kohta ei ole andmete vähesuse tõttu võimalik kindlaks teha. Erinevad allikad annavad hukatute üldarvuks 921¹¹⁶ kuni 963¹¹⁷, ümardatult võime selleks lugeda 1000. Erinevused Saksa politseiallikate ning Gurin-Loovi koostatud nimekirja vahel on tingitud ka asjaolu, et viimane kogus andmeid Eesti kodanikest juutide kohta, kuid Saksa operatiivgrupi ning Julgeolekupolitsei ja SD statistika ei erista juutide kodakondsust. Samal perioodil hukati Eestis ka nõukogude sõjavangide hulgast eraldatud või sõjakeerises mujalt Eestisse sattunud juute.

Tunduvalt keerukam on selgusele jõuda juutide hukkamiste konkreetsetes asjaoludes: kus, millal, kelle poolt. Juutide hävitamine Eestis 1941. a erines oma läbiviimise poolest tunduvalt Leedus ja Lätis toimunud. Seal organiseeriti Saksa operatiivgruppide „juudibolševismi” propaganda saatel vahelduva eduga kohalike elanike juudivastaseid pogromme ning erikomandode korraldatud massihukkamisi. Operatiivgrupi A ülema Stahleckeri idee kohaselt tuli jätta mulje, et arveteõiendamine bolševike ja juutidega toimub kohalike elanike omal initsiatiivil ilma Saksa võimude poolse suunamiseta.

Eestis kujunes olukord teistsuguseks. Operatiivgrupi 12. oktoobri 1941 olukorra ülevaates tõdeti, et Eestis pogromme korraldada ei ole õnnestunud ja seda peeti vähese propaganda veaks. Kui uskuda siin tegutsenud erikomando 1a ja hilisema Jupõ ja SD ülemat Martin Sandbergerit, siis oli pogrommidest hoidumine Eestis üks osa tema sihiteadlikust poliitikast, mille eesmärgiks oli saavutada eestlaste usalduslik suhtumine endasse ja Saksa okupatsioonivõimudesse üldse. Kogemused Lätis olevat näidanud, et avalik vägivald, sh ka juutide suhtes, häälestas elanikke uue võimu vastu. Sandbergeri seisukohtadega olevat leppinud ka tema otsene ülemus operatiivgrupi ülem Stahlecker. Juristi haridusega Sandberger, kes Jupõ ja SD ülemana oli vastutav korra ja stabiilsuse eest, eelistas kasutada

¹¹⁵ Eugenia Gurin-Loov, Suur häving. Eesti juutide katastroof 1941, lk 178-198.

¹¹⁶ Jahresbericht der Sipo und SD July 1941 – 30 June 1942. ERA R 819-1-12, lk 99.

¹¹⁷ Einsatzgruppe A. Gesamtbericht vom 16. Oktober 1941 bis 31. Januar 1942. Anlage 7. Zahlen der von der Einsatzgruppe A bis 1.2.1942 durchgeführten Exekutionen. RGVA 500-4-92, lk 184.

meetodeid, mis vähemalt näiliselt jätsid läbiviidavatest repressioonidest seadusliku mulje. See tähendas teatud bürookraatlike normide täitmist: arreteerimiskorralduse vormistamist, juurdlustoimikut, ülekuulamist, otsuse kooskõlastamist jne. Endiselt jäi kehtima põhimõte, et aktsioon peab välja paistma kohaliku initsiatiivina ning hukkamisotsused peab täide viima Eesti Omakaitse.¹¹⁸

Eesti juutide hävitamise võib ajaliselt jagada tinglikult kaheks etapiks. Esimesel etapil, seda alates 1941. a juuli keskpaigast, arreteeriti juute üldiste tagalapuhastusaktsioonide käigus kohe pärast vastava piirkonna langemist Saksa vägede kontrolli alla. Sellisel puhul toimus see Saksa sõjaväevõimude (väli- või asulakomandandi) ning mitte veel erikomando korraldusel. Arreteerimiste ja hiljem ka hukkamiste vahetuks teostajaks olid enamasti eestlastest metsavennad, Omakaitse liikmed või politseinikud. Puudus üldine korraldus kõigi juutide arreteerimiseks, kuid kahtluselustena arreteeritute hulgast sorteeriti juudid välja ning paigutati eraldi ruumidesse. Enamikel juhtudel olid sel perioodil hukatavad mehed. Surmaotsuste langetamine toimus erinevalt, kuna okupatsioonivõimu struktuurid ei olnud selleks ajaks veel tervikuna välja kujunenud. Olemasolevad andmed näitavad, et formaalne otsuse langetamine delegeeriti eestlastest ametnikele, kelle otsused pidi aga kinnitama kohalik Saksa välikomandantuur või erikomando¹¹⁹ (vt artikkel 2).

10. septembrist 1941 võib tinglikult alanuks lugeda teist etappi, mil kogu juutidega seonduv koondus erikomando 1a kätte. Erikomando ülem Sandberger andis korralduse arreteerida kõik meessoost juudid alates 16. eluaastast. Korralduse tegelik elluviimine varieerus küll oluliselt vastavalt kohalikele oludele. Tallinnas näiteks anti korraldus kõik töökõlblikud naissoost juudid viia Harku laagrisse. Et kõigi juutide kohene deporteerimine ei olnud võimalik, siis tuli nende suhtes rakendada „traditsioonilisi” kitsendusi: keelati ühiskondliku transpordi ja rajatiste kasutamine, riietel tuli kanda kollast eraldustähte jne. 20. septembriks tuli politseil koostada juutide täielik nimekiri. Tartus olnud 50 juuti olid selleks ajaks kohalikus laagris tõenäoliselt juba hukatud, sama käib ka Pärnu juudi meeste kohta. Enamik naisi ja lapsi hukati Pärnus oktoobris-novembris. Nii puudutas edasine eelkõige Tallinnas elanud juute, kes koguti Patarei vanglasse ning linnalähedasse Harku laagrisse. Patarei vanglas hoitud ligi 300 Tallinna juudi mehest 200 hukati 6. oktoobriks, ülejäänud hiljem. Ligikaudu 400 naise ning lapse arreteerimine ja Harku laagrisse paigutamine toimus

¹¹⁸ Einsatzgruppe A. Gesamtbericht bis zum 15.10.1941. U. S. HMMA L-180 lk 21, 31;

Martin Sandberger. Urteil und Urteilsbegründung. Ohlendorf case No. IX, 8. April 1948. Militärgerichtshof II. BA (Koblenz), Rep 501 XXVII ZB 1. lk 183-187.

¹¹⁹ Eesti rahvastikukaotused II/1, lk 17-26.

peamiselt oktoobris. Nende hukkamise aeg ning koht ei ole kindlalt teada, võimalik, et neid hukati ka laagris koha peal. Tõenäoliselt hukati nad hiljemalt 1942. a jaanuaris, sest 20. jaanuaril kuulutati Eesti Saksamaal Wannsee konverentsil „juudivabaks” piirkonnaks (vt artikkel 2).

Puudutades eestlaste rolli kohalike juutide hukkamisel võib öelda, et juulis-augustis 1941 oli juutide arreteerimisel ja hukkamisele saatmisel otsustav roll Saksa sõjaväevõimudel ning see toimus üldise tagalapuhastamise käigus. Hukkamiste tädeviijateks leiti eestlasi Omakaitsest või politseinike hulgast, kes võisid olla tegevad valvuritena samas kinnipidamiskohas. Alates septembrist, kui juhtroll oli erikomando 1a käes, läks kõik nii nagu Sanberger plaaninud oligi. Käivitati bürokraatlik protseduur, kus eestlastest moodustatud poliitilise politsei ülesandeks oli panna toime arreteerimised, viia läbi formaalne juurdlus ning vormistada otsus, mis läks kinnitamiseks Saksa Julgeolekupolitsei. Sageli piisas süüdistuseks rahvuse määratlusest: „juut”. Pärast otsuste langetamist saatis Saksa julgeolekupolitsei vanglaülemale nimekirjad hukatavate kohta. Hukkamised viis läbi poliitilise politsei juures tegutsenud eestlastest formeeritud erikompanii. Ei ole teada, kes ja millal andsid käsu hukkamiste läbiviimiseks ning kes kuulusid hukkamiskomandosse. Lähtuvalt oma ametikohast etendasid nendes sündmustes keskset rolli poliitilise politsei inspektor Roland Lepik, Tallinn-Harju prefektuuri poliitilise politsei ülem Ervin Viks¹²⁰ ning erikompaniid juhatanud Aleksander Koolmeister¹²¹ (vt artikkel 2).

¹²⁰ Ervin Viks, sünd 1897 Tartumaal, suri 1983 Sydneys. Õppinud Tartu komertskoolis kuni 1918. aastani. Vabadussõjas astus vabatahtlikult sõjaväeteenistusse Tartu kooliõpilaste roodus 1918. aasta novembrist. Teenis eesliinil kuni 1919. aasta aprillini. Alates 1920. aastast Kaitsepolitsei ametnik, 1926. aastast Poliitilises politseis. 1939. aastast Poliitilise politsei komissari kohusetäitja Kuressaares. Vabastatud ametist 1940. aasta 20. Juulil. 1941-42 Tallinn-Harju poliitilise politsei ülem, 1942-43 Eesti Julgeolekupolitsei B IV osakonna (poliitiline politsei) juhataja asetäitja, 1943-44 B IV osakonna juhataja. 1944 Saksamaale, 1950 Austraaliasse.

¹²¹ Aleksander Koolmeister, sünd 1897. Õppis Pihkva kaubanduskoolis, 1914–17 Vene armees, 1917–18 Punaarmees, viimati staabikapten, 1917–18 kompartei liige. Naasis Eestisse, 1919–24 Eesti sõjaväes kapteni auastmes. A-st 1921 teenis raudteepolitseis, läks erru, enne NLi okupatsiooni algust oli villavabriku meister. 1941. a. suvel teenis Omakaitse ja Tartu koonduslaagri eriosakonnas, sügisel suundus koos Roland Lepikuga Tallinnasse poliitilise politsei teenistusse, 1941–1942 poliitilise politsei Jamburgi välisosakonna ülem. 1942. a. mais vabastati tervislikel põhjustel teenistusest, 1943 mobiliseeriti, mõisteti SSi ja Politseikohtu poolt vangi teenistusest omavolilise lahkumise pärast. 1944 märtsis vabastati ja saadeti reamehena 3. piirikaitserügementi. 1948 vangistati Tartus ja mõisteti 25 a-ks vangilaagrisse ja 5 a-ks asumisele, edasine saatus teadmata.

3.5. Välisriikide juudid Eestis

1942. a jaanuariks oli Eesti territoorium muudetud praktiliselt „juudivabaks”. Üksikutel kohalikel juutidel oli õnnestunud end Saksa võimude eest varjata, osa neist tabati siiski järgnevate kuude jooksul. Sõja-aastate jooksul tõid Saksa võimud aga Eestisse juute ka mujalt okupeeritud aladelt. Need paigutati Jupo ja SD alluvuses olevatesse TKLdesse või SSi Majanduse ja Halduse Peaameti alluvuses olevasse Vaivara laagri võrgustikku.

Julgeolekupolitsei ja SD alluvuses olevatesse kinnipidamiskohtadesse sattus vähesel määral juute ka Eestis asuvatest nõukogude sõjavangide laagritest. Sõjavangide hulgast selekteeriti juudid välja ning anti üle julgeolekupolitseile. Kahe aktsioonina toodi sinna aga juudi rahvusest kinnipeetavaid ka väljastpoolt Eestit.

3.5.1. Tšehhi ja Saksa juudid Jägala laagris

1942. a septembris saadeti Saksa võimude poolt kahe ešeloniga Eestisse kokku 2051 juuti, kes paigutati Jägalale rajatud laagrisse. Lätisse oli selleks ajaks mujalt Euroopast toodud juba üle 20 000 juudi ning ilmselt olid ka kõnealused ešelonid esialgselt planeeritud Riiga saatmiseks. Jägala laager ei olnud kohandatud kinnipeetavate pikaajaliseks hoidmiseks ning tööle rakendamiseks, vaid seda kasutati nende hävitamiseks (vt artikkel 5).

Formaalselt nimetati kinnipidamiskohta töö- ja kasvatuslaagriks. Laager allus Saksa Jupo ja SD ülemalele Eestis Martin Sandbergerile. Laagri vahetu juhtimine oli allutatud Jupo ja SD B grupile ning selle juhile major Ain-Ervin Merele. Mere määras laagri komandandiks Aleksander Laagi¹²², komandandi adjutandiks Ralf Gerretsi¹²³. Laagri valvemeeskond koosnes Saksa julgeolekupolitsei teenistusse asunud eestlastest.

Esimese ešeloniga toodi 5. septembril Terezini (*Theresienstadt*) getost Raasiku raudteejaama 1002 peamiselt Tšehhi juuti. 30. septembril saabus teine ešelon 1049 juudiga Saksamaalt Frankfurdist Maini ääres ning Berliinist. Raasiku raudteejaamas selekteeriti saabunute hulgast välja 400 kuni 500 nooremat ja töövõimelisemat, kes saadeti Jägala

¹²² Aleksander Laak, sünd 1907 Eestis Saare mk. Eesti Vabariigi armee leitnant. 1941 sügisest kuni augustini 1942 Omakaitse Läänemaa Maleva staabi operatiivosakonna ülem. Augustist 1942 kuni september 1943 oli Jägala laagri komandant. Seejärel kuni saksa okupatsiooni lõpuni Tallinna Keskvangla ülem. 1944 sügisel põgenes punaarmee sissetungi ees Eestist. Hiljem asus elama Kanadasse. 1960.a. augustis avalikustati ajakirjanduses temavastased süüdistused sõjakuritegudes osalemises. 07.09.1960 sooritas enesetapu.

¹²³ Ralf Gerrets, sündinud 1905 Tallinnas, rahvuselt eestlane (kuni 1930/31 sakslane). Eesti Vabariigis töötas pärast ajateenistust armees tsiviilteenistujana ja üleajateenijana kantseleis kirjutajana. 1940 pärast Eesti okupeerimist NL poolt viidi seoses Eesti sõjaväe reformimisega üle punaarmee 22. territoriaalkorpuse koosseisu. 1941 kevadel lahkusid Gerretsi vanemad ning õde ja vend oma perekondadega baltisakslastena Saksamaale. 1941.a oktoobris pärast Eesti okupeerimist Saksa vägede poolt astus Omakaitse teenistusse. Laagiga tundsid teineteist teenistusest Eesti Vabariigi armees. Alates augustist 1942 teenis Gerrets Jägala laagri komandandi adjutandina.. Pärast Eesti okupeerimist NL poolt 1944 jäi Eestisse. 1961 arreteeriti, mõisteti süüdi ja lasti maha.

laagrisse. Ülejäänud, kokku umbes 1600 inimest, hukati juba saabumise päeval laagri lähedasel Kalevi-Liiva polügoonil. Toimuvat juhtisid Saksa Julgeolekupolitsei ja SD osakonna A-IV (Gestapo) ülem (kohusetäitja) *Obersturmführer* Heinrich Bergmann ja *Oberscharführer* Julius Geese, kohal oli ka Eesti Julgeolekupolitsei juht Mere. Enamlevinud andmetel viis mahalaskmisi läbi rühm eestlasi Jupõ ja SD erikompaniist, komandant Laak isiklikult ja võimalik, et ka osa laagri valvemeeskonna liikmeid (vt artikkel 5). Eestlastest konkreetne osalus hukkamisel ei ole siiski ühemõtteliselt selge. Selle vastu räägib Jupõ ja SD B IV grupi ametniku Evald Piirisilla Saksamaa uurimisorganitele antud tunnistus.¹²⁴

Laagrisse viidutele kinnitati aga, et vanemad inimesed ja lapsed viidi talve tuleku eel paremasse laagrisse. Jägala laagris olevad kinnipeetavad pandi tegelema põhiliselt saabunuilt ära võetud pagasi sorteerimisega. Järgnevate kuude jooksul saadeti kinnipeetavaid väikeste gruppidega tööle mujale Eestisse, haigestunud või laagri juhtkonnaga konflikti sattunud juudid hukati samuti Kalevi-Liival. Laager tegutses 1943. aasta sügiseni. Selleks ajaks veel elus olnud kinnipeetavad paigutati Tallinnasse nn Patarei vanglasse, hiljem saadeti osa neist Vaivara koonduslaagrisse, sõja lõpus aga Poolas ning Saksamaal asunud laagritesse. Jägala laagri personali osalusel hukati Kalevi-Liival kokku 1800-2000 isikut, lisaks juutidele ka mõnikümneid Eesti mustlast (vt artikkel 5). 1942. a septembris Eestisse toodud enam kui 2000 juudist elas teadaolevalt sõja üle 74 inimest.¹²⁵

Grupp Jägala laagrist toodud juute Tallinna sadamas, juuni 1943.
Foto Lukáš Přibyl'i kogust.

¹²⁴ Evald Piirisilla ülekuulamisprotokoll, 09.05.1968. BA-B ZStL AR-Z 246/59, kd 7. Käesolevas töös Jägala laagrit puudutava artikli kirjutamise ajal ei olnud see dokument mulle silma jäänud. Selle leidmise eest võlgnen tänu Ruht-Bettina Birni raamatule Die Sicherheitspolizei in Estland 1941–1944.

¹²⁵ Monica Kingreen, Wolfgang Scheffler. Die Deportationen nach Raasiku bei Reval, lk 865–914.

3.5.2. Prantsuse juudid Tallinnas

1942. a märtsist 1944. a augustini lähetati Pariisi lähedasest Drancy koonduslaagrist 78 ešloni (konvoid) enam kui 62 000 Prantsusmaal elanud juudiga Poola territooriumil asunud koonduslaagrisse. Enamus kinnipeetavaid saadeti Auschwitzi koonduslaagrisse. Ainult üks ešlon, nn „konvoi nr 73” („Convoy 73”), 878 mehega saadeti 15. mail 1944 Leetu Kaunasesse ning osa neist edasi Tallinnasse.¹²⁶

Jupo ja SD ülemalele Eestis *SS-Sturmbanführer* Bernhard Baatz'ile alluvasse Tallinna keskvanglasse (nn Patarei), ametliku nimetusega Töö- ja kasvatuslaager Nr 1, jõudis umbes 300 Drancyst telesaadetud kinnipeetavat. Keskvangla vahetu juhtimine oli allutatud Jupo ja SD B grupile (nn Eesti Julgeolekupolitsei).

Janu ja kuumuse tõttu suri vange ka teel Leedust Tallinnasse. Ainuüksi ühes vagunis suri sellel teelõigul umbes 60 mehest 14. Tallinna keskvanglasse jõudnute hulgas viidi kohe saabumise päeval läbi esimene selektsioon ning umbes 60 nõrgemat kinnipeetavat saadeti nn „tööle”, kust nad tagasi ei pöördunud. Kogu järgneva perioodi jooksul jätkati prantsuse juutide hulgas perioodiliselt selektsioonide läbiviimist. 14. juulil saadeti „metsa tööle” järgmised umbes 60 kinnipeetavat. 14. augusti eraldati ülejäänuid umbes 100 haiget, kelle saatuse kohta puuduvad edasised andmed. Kui kohalike poliitvangide hukkamisi korraldas Julgeolekupolitsei B (Eesti) grupp, siis tollaegsete vangivalvurite tunnistustest võib järeldada, et keskvanglas olevate välismaiste juutide, st ka prantsuse juutide, hukkamist korraldas vahetult Julgeolekupolitsei A (saksa) grupp (vt. artikkel 4).

Vähemalt osa prantsuse juute paigutati Tallinna äärelinna Lasnamäe laagrisse (Töö- ja kasvatuslaager Nr 2), kus nad pandi mullatööle lähedalasuval lennuväljal ning laadimistöodele raudteejaamas. Osa käsitöölisi rakendati oma erialal: rätsepad pandi näiteks parandama katkiseid vormirõivaid. 1944. aasta suve lõpul, kui sakslased valmistusid Eestist lahkuma, saadeti prantsuse juudid välja kaevama varem Saksa okupatsioonivõimude poolt Tallinna lähedal hukatute laipu. Ei ole aga teada, kus laipade väljakaevamine täpselt toimus.

Augusti lõpuks oli mais saabunud prantsuse juutidest elus veel umbes 40. 1. septembril jõudis laeval Tallinnast Stutthofi partii poliitvange, nende hulgas veel alles jäänud 34 prantsuse juuti. Sõja lõpuperioodi Saksamaal elas neist üle ja jõudis tagasi Pariisi 20 meest, lisaks kaks meest Leetu jäänud saatusekaaslastest (vt artikkel 4).

¹²⁶ <http://www.convoy73.org/indexa1.html> [22.02.2005].

3.5.3. Vaivara koonduslaagri võrgustik

16. märtsil 1943. a kirjutas Saksa riigimarssal Hermann Göring oma salajases korralduses: "Eesti põlevkivitööstuse ülesehitamine ja selle kasutuselevõtmine on tööstuse vallas meie tähtsaim sõjamajanduslik ülesanne kogu endiste Balti riikide ruumis".¹²⁷ Saksa väed olid alates jaanuarist taganenud Kaspia-äärsetest naftatööstuse piirkondadest ning Eesti põlevkivist saadav õli ja bensiin omandasid senisest suurema tähtsuse. Vastavalt uutele arenguplaanidele tuli piirkonda lisaks olemasolevatele rajada kaks uut õlitehast: Ereda ja Vaivara lähedale. 21. juunil 1943 andis *SS-Reichsführer* ja Saksa politseijuht Heinrich Himmler korralduse asutada sõjalis-tööstuslike vajaduste rahuldamiseks Eestis ja Riias laagrid ning transportida sinna vajadusel juute riigikomissariaat *Ostlandi* getodest. Laager allus SS Majanduse ja Halduse Peaametile ning oli ettenähtud eelkõige selleks, et varustada põlevkivitööstust juutidest sunnitöolistega. Laager allus otse Berliinis olevale SS Majanduse ja Halduse Peaametile ega olnud alluvuse mõttes seotud Eestis asuvate Saksa okupatsioonivõimudega.¹²⁸

Vaivara koonduslaager tervikuna kujutas endast laagrite võrgustikku. Vaivaras asuv laager oli eelkõige saabuvate vangide esmaseks füüsilise läbivaatuseks, jaotamiseks ja edasisaatmiseks töölaagritesse. Ühtlasi asus Vaivaras ka koonduslaagri komandantuuri staap. Staap koosnes kolmest kõrgemast SSi ohvitserist ja hulgast SSi nooremohvitseridest ja sõduritest. Vaivara koonduslaagri komandant olid *SS Hauptsturmführer* Hans Aumeier. Laagreid valvasid eestlastest ja venelastest formeeritud politseipataljonide allüksused ning organisatsiooni Todt teenistuses olevad sakslased.

Juutide transport uude laagrisse algas 1943. a augusti alguses. Oktoobriks 1943 oli Vaivara koonduslaagril 3 harulaagrit (veel teine laager Vaivaras ja kaks Viivikonnas) kokku 3300 vangiga. Seejärel suurendati laagrite arvu järsult kümneni. Järgneva aastase tegutsemisaja jooksul kuulus lühemat või pikemat aega võrgustikku kokku 20 erinevat töö- või harulaagrit. Laagrite suurus ja tegutsemisperiood olid väga erinevad, jäädes vahemikku mõnekümnest kuni mitmetuhande kinnipeetavani ning tegutsedes mõnest nädalast kuni aastani. Vaivara laagri kõrval olid olulisemad Kiviõli, Ereda ja Kooga laagrid. Vangid rakendati valdavas enamuses tööle põlevkivitööstuses. Erandi moodustasid Klooga ning mõned väiksemad töölaagrid, kus tehti muid töid.

¹²⁷ Der Reichsmarschall des Grossdeutschen Reiches, Beauftragter f. d. Vierjahresplan Hermann Göring. Ausbau der Schieferölgewinnung in Estland. 16.3.1943. Abschrift. ERA R 187-1-7.

¹²⁸ Riho Västriku, Meelis Maripuu. Vaivara concentration camp in 1943-1944. // Estonia 1940-1945, lk 719-738.

Laagrid:

Vaivara kaks laagrit: üks raudteejaama ning teine õlitehase lähedal	Kuremäe
Klooga	Kunda
Narva-Ost	Kiviõli
Hungerburg (Narva-Jõesuu)	Viivikonna I
Soski (Vasknarva v)	Viivikonna II
Auvere	Pankjavitsa (Petserimaal)
Kerstova / Putki (Viru maakond, Kose v)	Petseri (Kagu-Eesti)
Ereda (töökomandoga Kohtlas)	Ülenurme (Tartu maakond)
Jõhvi	Kudupe (Kirde-Lätis)
	Goldfields (Kohtla õlitööstus)

Vaivara laagrisse toodi juudid põhiliselt Leedus asunud getodest, kuid väiksemal arvul ka mujalt. 1943./1944. aasta vahetuseks ületas kinnipeetavate arv 9000 ning hakkas seejärel suure suremuse tõttu langema. Arvestades hiljem lisandunud vange, toodi Vaivara koonduslaagrisse kokku ligikaudu 10 000 juuti. Vaivara koonduslaagri juutide arvu osas on tihti olnud vastakaid arvamusi ning tihti esitatakse sellena 20 000. Siin viidatud Riho Västriku ja käesoleva töö autori ühistöö käigus jõuti Vaivara laagri arsti Franz v Bodmani raportite alusel veendumusele, et see arv ei ületanud 10 000.¹²⁹ Kinnipeetavate peamiseks hukkamise põhjuseks olid 1943./1944. aasta talvel puhkenud epideemia, alatoitlus ning rasked töötingimused. 1944. a juuni lõpuks oli laagrites surnud vähemalt 1500 juuti, teist sama palju töövõimetuks muutunud kinnipeetavaid oli saadetud Eestist ära mujal asuvasse laagritesse, kus nad hukati. Kõige idapoolsemate laagrite evakueerimine algas Punaarmee rünnakute tõttu Narva piirkonnas juba 1944. aasta jaanuaris-vebruaris. Juuni lõpuks oli laagritesse jäänud veel 6600-6700 juuti. Uus evakueerimine algas juulis seoses Punaarmee pealetungiga. Seekordse evakueerimisega kaasnes ka töövõimetute või evakueerida mittejõutud juutide hukkamine. Septembri keskpaigaks olid kõik allesjäänud juudid kogutud Tallinnast lähedusse Lagedi ning Klooga laagritesse, kust nad pidi meritsi evakueeritama. Samal ajal algas kõigi Saksa üksuste väljatõmbamine Eestist ning ulatuslik evakueerimine Tallinna sadama kaudu. Juutide Eestist ära viimiseks ei leitud enam võimalust ning alles jäänud juudid mõrvati.

¹²⁹ Der SS Lagerarzt K.L. Waiwara an das SS Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt. Monatsberichte. Eesti Ajaloomuuseum (AM) D 152-2-40.

26. juuni	6662	Juutide arv Vaivara koonduslaagri võrgustikus
9. august	ca 1000	Evakueeritud Stutthofi koonduslaagrisse
19. august	ca 2100	Evakueeritud Stutthofi koonduslaagrisse
9. september	?	Hukkamine Eredal
18. september	426	Hukkamine Lagedil
19. september	ca 1800	Hukkamine Klooga

Massimõrva pani toime sakslastest koosnev eriuksus, mis selleks puhuks laagrisse saabus. Laagri valves seisid eestlastest formeeritud 287. politseipataljoni 3. kompanii mehed. Hukkamise ajaks oli laagri valvet tugevdatud ning sellesse kaasatud 20. eesti Relva-SS diviisi tagavara- ja väljaõpperügemendi mehed, kelle laager asus vahetus läheduses. Hukatutest moodustati tuleriidad, mis süüdati.¹³⁰

3.5.4. Inimeste suhtumine toimuvasse

II maailmasõja ajal Eestis juutidega toimunu suhtes jäi suurem osa elanikest vähemalt väliselt kõrvalvaatajaks. Eestlaste hulgas ei olnud sotsiaalseid eeldusi avaliku ja massilise antisemitismi lõkkelelöömiseks. Eestlaste senised sidemed kohaliku juudi kogukonnaga olid olnud suhteliselt pinnapealsed. Kohalikud juudid identifitseerisid end keele ning kultuuri kaudu pigem saksa või vene kultuuriruumi kaudu.

1941. a juulist kuni detsembrini arreteeriti Eestis Saksa okupatsiooni esimese kuue kuu jooksul umbes 10 000 kohalikku elanikku kellest, ligi pooled hukati. Arreteerimised ja hukkamised toimusid üldises teravas nõukogudevaenulikus õhkkonnas, mis oli pärast aasta kestnud punast terrorit mõistetav ning mida uutal okupatsioonivõimudel polnud vaja tagant õhutada. Kinnivõetud ja hukatud 1000 juuti moodustasid 10% sel perioodil arreteeritute koguarvust (vt artikkel 1).

Kirjeldatud asjaolud ei lasknud toimival eemaltvaatajale välja paista otseselt juudivastase aktsioonina. Eesti sarnases väikeses ühiskonnas taanduvad paljud küsimused mitte poliitilistele, rahvuslikele, usulistele vms veendumustele, vaid konkreetsete isikute vahelistele suhetele. Ka eestlaste suhtumine juutide kinnivõtmisse sõltus suurel määral mitte rahvusest, vaid konkreetsete inimeste isiklikest sidemetest juutidega. Eestlased kirjutasid

¹³⁰ Der SS Lagerarzt K.L. Waiwara an das SS Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt. Monatsberichte. AM D 152-2-40.

Saksa okupatsioonivõimudele palve- ja toetuskirju oma sõpruskonda kuulunud juutide abistamiseks, kuigi see ei andnud tulemusi. Oli ka neid, kes riskisid juutide varjamisega.¹³¹ Omapärane ja äärmuslik näide on Guido Pandi (isa poolt juut) keerdkäikuderohke saatus. Ta oli 1941. a suvel mobiliseeritud Punaarmeele ning esimesel sõjasügisel tuli ta koos kaaslastega üle Saksa poolele, et pääseda tagasi koju Eestisse. Viljandi sõjavangide laagris tehti kindlaks tema päritolu ning ta saadeti „juudina” Tallinnasse Patarei vanglasse Saksa Julgeolekupolitsei ja SD kätte. Tema isa oli juba hukatud. Guido Pant jäi Patareisse, ilma, et temaga midagi tehtuks, sõja lõpupäevadeni ning pääses siis vabadusse. Sammhaaval selgus, et selle esmapilgul mõistetamatu „puutumatus” tagamaa. Osa tema gümnaasiumi klassikaaslastest oli asunud julgeolekupolitsei teenistusse ning nähes vangistusse sattunud klassivenda, kõrvaldasid oma eluga riskides tema toimiku politsei asjaajamisest.¹³²

Ka Jupo ja SD karistuspraktikat analüüsinud Ruth Bettina Birni hinnangul ei olnud eestlastest politseinikele juutide represseerimine ainuüksi rahvustunnuse alusel ning paranoiline „juudi vere” otsimine mõistetav ning tuli ette juhuseid, kus kinnivõetud juut süütõendite puudumisel taas vabaks lasti. Kuigi 1940–1941 oli Nõukogude julgeolekuorganites töötanud silmapaistvalt arvukalt juute, ei tõmmanud eestlased võrdusmärki „juudi” ja „bolševiku” vahele, mis Saksa julgeolekupolitseille oli enesestmõistetav. Eestlaste (nõia)jaht kommunistidele kandus see-eest aga üle üldisesse suhtumisse venelastesse, nii kohalikesse kui nõukogude sõjavangidesse. Argiarusaamades kippusid eestlased võrdusmärki seadma „venelase” ja „bolševiku” vahele. Saksalaste suhtumine neisse oli märksa leebem.¹³³

Teise äärmusena tuli ette ka eestlaste poolt esitatud pealekaebusi, mida kasutati ära isiklike konfliktide lahendamiseks. Sellistel puhkudel oli ohvri rahvus aga kätemaksu vahendiks, mitte selle põhjuseks.¹³⁴

Väljastpoolt Eestit toodud ja siin laagritesse paigutatud juutidega oli eestlastel väga vähe kokkupuuteid. Saksa võimude juudivastane suhtumine oli teada ja vangidega kontakti astumine ning nende abistamine oli rangelt karistatav. Selles olukorras pidanuks võhivõõraste juutide abistamiseks olema veelgi vähem motiive. Sellele vaatamata on siinsetes laagrites ellu

¹³¹ Eugenia Gurin-Loov, Verfolgung der Juden in Estland (1941–1945), lk 295-308.

¹³² Autori intervjuu Guido Pandiga (2005). Intervjuu salvestus IKUESi valduses.

¹³³ Ruht-Bettina Birn, Die Sicherheitspolizei in Estland 1941–1944, lk 164jj.

¹³⁴ Maria-Anna Hoefler, juurdlustoimik. ERA R 64-4-885.

jäänud kirjeldanud olukordi, kus neile täiesti võõrad kohalikud elanikud neid keeldudele vaatamata abistasid.¹³⁵

Saksa julgeolekupolitsei jälgis kogu okupatsiooni aja kestel eestlaste meelsust ning suhtumist erinevatesse küsimustesse. Kordagi ei esine nende aruannetes ettekandeid eestlaste juudivastastest meeleoludest. Selle asemel fikseerivad sakslased eestlaste meelepaha venelaste vastu, keda nähakse möödunud Nõukogude okupatsiooni aasta kehastusena ja kes parema meelega Eestist välja saadetakse¹³⁶ (vt artikkel 1).

3.6. Kokkuvõte

Pärast Eesti taasiseseisvumist algas Eesti lähiajaloo uurimises suurte muutuste aeg, millele oli aluse pannud juba Nõukogude perioodi lõpuaastate liberaliseerumine ning avarduvad võimalused arhiividokumentidele ligipääsemisel. Arhiivide avanemine lõi võimaluse asuda läbi töötama viimase viiekümne aasta kestel kogunenud arhiividokumente ja ette valmistama uusi käsitlusi vastava perioodi ajaloosündmustest. Nõukogude okupatsiooni lõppemise järel tunti siseriiklikult mõistetavalt suuremat huvi NSV Liidu repressiivasutuste tegevuse uurimise vastu ning vähem tähelepanu pöörati Saksa okupatsioonile. Samal ajal oli rahvusvahelistes suhetes endiselt aktuaalne Natsi-Saksamaa poolt toimepandud kuritegude (sh holokausti) uurimine. Kuni selle ajani oli temaatika leidnud kajastamist eelkõige Nõukogude Liidu julgeolekuasutuste materjalide alusel koostatud propagandatrükistes. Nende publikatsioonide teemaks olid reeglina reaalselt asetleidnud sündmused, kuid neis osalejate konkreetne tegevus ning ohvrite arv jäid enamasti ilma piisava tõestuseta. See olukord tingis vajaduse Eestis temaatikaga sihikindlalt tegeleda.

Käesolevasse magistritöösse koondatud artiklite eesmärgiks on olnud tuua teaduskäibesse allikapõhised, korrastatud ning kriitiliselt analüüsitud andmed Eesti territooriumil juutide vaenamisega tegelenud Saksa okupatsioonivõimu asutustest, nende vastutusest ning ohvrite hulgast, samuti elanikkonna suhtumisest sellesse. Uurimistöö tulemuste puhul tuleb arvestada, et enamasti ei ole olnud võimalik kasutada otseseid allikaid, kuna natsi-režiim püüdis vältida oma kuritegude dokumenteerimist ning hävitada kõik võimalikud jäljed. Sellest tingituna on väga oluline osa kaudsetel allikatel, millest omakorda suure osa moodustavad Nõukogude Liidu erinevate uurimis- ja kohtuorganite materjalid. Nende materjalide iseloom eeldab aga äärmiselt allikakriitilist ja konteksti analüüsivat lähenemist.

¹³⁵ Lukáš Přibyl, Die Geschichte des Theresienstädter Transports „B“ nach Estland, lk 185-195.

¹³⁶ Argo Kuusik, Public sentiments during the period of German occupation. // Estonia 1940-1945, lk 613-637.

Töö käigus õnnestus koguda piisavalt infot, et esitada ülevaade Saksa okupatsiooni ajal Eestis juutide vaenamisega seotud olnud institutsioonidest: Saksa Julgeolekupolitsei ja SD struktuuridest ning SSi Majanduse ja Halduse Peaametile allunud Vaivara koonduslaagri võrgustikust. Tõendusmaterjal holokausti ohvrite arvu ning hukkamiste konkreetsete asjaolude kohta on erinevate juhtumite puhul säilinud erineval määral ning sellest tulenevalt on ka nende esitamise täpsusaste erinev. Hukatud Eesti ning Tšehhi ja Saksa juudid on üldjuhul teada nimeliselt ja võrdlemisi täpse üldarvuga. Samas puuduvad kindlad andmed ca 400 Harku laagris hoitud kohaliku juudi naise ja lapse hukkamise aja ja koha kohta. Septembris 1942 Eestisse deporteeritud Tšehhi ja Saksa juutide kindlaks tehtud koguarv (2051) ning Jägala laagri tegevuse uurimine võimaldavad kindlalt ümber lükata seni käibiva arvu (6000 hukatut) Kalevi-Liival hukatute kohta. Koheselt hukati ca 1600 juuti, ülejäänud hajutati aja jooksul erinevate kinnipidamiskohtade vahel, sõja lõpuni elas neist 74. 1944. a suve algul saabus Tallinna keskvanglasse umbes 300 juuti Prantsusmaalt. Järk-järgult selekteeriti välja ning hukati nõrgemad, 34 ellujäänut evakueeriti 1. septembril Stutthofi koonduslaagrisse. Olemasolevad andmed ei luba enamikel juhtudel kindlaks teha konkreetsete isikute vahetut rolli sündmuste käigus ning sellekohastest otsestest süüdistustest on hoidutud.

Koos Riho Västriku ja Vaivara koonduslaagri võrgustiku tegevust uurides õnnestus fikseerida laagri organisatsiooniline struktuur ja tegevuse kestvus ning kindlaks teha kinnipeetavate arvu dünaamika. See lubab väita, et tegemist oli eelkõige töölaagriga, kuhu toodi vähemalt 10 000 juuti, kuid mitte oluliselt rohkem. Neist ca 1500 hukkus laagris alatoitluse ja raskete töötingimuste tõttu ja umbes sama palju töövõimetuid evakueeriti Eestist väljaspool asuvatesse laagritesse, kus nad hukati. Saksa vägede taandumisel Eestist evakueeriti vähemalt 3100 juuti ning katsed ülejäänute evakueerimiseks kestsid viimaste päevadeni. Ligemale 2500 juuti hukati 18.–19. septembril Lagedil ja Kloogal. Eelnevalt 9. septembril hukati teadmata arv kinnipeetavaid ka Eredal, kuid puudub selgus, kas õnnestus veel mingi osa juutide evakueerimine. Laagri likvideerimise käigus toimunud hukkamiste otseseid läbiviijaid ei ole võimalik kindlaks teha. Mõnedes publikatsioonides esitatud versioon, et Klooga puhul oli tegu 20. eesti Relva-SS diviisi tagavara- ja väljaõpperügemendi meestega, ei ole tõenäoline. Küll olid nad hukkamise päeval kaasatud laagri valvesse.

Mõnevõrra erinev oli eesmärk uurida inimeste suhtumist toimunud juutide hävitamise. Kõige üldisema hinnanguna võib öelda, et suurem osa elanikke jäi juutidega toimuva suhtes ükskõikseks. Eestlaste hulgas puudusid sotsiaalsed eeldused avaliku ja massilise antisemitismi lõkkelelöömiseks. Samas ei olnud eestlaste sidemed juutidega väga

tihedad, kuna juudid seostasid end pigem saksa või vene kultuuriruumiga. 1000 kohaliku juudi kadumine oli vaid osa ca 10 000 kohaliku elaniku samaaegsest arreteerimisest 1941. aasta lõpus ning see ei torganud eraldiseisvana silma. Küll püüdsid eestlased oma juutidest töökaaslasi päästa, esitades politseile toetuskirju ja tunnistusi, et juutide näol on tegu lojaalsete mittekommunistlike kodanikega. Ilmselt ei antud endale esmalt ka aru, mis järgneb juutide kinnivõtmisele.

Eestisse sattunud võõrriikidest pärit juutide suhtes ei ilmutanud eestlased samuti vaenulikkust. Võimaluste avanedes aidati kinnipeetavaid toidupakikestega, kuid see toimus üksikisikute enda initsiatiivil. Eelnenud Nõukogude okupatsiooni tulemusena ei olnud Eestis eeldusi Saksa okupatsioonivõimude vastase vastupanuliikumise tekkeks, mis oleks asunud ka juute abistama või peitma. Rahva meelsust uurides tõdes Jupo und SD, et juudivastaste meeleolude asemel valitses eestlaste hulgas venevastane hoiak ning pigem sooviti nende maalt väljasaatmist.

Võrreldes Eestis toimunud holokausti toimumisega mujal Saksamaa poolt okupeeritud aladel võib väita, et siinsed sündmused olid ühtpidi lahutamatuks osaks Saksamaa poliitikast. Toimuv oli juhitud Saksa võimuasutuste poolt, kes juudivastaste aktsioonide läbiviimiseks kasutasid tööriistana tihti kohalikke elanikke. Teisalt erines sinne praktika oluliselt kas või Lätis - Leedus toimunud (getode loomine ja hävitamine) ning sealsete sündmuste baasil üldistuste tegemine Eestis toimuva kohta ei ole enamasti võimalik. Eesti oludes ei tekkinud avalikku juudivastast hüsteeriat ja teatud hulga politseinike või Omakaitse liikmete koostööle kallutamiseks kasutati erinevaid mooduseid: nn „juudi-bolševismi” propaganda, näilise seaduslikkuse mulje loomine juurdluste läbiviimisega jne. Inimesed, kes osalesid natside kuritegudes, kannavad sellest eest ka personaalset vastutust, kuid uute reaalsete süüdlaste täiendav kindlakstegemine või ka juba Nõukogude perioodil karistatute süülisuse kinnitamine ei ole tänapäeval kuigivõrd reaalne.

Töö käigus on püütud säilitada erapooletust, kõigutamatust poliitilisest propagandast ja ilmutada optimaalset allikakriitikat ning selle tulemusena esitada võimalikult adekvaatsed andmed Eesti territooriumil toimunud juutide vaenamisest. Käesoleva uurimistöö tulemused on praeguseks ajaks publitseeritud ning loodetavasti asunud täitma oma püstitatud eesmärki.

4. Artklid

4.1. Kollaboration und Widerstand in Estland 1940-1944

Ilmunud: Collaboration and Resistance during the Holocaust. Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania. Edited by: David Gaunt, Paul A. Levine, Laura Palosuo. Peter Lang AG, Bern, 2004, lk 403-420.

Meelis Maripuu

Kollaboration und Widerstand in Estland 1940–1944

Die heutige Welt mißt der Aufklärung und der Interpretation der historischen Ereignisse großes Gewicht bei, wobei der Holocaust einen besonderen Stellenwert einnimmt. Es ist sogar zum Ausdruck gebracht worden, daß Staaten, die das nicht tun und es auch nicht beabsichtigen, für den Beitritt zur NATO und zur Europäischen Union nicht geeignet sind; dass Europa keine Mitglieder braucht, deren Auffassung von den Menschenrechten sich von der übrigen Welt unterscheidet. Folglich können wir diese europaweit und international wichtige Frage nicht ignorieren. Es ist ein Teil des Prozesses, der in Deutschland als Vergangenheitsbewältigung bezeichnet wird.¹

Das Ziel des folgenden Artikels ist, zu untersuchen, welchen Platz der Widerstand oder die Zusammenarbeit mit der Okkupationsmacht im Zusammenhang des Holocaust an den einheimischen Juden im Rahmen der „Vergangenheitsbewältigung“ in Estland einnimmt oder einnehmen mußte. Leider ist die Auffassung vom Holocaust oft statt seriöse Geschichtsschreibung ein Teil der amerikanischen Massenkultur mit allen ihren Schwächen geworden, die in alle offenen Gesellschaften dringt. Die historischen Fakten, auf die man sich dabei stützt, sind aber nicht immer wahr. Solcher Art Erfassung von Holocaust ruft in Estland zwangsläufig genauso abwehrende Reaktionen hervor, wie vor Jahren die sowjetischen Propagandalösungen von der „beständigen Einigkeit der sowjetischen Völker“. Wenn aber das Verhältnis der Esten zum Holocaust nicht von den estnischen Historikern erarbeitet wird, dann werden andere das für uns tun und teils ist das so auch schon geschehen.

1 Toomas Hiio, Von der Notwendigkeit der neuen Geschichtsschreibung Estlands in einer der internationalen Öffentlichkeit verständlicher Weise und die Probleme, die damit verbunden sind. Vortrag auf der 8. Konferenz der baltischen intellektuellen Kooperation (Tallinn, 2002).

Die Folgen des Zweiten Weltkrieges traten in Zahlen bereits an dessen Ende an die Öffentlichkeit und von dort in die wissenschaftlichen Publikationen der Nürnberger und der folgenden Prozesse. Doch können die bei den Nürnberger Prozessen vorgelegten Zahlen über die Folgen des Krieges keine wissenschaftliche Kritik vertragen. Dies haben die Forschungen der Estnischen Internationalen Kommission zur Untersuchung der Verbrechen gegen die Menschlichkeit in den letzten 2–3 Jahren überzeugend bewiesen.² So stellt die Forschung im Zusammenhang mit dem Holocaust vor allem eine Notwendigkeit dar, um die andauernde Verbreitung der Mißverständnisse zu vermeiden.³

Wenn man über den Holocaust in Estland spricht, kann man sich diesem Thema auf zwei diametral unterschiedlichen Standpunkte annähern, wobei man doch den historisch wahren Tatsachen treu bleibt. Wie die grundsätzliche Frage, ob die Flasche „schon halbleer“ oder „noch halbvoll“ ist.

Die Fakten zeigen, daß Estland der erste von Deutschland besetzte Staat war, der „judenfrei“ erklärt wurde. Gleichzeitig können wir sagen, daß Estland zu den Staaten Osteuropas gehörte, wo während der Periode der deutschen Besatzung die absolute Zahl der umgebrachten einheimischen Juden die geringste war (weniger als 1.000), von denen die Mehrheit, d.h. ca 78% der hiesigen jüdischen Gemeinde, nicht Opfer des von Deutschland durchgeführten Holocausts war. Wie ihr Schicksal nach der Evakuierung in die Sowjetunion aussah, ist schon ein anderes Thema. Wenn man sich nur auf den einen oder den anderen Standpunkt stützt, wird das ganze Verhältnis zu dieser Frage schon im voraus bestimmt.

Da ich möglichst objektiv die Ursachen analysieren möchte, die Kollaboration oder Widerstand hervorgerufen hat oder hätte hervorrufen können, lassen wir diese Standpunkte beiseite.

Die Verhältnisse zwischen den Nationen bilden sich im Laufe längerer Zeit aus. Diesen Prozeß zu kennen ist wichtig, um die folgenden Geschehnisse in der Geschichte zu verstehen.

2 Wird veröffentlicht bis Ende 2003.

3 Im vorliegenden Artikel befasst man sich nur mit dem Schicksal der einheimischen jüdischen Gemeinschaft in Verbindung mit dem II. Weltkrieg. Das Schicksal der in den Jahren 1942–1944 aus Europa nach Estland gebrachten Juden wird nicht behandelt.

Die Juden in der Vorkriegsgesellschaft⁴

Vor dem Zweiten Weltkrieg bildete die jüdische Gemeinschaft in Estland eine marginale, doch wirtschaftlich starke Gruppe. Nach letzten offiziellen Angaben aus der Vorkriegszeit lebten in Estland im Jahre 1934 rund 4.400 Juden, das stellte 0,4% der gesamten Bevölkerung dar.⁵

<i>Bevölkerung in Estland 1934</i>	<i>Zahl (Tausend)</i>	<i>%</i>
Esten	993	88,2
Russen	92,7	8,2
Deutsche	16,3	1,5
Schweden	7,6	0,7
Letten	4,4	0,4
Juden	4,4	0,4
Andere	7,4	0,6
<i>Gesamtzahl</i>	<i>1125,8</i>	<i>100</i>

Bis zum Kriegsanfang verkleinerte sich diese Zahl sicherlich noch mehr. Zur beruflich aktiven Bevölkerung zählte man von ihnen etwas weniger als 2.000 Personen, die unter folgende Tätigkeitsbereiche eingeteilt werden können.⁶

<i>Anteil der Juden in Wirtschaftszweigen</i>	<i>Gesamtzahl / %</i>	<i>Anteil</i>
Landwirtschaft	38 / 2,0	0,0
Industrie	656 / 33,5	0,6
Handel	702 / 35,9	2,3
Transport und Verkehr	10 / 0,5	0,0
Sonstige	551 / 28,1	0,3
<i>Total</i>	<i>1 957 / 100</i>	

4 Siehe: Sirje Kivimäe, „Estland. Geschichte und Gegenwart der Juden,“ *Tribüne* IV (1996); Anton Weiss-Wendt, „The Soviet Occupation of Estonia in 1940–41 and the Jews“, *Holocaust and Genocide Studies*, VI2 N2, Fall 1998; Eugenia Gurin-Loov, *Eesti juutide katastroof 1941–Holocaust of Estonian Jews 1941* (Tallinn, 1994).

5 Ene Tiit, „Eesti rahvastikuprobleemid,“ *Akadeemia* 8–10 (1993), 2118 ff.

6 U.S. HMMA, L-180-Einsatzgruppe A Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941.

Die verhältnismässig größte wirtschaftliche Rolle spielten die Juden im Handel – 2,3% im Vergleich zu ihren 0,4% Anteil an der Gesamtbevölkerung. Seit 1925 hatten die in Estland lebenden Minderheiten das Recht zur kulturellen Autonomie. Seit 1926 war die jüdische Kulturverwaltung tätig, worauf sich ihre politische Aktivität auch begrenzte. Die politische Tätigkeit der estnischen Juden auf der staatlichen Ebene war zurückhaltend. Es ist zwar behauptet worden, daß man die Juden nicht in den Staatsdienst genommen hätte, doch konkrete Belege zur Bestätigung dieser Behauptungen hat es nicht gegeben.⁷

Die soziale Verbindung zwischen den Juden und Esten war zurückhaltend. Auf Grund der Sprache und der Kultur haben die Juden sich überwiegend mit den deutschen oder russischen Kulturkreisen identifiziert.

Mit der Zunahme der nationalistischen Stimmungen in Estland in den 30-er Jahren waren einige Volksgruppen wohl kritisch über den verhältnismässig großen Anteil der nichtestnischen Studenten (darunter Juden) in den Studenten- oder Wirtschaftskreisen (jüdische Studenten bildeten in 1920 um 5%, 1938 um 2% der Studentenschaft der Universität Dorpat).⁸ Doch kann man das nicht als Antisemitismus klassifizieren.

Die Juden und die sowjetische Okkupation

„Jüdischer Bolschewismus“ gehörte zu den wichtigsten Losungen Nazi-Deutschlands, mit denen man Menschen in den besetzten Ostgebieten zum Kampf gegen die Juden angestachelt hat. Inwiefern ist es im Fall Estlands berechtigt, über den „jüdischen Bolschewismus“ zu sprechen? Die im Jahre 1940 begonnene sowjetische Okkupation Estlands hat in der örtlichen jüdischen Gemeinschaft sehr grosse Veränderungen mitgebracht. Die bis dahin wichtigsten Tätigkeitsbereiche der Juden – Industrie und Handel – waren die ersten Objekte der Sowjetisierung. Das bedeutete

7 Weiss-Wendt, *The Soviet Occupation*, 310; Levin, Dov: *The Jews of Estonia in the First Year of the Soviet Regime (1940–1941)*. In: *Behinot Studies on the Jews in the USSR and Eastern Europe* 7 (1976).

8 Siehe: Kivimäe, Estland; und Weiss-Wendt, *The Soviet Occupation*.

Vergesellschaftung der größeren Unternehmen und eine strenge Kontrolle über die übrigen. Wenn man die Tätigkeit der Juden in verschiedenen Wirtschaftszweigen berücksichtigt, musste das für ca. 70 % der Juden den Verlust des bisherigen Einkommens oder zumindest eine wesentliche Einschränkung nach sich ziehen.

Ausgehend von ihrer bisherigen Tätigkeit waren es aktive, organisierungsfähige Personen, die eine neue Unterhaltsquelle und Beschäftigung für ihre Fähigkeiten brauchten. Oft ließen die Sowjets die ehemaligen Besitzer als Arbeitnehmer in eigenen Unternehmen weiter arbeiten, doch geschah das unter Aufsicht der Vertreter der Sowjetmacht, sog. Kommissaren. Die Juden, die schon in den Dienst des sowjetischen Systems getreten waren, konnte man auch als Spezialisten in der Leitung der nationalisierten Unternehmen beschäftigen.

Anton Weiss-Wendt hat die Rolle der Juden in den sowjetischen Organen in Narva in den Jahren 1940–1941 analysiert. Er kommt zu dem Ergebnis, daß die Juden, die für das sowjetische Regime arbeiteten, ein Drittel der gesamten jüdischen Gemeinschaft in Narva ausmachten.⁹ Dabei gab es unter ihnen kein Mitglied und nur einen Mitgliedskandidaten der Kommunistischen Partei. Wenn wir in Betracht ziehen, daß die aktive Bevölkerung aus 40–50 % aller Juden bestand, kommen wir zu dem Resultat, daß ca. 75 % aller beschäftigten Juden für das sowjetische Regime arbeiteten. Weiss-Wendt erwähnt noch, daß es für die physisch arbeitsfähigen Männer normal war, nach dem Ausbruch des Krieges zwischen der Sowjetunion und Deutschland freiwillig in die Rote Armee einzutreten. Auf Dov Levin hinweisend schreibt er von 120 Juden, die zu den im Sommer 1941 gegründeten Vernichtungsbataillonen des roten Terrors gehörten (1,1 % deren Zusammensetzung, bzw dreimal mehr als ihr Anteil in der Gesamtbevölkerung). Wenn man die im Laufe des sowjetischen Okkupationsjahres nach Estland eingewanderten Juden mitberechnet, handelte es sich in den Vernichtungsbataillonen nicht nur um einheimische Juden.¹⁰

Da die nötigen Archivmaterialien fehlen, bekommen wir keine genauere Antwort auf die Frage, wie groß die Anzahl der Juden in den sowjetischen Organen in Estland war. Die bescheidene Zahl der Juden sowie die Stadt Narva betreffende vorhandene Daten berücksichtigend, könnte diese Zahl

9 Weiss-Wendt, *The Soviet Occupation*.

10 *Ibid.*

bei 1.000–1.500 liegen.¹¹ Wenn man die im Estnischen Staatsarchiv aufbewahrten Untersuchungsakten der 1941 verhafteten Juden¹² untersucht, fällt ins Auge, daß die in den Verhören genannten, für das sowjetische System arbeitenden Juden meistens in den Wirtschafts- und Repressivorganen (Miliz, Sicherheitsdienst und schon genannten Vernichtungsbataillone) tätig waren. Verallgemeinernd kann man sagen, daß die Juden in Estland aktiv und zahlreich mit der sowjetischen Macht zusammengearbeitet haben.

Was war der Grund dafür? War es die bis dahin verborgene politische Überzeugung? Die Verbindung der illegalen estnischen kommunistischen Partei mit der jüdischen Gemeinschaft und ihr Einfluß auf sie war vor 1940 zurückhaltend gewesen. Es gab bekanntlich nur wenige Ausnahmen. Es gab nur einzelne Juden, die die illegale Tätigkeit der kommunistischen Partei aktiv unterstützt hatten.

In diesem Prozeß kann man in erster Linie mehr eine aktive Zusammenarbeit der Juden mit der neuen Macht sehen und nicht so sehr die Realisierung der politischen Ansichten. Einem großen Teil der Juden hatte dieselbe sowjetische Macht ihre bisherige soziale Position entzogen, und sie hatten keine Hoffnung, sie in gleicher Weise im Rahmen des neuen Systems wiederherzustellen. Das Leben als Mitglied einer nationalen Minderheit bedingt eine ständige Notwendigkeit zur Anpassung an die von der stärkeren Macht diktierten Bedingungen und zur Suche nach der passenden gesellschaftlichen Nische. Ihrer bisherigen Nische entzogen fanden die Juden eine neue – in den Institutionen der Sowjetmacht, die in Estland viel neues Personal brauchten. Den Weg dahin haben zusätzlich noch aus der Sowjetunion eingewanderte Juden gezeigt.

Aktive Kollaboration mit dem Sowjetsystem rettete die jüdische Gemeinschaft nicht vor den sowjetischen Repressionen, die in erster Linie gegen die aktiven Schichten, sei es im politischen oder wirtschaftlichen Sinne, gerichtet waren. Im Zusammenhang mit der Massendeportation am 14. Juni 1941 deportierte die Sowjetunion aus Estland mehr als 10.000 Personen, darunter auch 439 einheimische Juden. Das bedeutete, daß 10%

11 Hier können wir keinen Unterschied zwischen den einheimischen und den in 1940–1941 aus der SU nach Estland verbrachten Juden machen.

12 ERA (Estnisches Staatsarchiv) R-64.

der jüdischen Gemeinschaft bei einer einmaliger Aktion liquidiert wurde¹³, die man als den ersten Akt des Holocausts in Estland benennen könnte.

Die Juden und die deutsche Okkupation¹⁴

Voraussetzungen

Kollaboration, vor allem aber Widerstand gegen irgendwelche Erscheinungen oder Prozesse setzt voraus, daß man sie für wesentlich hält. War die Frage der Juden in der neuen Situation wesentlich?

Aus der den Okkupationen vorangegangenen Perioden hat kein Forscher überzeugende Beweise für die Existenz eines in der estnischen Gesellschaft verbreiteten Antisemitismus beibringen können. Konfliktsituationen zwischen den Einzelpersonen kann man nicht für den Antisemitismus in der Gesellschaft halten. Die Zusammenarbeit der einzelnen Juden mit den illegalen Kommunisten konnte weder der breiteren Öffentlichkeit bekannt sein noch das allgemeine Verhältnis beeinflussen.

Eher hätte man antisemitistische Auftritte von den nach Deutschland geflohenen illegalen Rechtsextremisten erwarten können (estnische Vaps). Ihre Schlüsselfigur Hjalmar Mäe war in 1941–1944 Leiter der der deutschen Okkupationsmacht unterstellten Estnischen Selbstverwaltung. Anders als die gleichartigen lettischen und litauischen Organisationen hatten die estnischen Vaps keine ausgebildeten antisemitistischen Züge.¹⁵ Die

13 Vello Salo, *Küüditatud 1941* (Brampton, Ont., 1993), 7.

14 Siehe:

- 1) Anton Weiss-Wendt, *Sonderkommando Ia and the Final Solution in Estonia* (Brandeis University).
- 2) Meelis Maripuu, „The Execution of Estonian Jews in the local Detention Institutions in 1941–1942, according to the investigation records of the Soviet People's Commissariat of the Internal Affairs and the Soviet State Security Committee“. (Wird veröffentlicht bis ende 2003.)

15 Karlis Kangeris, „Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre ‚Befreiungskomitees‘ in Deutschland 1940/1941“. *Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938–1945)* (Berlin/Heidelberg, 1994).

geringere Bedeutung der jüdischen Frage verursachte sicherlich der im Vergleich mit Lettland (12%) und im Vergleich mit Litauen (19%) weit aus kleinere Anteil der Juden an der Bevölkerung.

Das in Deutschland unter Leitung von H. Mäe tätig gewesene Estnische Befreiungskomitee strebte nach Etablierung Estlands als einem Satellitenstaat von Deutschland. In seiner an das Auswärtige Amt Deutschlands gesandten Bekanntgabe vom 22. Juni 1941 zählte er Probleme auf, bei deren Lösung man Deutschlands Hilfe und Unterstützung erwartet. Im letzten Punkt schreibt man: „Sofortige Isolation aller Juden in Isolationslagern und Konfiskation ihres Vermögens“.¹⁶

Da dieses Dokument zur Verfolgung eigener politischen Ziele im Umfeld des beginnenden Krieges geschrieben wurde, kann man es als „politische Höflichkeitsnote“ an Hitler berücksichtigen. Was das Vermögen der Juden angeht wurde – wie schon gesagt – diese Frage im grossen Maße schon von der Sowjetunion zu ihrem Gunsten gelöst.

Als wichtigster Faktor, der eine allgemeine negative Neigung zu den Juden hätte verursachen können, bleiben zweifellos die aktive Kollaboration der Juden mit der sowjetischen Okkupationsmacht und ihre Beteiligung am roten Terror unmittelbar vor der deutschen Okkupation.

Der Holocaust an den estnischen Juden in Zahlen

Zusammen mit der sich zurückziehenden Roten Armee verließen auch die mit den Okkupanten eingezogenen Juden und ein größerer Teil der einheimischen jüdischen Gemeinschaft Estland. Am Beginn der deutschen Okkupation gab es in Estland etwas weniger als 1.000 Juden.

Die überwiegende Mehrheit der zurückgebliebenen Juden wurde in verschiedenen estnischen Städten in der zweiten Hälfte des Jahres 1941 erschossen, einzelne auch später. Was die Gesamtzahl der Erschossenen betrifft, herrscht weitgehend Einigkeit: sie liegt zwischen 900 und 1.000.¹⁷

16 Bekanntgabe, o. D., Anlage zur Bekanntgabe vom 31.05.1941. Pol. XIII, Bd. 23, Blatt 66, PA AA; Karlis Kangeris, Kollaboration.

17 EG A Gesamtbericht 16.10.1941 bis 01.02.1942 weist 963 als Gesamtzahl aus. Die Gesamtzahl der Estnischen Sicherheitspolizei war etwas kleiner – 921 (Jahresstatistik 1941/42. ERA R 819-1-12, 98). In der Liste von Gurin-Loov stehen 929 Namen. Gurin-Loov, *Eesti juutide*, 214.

Die Datenbank der estnischen Bürger und ständigen Bewohner, die 1941–1945 von der deutschen Okkupationsmacht erschossen wurden, weist 930 Namen auf, davon sind 45 % Frauen und 55 % Männer.¹⁸

Die Altersstruktur der getöteten Juden ist folgend:

bis 18 Jahre	107
19–30	75
31–40	142
41–50	139
51–60	117
61–70	89
71–	59

Auf Grund dieser Daten können wir sagen, daß die Juden, die in Estland zurückblieben, nicht nur Senioren oder Mütter mit Kleinkindern waren, sondern, daß alle Altersgruppen vertreten waren. Auffallend klein ist nur die Zahl der 20–30-jährigen Personen. Dies ist mit ihrem Beitritt zur Roten Armee oder zu den Vernichtungsbataillonen zu erklären.

Von den in den Jahren 1941–1944 getöteten Bewohnern Estlands bildeten Juden 12%.

Ermordete (%)	1941–1944
Esten	69,5
Russen	15
Juden	12
Roma	3
Sonstige	0,5

Am 15.10.1941, als die Vernichtung der estnischen Juden praktisch beendet war, bildeten sie 15 % von der Gesamtzahl der Ermordeten. Laut Datenbank von Indrek Paavle wurden in Estland bis zu diesem Tag mindestens 3.115 Personen exekutiert. Laut des Gesamtberichts der *Einsatzgruppe A*

18 Indrek Paavle, *Eesti rahvastikukaotused II/1 Saksa okupatsioon 1941–1944. Population Losses in Estonia II/1 German occupation 1941–1944* (Tartu, 2002).

wurden bis zum 15. Oktober 1941 474 Juden exekutiert. Laut desselben Gesamtberichtes waren die entsprechende Zahlen in Lettland 94%, Litauen 98%.¹⁹ Fraglich ist nur die Ausführlichkeit der Angaben im Gesamtbericht. Estland betreffende Daten in dem gleichen Bericht sind nicht vollständig. Es scheint, daß im Gesamtbericht nur die von den Abteilungen der Einsatzgruppe exekutierten Personen mitgerechnet wurden und nicht die Zahl der von den Waldbrüdern und vom Selbstschutz erschossenen örtlichen Kommunisten und sog. Aktivisten. Wahrscheinlich könnte deswegen auch der Anteil der jüdischen Opfer in Lettland und Litauen etwas kleiner sein.

Ohne sich gründlicher mit der am 20. Januar auf der Konferenz am Wannsee vorgelegten Bekanntgabe, daß Estland „judenfrei“ sei, zu befassen, ist es auf Grund der Beweise offenbar, daß die Mehrheit der einheimischen zurückgebliebenen Juden zu diesem Zeitpunkt getötet war.²⁰

Reaktion der Bevölkerung

Zweifellos waren sich die Menschen der antisemitistischen Politik der neuen Okkupationsmacht bewußt. Die Erkennungszeichen an den Kleidern und andere alltägliche Begrenzungen waren ein sicheres Zeichen dafür.

Die Verhaftungen der Juden wurden im Zeitraum Juli bis November 1941 durchgeführt. In dem gleichen Zeitraum wurden über 10.000 Personen verhaftet,²¹ meistens Esten. Juden bildeten 10% von der Gesamtzahl der Verhafteten. So könnte man glauben, daß im Rahmen der Massenverhaftungen die Verhaftung der Juden keine wesentliche Aufmerksamkeit oder bemerkenswerte Reaktionen geweckt hat.

Die Ereignismeldung Nr. 111 der Einsatzgruppe A vom 12. Oktober 1941 schreibt über die Einstellung der Esten zu Juden: „*spontane Kundgebungen gegen das Judentum unterblieben*“.²² Diese Tatsache wurde mit un-

19 U.S. HMMA, L-180-Einsatzgruppe A Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941; Paavle, Eesti rahvastikukaotused.

20 Estland wurde auf der Konferenz am Wannsee bei Berlin am 20. Januar 1942 als „judenfrei“ erklärt. Jahrelang hat man über den Inhalt dieser Bekanntgabe gestritten – hat man die physische Liquidierung aller estnischen Juden gemeint, oder bedeutete das nur verhaftete Juden. Zu bemerken ist, bei der Deklaration von Wannsee handelte es sich um einen typischen Planerfüllungsbericht eines totalitären Regimes.

21 U.S. HMMA, L-180-Einsatzgruppe A Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941.

22 BA (Bundesarchiv) R-58/218.

befriedigender Propaganda zur Förderung der Pogrome in Estland erklärt. Die deutsche Propaganda war in Estland tatsächlich bescheiden, aber auch deren potentielle Möglichkeiten kann man jetzt nachträglich eher als kraftlos einschätzen. Die Esten waren schon an betrügerische Propaganda „gewöhnt“.

Wenn wir der aus der Nachkriegszeit stammenden Aussage Dr. Martin Sandbergers, Kommandeurs des Einsatzkommandos 1a, glauben wollen, war die Vermeidung der Pogrome ein Teil seiner zielbewußten Politik, um das vertrauensvolle Verhältnis der Esten zu ihm und zu den deutschen Besatzungsmächten im allgemeinen zu gewährleisten. Die Erfahrungen in Lettland hatten gezeigt, daß übermäßige öffentliche Gewaltanwendung, darunter auch gegen Juden, die einheimische Bevölkerung gegen die neue Macht stimmte, weswegen auch sein direkter Chef, Walter Stahlecker, Kommandeur der *Einsatzgruppe A*, mit seinem Standpunkt einverstanden war.²³

Es ist jedoch zweifelhaft, ob bei besseren „*Organisierungsmaßnahmen*“ es den Deutschen gelungen wäre, in Estland Pogrome durchzuführen. Die Verhältnisse zwischen den Nationen in der vorangegangenen Periode, der allgemeine kulturelle Hintergrund und der von dem langen Leben unter Fremdherrschaft verwurzelte Skeptizismus vor den von „oben“ kommenden Anweisungen hätten dazu keine besonderen Möglichkeiten gelassen.²⁴

Die gründliche Untersuchung der die Meinung des Volkes behandelnden Berichte der Estnischen Politischen Polizei hat keinen Fall festgestellt, in dem die unter der Bevölkerung verbreitete antisemitistische Stimmung erwähnt worden wäre. Gleichzeitig berichtete man ständig über den Haß des Volkes gegen Russen und von der Hoffnung, daß diese aus dem Land hinausgetrieben werden.²⁵

23 Weiss-Wendt, Sonderkommando 1a.

24 Paradoerweise wuchs die Möglichkeit der antisemitischen Pogrome in Estland in den 1950er Jahren. Ende 1952 aktivierte die Sowjetunion unter der Leitung der kommunistischen Partei den Antisemitismus wesentlich. Aus der Sowjetunion nach dem Kriege eingereiste „Bauleute der Sozialismus“ waren auf den Parteiversammlungen zu den Pogromen gleich bereit, man brauchte nur das Zeichen zu geben (siehe die Informationen über die „Diskussionen über die ‚Verfahren gegen die jüdischen Ärzte‘ in den örtlichen Parteiorganisationen“ unter den Archivalien der kommunistischen Partei Estlands, z. B. ERAF (Filiale des Estnischen Staatsarchivs des Estnischen Nationalarchivs) 1-211-2 u. a.).

25 Argo Kuusik, „Public Sentiments during the Period of German Occupation“ (wird veröffentlicht bis ende 2003); Siehe auch: Anton Weiss-Wendt, „Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni tööst,“ *Vikerkaar* 8–9 (2001), 221.

Auf Grund der zur Verfügung stehenden Ermittlungsakten kann man sagen, daß die Aussagen der Zeugen auf der Ebene der Einzelpersonen vor allem vom persönlichen Verhältnis zu konkreten Personen und nicht von der Nationalität abhängen. Die Esten haben Bittschriften zur Befreiung des verhafteten Juden geschrieben, wo man besonders dessen gegnerische Haltung zum Kommunismus betont.²⁶ Auch verhaftete Juden haben in ihren Anträgen an die Polizei Esten genannt, die zu ihrem Gunsten hätten aussagen können.²⁷

Es ist als Tatsache bewiesen worden, daß mehr als 10 Juden in Estland die Okkupation des Dritten Reiches überlebt haben, wobei einige mit Hilfe der Esten in die abgelegenen Ortschaften gebracht wurden.²⁸

Es ist auch eine Ermittlungsakte eines Juden vorhanden, der auf Grund der Anklage seines Nachbarn verhaftet wurde. Doch das geschah erst später im Juni 1942, ein halbes Jahr nach der allgemeinen Tötung der meisten Juden. Der Grund der Anklagen waren im Laufe der Jahre akkumulierte persönliche Konflikte, die als Judenanklage gelöst wurden.²⁹ Zusammenfassend ist zu sagen, daß man die Haltung der Bevölkerung zur Verhaftung der Juden als passiv einschätzen kann. Die Einstellung zur Verhaftung der Einzelpersonen hing von den Eigenschaften der konkreten Person und von ihrer möglichen Verbindung mit dem Sowjetregime, und nicht in erster Linie von ihrer Nationalität ab.

Aktive Versuche, Juden zu verbergen, kommen in solchen Fällen vor, wenn es sich um persönliche Bekannte handelte. Zum Beispiel Professor der Universität Dorpat Uku Masing verbarg einen Schüler, der heute als anerkannter Folklorist in St. Petersburg lebt. Letzterer verließ nach dem Krieg Estland, da für ihn als einen Akademiker, der die Okkupation des Dritten Reiches auf dem okkupierten Territorium überlebt hatte, die Arbeitsmöglichkeiten an der sowjetisierten Dorpater Universität begrenzt waren.

Berücksichtigend, daß die jüdische Gemeinschaft in der vorangegangenen Periode den Umgang mehr mit örtlichen deutschen und russischen Gemeinschaften pflegte, ist es jedoch nicht verwunderlich, daß die persön-

26 ERA R 64-4-185; R 64-4-485; R 64-4-1045.

27 ERA R 64-4-1069.

28 Paavle, Eesti rahvastikukaotused; Kivimäe, Emland.

29 ERA R 64-4-885.

lichen Verbindungen ziemlich gering waren. Direkte Information über die Hinrichtung der Juden war unter der Bevölkerung bekanntlich nicht verbreitet.

Die Feindschaft als Reaktion auf den sowjetischen Terror war in der Einstellung des Volkes trotz Erwartungen der Deutschen gegen die Russen gerichtet. Der Leitspruch „jüdischer Bolschewismus“ blieb in der Luft hängen. Die Sicherheitspolizei mußte über Jahre in ihren Berichten eingestehen, daß man für die Verbreitung der nationalsozialistischen Ideen nichts bewirkt hat.³⁰

Esten im Dienst der deutschen Okkupationsmacht³¹

Die Durchführung der Vernichtung der Juden unterschied sich von der Praxis in Lettland und Litaunien. Dort hatte man mit mehr Erfolg die einheimische Bevölkerung zur Organisierung der Pogrome aufgehetzt und Massenvernichtungen durchgeführt.

In der ersten Etappe verhaftete man in Estland Juden im Rahmen der allgemeinen Säuberungsaktionen in den rückwärtigen Gebieten der Deutschen Wehrmacht gleich nach der Eroberung des entsprechenden Gebietes, und das geschah auf Anordnung der örtlichen deutschen Befehlshaber (Feldkommandanten) und nicht auf Anordnung des Einsatzkommandos oder der Sicherheitspolizei, wobei die Verhaftungen und bald auch Erschießungen unmittelbar von den estnischen Waldbrüdern unter der Kontrolle der Deutschen, später von Mitgliedern des Selbstschutzes und Polizisten durchgeführt wurden. Die wichtigste Aufgabe dieser Operationen war in erster Linie nicht die Verhaftung der Juden, sondern der Kommunisten und ihrer Mithelfer, wie Mitglieder der Vernichtungsbataillone und ähnlicher Einheiten. Doch wurden die Juden dieser Gruppen selektiert und isoliert inhaftiert.

Später konzentrierte man die Anordnungen in die Hände der Deutschen Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes, die Verhaftungen wurden meistens von estnischen Polizisten durchgeführt. Es bleibt der Ein-

30 Kuusik, Public Sentiments.

31 Maripuu, The Execution; Weiss-Wendt, Sonderkommando 1a.

druck, daß die Estnische Politische Polizei sich ohne den direkten Druck mit den Verhaftungen der Juden auch nicht beeilt hätte.³²

Wir können sagen, daß die Deutsche Sicherheitspolizei (am Anfang Sonderkommando 1a) eine entscheidende und die ihr unterstellte Estnische Politische Polizei eine mittlere Rolle spielten, wie der Kommandeur der Sipo und SD Estland Dr. Martin Sandberger das auch geplant hatte. Entsprechend seinen Anweisungen ersetzte man die sofortigen Hinrichtungen der Juden durch bürokratische Prozeduren. Zur Aufgabe der Estnischen Politischen Polizei gehörte die Bearbeitung der Anklagen gegen die verhafteten Juden und Abfassung des Urteiles, um diese Tätigkeit legal erscheinen zu lassen. Die Urteile der Estnischen Politischen Polizei wurde danach bei der Deutschen Sicherheitspolizei bestätigt.

Die Beamten der Estnischen Politischen Polizei arbeiteten in den Institutionen der Okkupationsmacht, die abgesehen von ihrem Namen in keiner Weise Institutionen der Estnischen Republik waren. Trotzdem kann man nicht behaupten, daß die Beamten der Estnischen Politischen Polizei kein Entscheidungsrecht oder keine Möglichkeit hatten, die Urteile zu beeinflussen – verhört wurde immerhin in der estnischen Sprache, auch wurden die Bestrafungsvorschläge von der Kommission der Planung der Bestrafungen zusammengefaßt. Wenn im Falle der Juden das Urteil nur eine rein formelle Bedeutung hatte, dann war hinsichtlich des Schicksals der anderen Verhafteten der Einfluss der Polizeibeamten spürbar. Der Unterschied beim Anteil der Hinrichtungen an der Gesamtzahl der Bestrafungen in verschiedenen Landeskreisen war gross – zwischen 74% und 18%.³³

Hinsichtlich der Erschießungen von Juden hatten Dr. Walter Stahl-ecker, Kommandeur der *Einsatzgruppe A*, und Dr. Martin Sandberger, Kommandeur des *Sonderkommandos 1a*, abgemacht, daß diese allein der Estnische Selbstschutz und nicht die Mitglieder des *Sonderkommandos 1a* durchführen sollten.³⁴

Zusammen mit den Mitgliedern des Selbstschutzes beteiligten sich an den Erschießungen sicherlich auch die Gefängniswächter und Polizisten.³⁵

32 Im Laufe der ersten Hälfte 1942 findet man in den Berichten der Politischen Polizei 2 Juden aus Narva, die nicht verhaftet wurden. ERA R-59-1-88/2 und R-59-1-88/681.

33 Paavle, Eesti rahvastikukaotused.

34 Weiss-Wendt, Sonderkommando 1a.

35 Maripuu, The Execution.

Ab September 1941 gehörte die Durchführung der Hinrichtungen unmittelbar zu den Aufgaben der Estnischen Politischen Polizei. Die Politische Polizei wurde vom September bis zum Dezember des Jahres 1941 von Roland Lepik geleitet, und das ist der Zeitraum, als die Hinrichtungen der Juden stattgefunden haben. R. Lepik war mit der Hinrichtung der Verhafteten schon ab den ersten Tagen der deutschen Okkupation verbunden, als er als Chef der sog. Sonderabteilung und später Leiter des Tartuer Konzentrationslagers tätig war. Seine schnelle und blutige Karriere nahm ein genauso schnelles Ende im Dezember 1941, als er von der Deutschen Sicherheitspolizei verhaftet und später hingerichtet wurde. Ihn beschuldigte man wegen der übermäßigen Gewalttätigkeit und des Machtmißbrauches. Womöglich wollte aber die Deutsche Sicherheitspolizei nach den ersten größeren Hinrichtungen einen Zeugen loswerden, der zuviel wußte.³⁶

Laut der vorhandenen Daten gab es keine organisatorischen Unterschiede in den Hinrichtungen der Juden und der übrigen Verhafteten. Die Beschuldigten, die wegen der Ermordungen angeklagt wurden, machten in ihren Aussagen keinen Unterschied, wer hingerichtet wird. Die Erschießungen führte man meistens in kleinen Gruppen durch, die Juden wurden separat zur Hinrichtung gebracht. An den Hinrichtungen haben einige Dutzend Personen teilgenommen und laut Zeugenaussagen handelte es sich meistens um Freiwillige.³⁷

Die Esten, die in den Dienst der deutschen Polizei getreten waren, hatten damit die aktive Zusammenarbeit mit den Okkupationsmächten gewählt. Von der Dienststellung abhängig konnten sie die antisemitischen Aktionen nicht vermeiden und mußten das von der deutschen Sicherheitspolizei vorgeschriebene Szenarium befolgen. Die Personen, die in den Hinrichtungskommandos tätig waren, verkörpern nicht nur Antisemitismus, sondern die Bereitschaft, Menschen zu töten: egal ob Esten, Russen, Roma oder Juden.

Wir kennen keinen Fall, wo die Esten im Herbst 1941 im Dienst der deutschen Okkupationsmacht egal in welcher Form Widerstand gegen den Holocaust geleistet hätten. Die estnische (landeseigene) Selbstverwaltung wurde in dieser Periode erst formiert und beschäftigte sich mit Verwaltungsproblemen. Nur wirtschaftliche Fragen und „psychologische Fehler“

36 Weiss-Wendt, Sonderkommando 1a.

37 Maripuu, The Execution.

haben beim Umgang mit den estnischen Beamten Konflikte zwischen den deutschen und landeseigenen Institutionen verursacht.³⁸

Obwohl die Estnische Politische Polizei formell Struktureinheit der landeseigenen Selbstverwaltung war, besaß sie keinerlei Kontrolle über die Tätigkeit der Polizei. Trotzdem trägt die Selbstverwaltung die formelle Verantwortung für die Tätigkeit der Estnischen Politischen Polizei.

Die Vernichtung der Juden Estlands begann unter Führung der deutschen Okkupationsmacht. Ab September war die deutsche Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst in Estland und sein Kommandeur, Kommandeur des *Sonderkommando 1a*, M. Sandberger absoluter Herr der Situation.

Vor dem Übergang Estlands unter die Kontrolle der Deutschen Zivilverwaltung am 05.12.1941 (als Teil des RK Ostland) hatte man die Vernichtung der estnischen Juden höchstwahrscheinlich beendet und die in diesem Tag ins Amt getretene deutsche Zivilverwaltung (der Apparat von Generalkommissar K.S. Litzmann und die ihm untergeordnete Gebietskommissare) hatte damit nichts zu tun.

Zusammenfassung

Der Beginn der Besetzung Estlands durch Deutschland war im allgemeinen bis zum Jahreswechsel 1941/42 mit positiven Erwartungen seitens der Bevölkerung gefüllt. Nach der Befreiung vom roten Terror atmete das Volk erleichtert auf, von den neuen „Befreiern“ war man noch nicht enttäuscht.

Diese Situation haben die landeseigenen spontanen Militäreinheiten (die Waldbrüder, später Selbstschutz) aktiv zu Abrechnungen benutzt. Die örtlichen Kommunisten und sog. Aktivisten, manchmal auch unschuldige, persönliche Feinde wurden verhaftet und/oder exekutiert. Im Schatten dieser Tätigkeit erfüllte das *Einsatzkommando 1a* seine „Mission der Weltanschauung“, die Ermordung der Juden, Bolschewisten und Geisteskranken. Ab Juli 1941 bis zum Jahresende wurden auf der deutschen Seite der Front wenigstens 5000–6000 Bewohner hingerichtet, 12% von ihnen wa-

38 EG A Gesamtbericht 16.10.1941–31.01.1942.

ren Juden. Von allen Verhafteten bildeten Juden weniger als 10%. Bis zum Ende des Krieges stieg die Gesamtzahl der Hingerichteten bis 8000. Das estnische Volk sehnte sich nach Rache für die Repressionen der Sowjetmacht. Die Verhaftung und Hinrichtung einheimischer Juden fiel in dieser allgemeinen Abrechnungszeit nicht auf und rief in Bevölkerung keine nennenswerten Reaktionen hervor.

Die aktive Zusammenarbeit des Selbstschutzes und der Polizeibeamten mit den neuen Besatzern ab den ersten Tagen ermöglichte es, sogar der Hinrichtung der Juden einen scheinbar legalen Eindruck zu geben.

In den Krisensituationen, welche der Krieg sicherlich ist, tauchen immer und überall „Helden“ auf, die bereit sind, wen und was auch immer zu erschießen. So fiel es auch nicht schwer, die Henker zu finden.

Was mit den Juden passierte, rief die Menschen nicht zum Widerstand auf. Gleichzeitig kann man nicht sagen, daß die Zusammenarbeit der Esten mit der deutschen Okkupationsmacht generell ausgerechnet gegen Juden gerichtet war. Das kann man natürlich im Fall einzelner Personen nicht ausschließen.

So könnte man eher behaupten, daß die ‚Judenfrage‘ für Esten in dieser neuen Situation nicht wesentlich war, und man kann nicht von einem direkten Widerstand gegen Holocaust oder andererseits von direkter Kollaboration mit der Okkupationsmacht gegen Juden sprechen.

Der kaum existierende Widerstand und eine aktive Mitarbeit der Esten mit der deutschen Okkupationsmacht, die im Laufe ihrer ersten sechs Monate 6000 Hingerichtete, darunter auch Juden, mit sich gebracht hat, war eine schmerzhaft Reaktion der Esten auf die sowjetische Okkupation. Es ist klar, daß die Mehrheit der in Estland zurückgebliebenen Juden, genau wie auch nicht alle hingerichteten Esten und Russen, am roten Terror nicht teilgenommen hatte.

Die erste Frage, die die deutsche Okkupation im Fall Estlands aufwirft, lautet: „8000 hingerichtete Menschen – Widerstand oder Kollaboration?“ Das ist eine der Fragen, der sich Estland stellen muß, um das Verhältnis zu seiner Vergangenheit aufzuklären, wobei man an der Einmaligkeit der konkreten Umstände nicht vorbeischaun darf.

4.2. The Execution of Estonian Jews in the local Detention Institutions in 1941–1942

Ilmunud: Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 651-662.

EXECUTION OF ESTONIAN JEWS IN LOCAL DETENTION INSTITUTIONS IN 1941–1942

MEELIS MARIPUU

Before the Soviet occupation begun, there were about four and a half thousand Jews living in Estonia. About half of them, 2,200–2,300, lived in Tallinn, and there were larger groups also in Tartu (about 1,000) and in Valga and Pärnu (about 250 people in both towns). The rest were living in smaller communities all over Estonia. During the Soviet occupation in 1940–1941, some of the Jews supported the Soviet authorities, which made it easier to instigate hostility against them during the German occupation. At the same time the 14 June deportation in 1941 was a serious blow to the Jews – ca 400 Jews were deported to Soviet Union.¹

The Jews remaining in Estonia after the arrival of the German troops lived mostly in Tallinn, Tartu, and Pärnu.² Anton Weiss-Wendt has thoroughly delineated the planning of the repressions that befell the Estonian Jews, as well as the application of the respective policies by the *Sonderkommando 1a*, placing it in a comparative framework with anti-Jewish actions elsewhere.³ The aim of the present paper is to clarify further, on the basis of the archive sources available in Estonia, how and to what extent it would be possible to establish the circumstances of the execution of the Jews particularly: the number of the executed, the place of execution, as well as the time and the malefactors, be it individuals or institutions. In the course of work, a considerable amount of the investigation records of the People's Commissariat for Internal Affairs (hereinafter NKVD) and State Security Committee (hereinafter KGB) and concerning the former *Omakaitse* members and prison guards of Tallinn, Tartu and Pärnu was researched in the hope of discovering new facts.⁴ At the same time, the ideological background of the investigations had to be taken into account, and therefore the approach when drawing any conclusions had to be extremely critical.

Jewish synagogue in Maakri Street, Tallinn. Photographed early 20th century (Estonian History Museum)

TARTU

Before the war, there had been ca 900–1000 Jews living in Tartu.⁵

The number remaining there after the departure of the Soviet troops is not known. According to Eugenia Gurin-Loov, 159 Estonian citizens of Jewish nationality living in Tartu were murdered in 1941–1942,⁶ but this does not necessarily mean that the murders did indeed happen in Tartu. According to the 1941–1942 report of the German Security Police and SD in Estonia, drawn up in summer 1942,

¹ *Küüditatud, 1941: üldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiivraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büros (Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebruar 1993* (Deported, 1941: general list based on the materials in the Tartu Institute archives and archive library (in Toronto) and the Estonian Bureau of the Registry of Repressed People (in Tallinn) as of 24 February 1993), compiled by Vello Salo, Toronto, 1993, p. 8.

² Eugenia Gurin-Loov, *Suur häving. Eesti juutide katastroof 1941 = Holocaust of Estonian Jews 1941*, Tallinn, 1994, p. 214.

³ Anton Weiss-Wendt, *Holocaust of the Estonian Jews, 1941–1942: Sonderkommando 1a and the Problem of Collaboration*, Presented to the Faculty of the Skirball Department of Hebrew and Judaic Studies at New York University, in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts, New York University Spring 1999; Anton Weiss-Wendt, *Sonderkommando 1a ja juudiküsimuse lõplik lahendamise Eestis* (Sonderkommando 1a and the Final Solution to the Jewish Question in Estonia), Tallinn, 2001, manuscript in the possession of NGO S-Centre.

⁴ E. g. the investigation file of Isup Gerhard a. o., Department of the Estonian State Archives (*Eesti Riigiarhiivi Osakond*, hereinafter ERAF) SM 129-4474; The investigation file of Linde O. a. o., ERAF SM 129-1243.

⁵ *Riigi Statistika Keskbüroo: Rahvastikuprobleeme Eestis: II rahvaloendusi tulemusi, vihk IV* (State Central Bureau of Statistics: Population problems in Estonia: Results of the 2nd Census, vol. 4; Partly in French: *Problèmes de la population: Résultats du recensement de 1. III 1934*), Tallinn, 1937, p. 24.

⁶ E. Gurin-Loov, p. 214.

Jewish synagogue in Tartu. Photographed early 20th century (Estonian History Museum)

53 Jews had by that time been subjected to special treatment (i. e. executed),⁷ this is a much smaller number than the one in Gurin-Loov's list. At the time when the report was drawn up, a few unarrested Jews could have been left, but in general, the Jews had been arrested already in autumn 1941 proceeding from the currently available data, it is impossible to explain the difference in numbers amounting to 106 persons. The archive sources concerning the events in Tartu investigated in the course of the current research merely corroborate that there were also Jews among those executed, but there is no additional data concerning their number or exact time of execution.⁸

The first German military arrived in Tartu on 10 and 11 July 1941, and the arrests of the Jews started fairly soon. During the battles, fires broke out in the city, and in connection with the allegedly Jewish incendiaries, including also "children with Molotov cocktails", this seemed to be a convenient excuse for arresting the Tartu Jews. On 12 July, the leader of the

forest brothers in Southern Estonia Major Friedrich Kurg ordered all the local Jews to be arrested and on the orders of Field Commandant Major Hans Gosebruch they were to be locked up in Kuperjanov barracks, where a concentration camp was soon established. On 15 July the 2nd Branch Commando of Sonderkommando 1a led by *SS-Obersturmbannführer* Dr. Martin Sandberger arrived in Tartu. The Branch Commando was led by *SS-Hauptsturmführer* Fritz Carsten, later by *SS-Obersturmführer* Fritz Reichert. The police authorities in town were subordinated to Major Walter Scheichenbauer from 817th Field Commandantur (probably the Commander of a military police (*Feldgendarmarie*) unit) this time and he did not agree to yield any task neither to the Branch Commando of Sonderkommando 1a nor to any other agency. The Estonian police force established in Tartu was subordinated at the time to Field Commandant Major Hans Gosenbruch and the Leader of Southern Estonian forest brother units Major Kurg.⁹

⁷ Jahresbericht der Sipo und SD July 1941 – 30 June 1942, Estonian State Archives (*Eesti Riigiarhiiv*, hereinafter ERA) R 819-1-12, p. 99.

⁸ The interrogation minutes of the former officials of the Tartu Concentration Camp, ERAF files in holdings no. SM 129 and SM 130.

⁹ Vormarschstrecken der Einsatzgruppe A. Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15.10.1941, U. S. Holocaust Memorial Museum Archives L-180; "*Tartu ülestõus, Tartumaa*" (Tartu Uprising, Tartu County), in *Metsavennad Suvesõjas 1941* (Forest Brothers in the Summer War of 1941), compiled by Tiit Noormets, Tallinn, 2003, p. 248; published Overview of the Activities of Tartu County *Omakaitse*, ERA R 358-1-17, pp. 50–100; A. Weiss-Wendt (He is referring to the written testimony of Fritz Reichert given under oath on 9 February 1948. U. S. National Archives M895/R-27).

Of the people shot in Tartu on 5 and 16 August 1941, four were Jews.¹⁰ By 19 September 1941, 405 people had been shot in Tartu, 50 of them Jews. According to Security Police and SD, by that time there were no detained Jews left in Tartu.¹¹ Proceeding from the cases of Juhan Jüriste,¹² Olev Linde and others¹³ it can be said that mostly, in Tartu Concentration Camp men were executed already in July or August, women and children at the end of August or in September (see also pp. 689 ff.).

At first, the arrested Jews were kept in the common barracks with ordinary detainees, which mostly housed detainees with milder punishments, who were to some extent allowed to communicate with the outside world (e. g. to receive parcels). But soon they were transferred to the “death barrack” or to the special Jewish temporary custodial institution at Pargi Street. At the end of August, the Tartu concentration camp moved to a new site – to the former barracks of the Kuperjanov Battalion of the Estonian Army. Also there, Jews were kept in the barrack for the condemned.¹⁴ According to the report quoted above, there could not have been many Jews left in the camp by September.

When trying to identify the persons connected with the execution of Jews, there is a problem that can also be extended to other sites in Estonia. The problem is that also here, earlier investigations have only in isolated cases considered the nationality of the detained/executed. According to the testimony of Jüriste, the first commandant of the Tartu camp, there was no court whatsoever in the camp in July–August 1941. The special department of the camp also sentenced people to death by shooting,¹⁵ although these sentences still had to be approved by the Field Commandant’s Office or the German Security Police and SD (see pp. 689 ff.).

Roland Lepik, to whom also the commandant of the camp was subordinated, had already in the second half of July 1941 been appointed the chief of the Special Department of the Tartu Concentration Camp’s Commandantur.¹⁶ In a couple of days, Lepik also became the commandant of the camp. Yet the actual commander was Fritz Giessen, a Senior Sergeant Major (*Oberfeldwebel*) of the Field Commandantur. In the camp there was an officer with special mission Captain Aleksander Koolmeister,

whose actual subordination had been unknown also to the first camp commandant Jüriste. It was Koolmeister’s task to compose the shooting commandos and instruct them during the actual executions. After Tallinn had been conquered by German troops, both Lepik and Koolmeister were transferred to Tallinn.

The first camp’s commandant Jüriste described the preparations for execution as follows. In late afternoon, the officer with special tasks Koolmeister arrived at the concentration camp and instructed about 8–10 guards on the square. After some time, a closed truck drove up to the death barrack. The guards led by Koolmeister, as well as Lepik, Chief of the special department, also arrived. The door of the death barrack was open. Lepik stood at the door with a list, as did one of the guards who were at the disposal of the special department. Lepik read the name of a detainees, and the guard standing beside him stepped behind the detainees. This way, all the 8–10 detainees were brought out of the barrack, their hands were tied with a rope and they were placed in the truck. Before they were brought out, the people to be executed had been undressed in the barrack, they were brought to the truck in their underclothes and without shoes. After an attempted escape, the executees were also tied together with a rope.

Most often, the antitank ditch by the Tartu-Riga road has been mentioned as the site of execution. In this so-called “Jalak line” executions took place until February 1942. Most of the bodies left there were burnt in 1943 and 1944. Later, at the time when the Jews were officially executed already, part of the shootings were allegedly also conducted in the vicinity of the Jewish cemetery. Elmar Glück, who testified to the case of Herman Ehrlich, a guard of the Tartu concentration camp, claims that Ehrlich himself had participated in the execution of Jewish women and children at the Jewish cemetery at the end of September or beginning of October in 1941.¹⁷ The Soviet investigation discovered four bodies there.

There was no permanent shooting commando at the Tartu camp. The commando was always composed by Lepik or Koolmeister from the guards that were off duty at the time. According to Jüriste, no one was forced to join it. In the course of this

¹⁰ A. Weiss-Wendt.

¹¹ Der Chef der Sicherheitspolizei und SD, Ereignismeldung UdSSR Nr. 88, 19. September 1941, German Federal Archives (*Bundesarchiv*, hereinafter BA) R 58 / 217.

¹² The investigation file of Jüriste, Juhan a. o., ERAF SM 130-28195.

¹³ The investigation file of Linde a. o., vol. 1, p. 171.

¹⁴ The investigation file of Jüriste, Juhan a. o., vol. 1.

¹⁵ The investigation file of Jüriste, Juhan a. o., vol. 1, p. 42.

¹⁶ Chief of the Special Department of the Commandantur R. Lepik, an Explanation, 22 July 1941, Tartu Main Local Office of the Estonian Security Police, ERA R 60-2-404, p. 1.

¹⁷ The investigation file of Linde a. o., vol. 1, p. 171.

Tomb in the Jewish cemetery in Tartu. Photographed by Lembit Odres 1960 (Estonian History Museum)

research, a list of persons who probably participated in the executions has been drawn up on the basis of the sources used. The list is based on the records of the investigations conducted by the KGB and earlier Soviet state security institutions, and should therefore be subject to critical approach. Therefore, in most cases, we are unable to draw any conclusions as concerns provable guilt. The possibility to connect any particular persons to the execution of Jews, who were comparatively few in Tartu, is even smaller. It is irrevocable that at the time when the executions of Jews took place in Tartu, Roland Lepik and Aleksander Koolmeister played the main part there. On the basis of the research conducted so far, also the abovementioned Herman Ehrlich,¹⁸ as well as Karl Mark, who was also accused of murdering children, can be connected to the execution of Jews. In both cases, we are dealing with indirect evidence (see pp. 689 ff.).

The following people connected to the Tartu concentration camp have been accused of participating in executions by shooting:¹⁹

A(a)rdla, Leks Bergman, Evald Eelmets, Herman Ehrlich, Juhan Jüriste, Keerak, Nikolai Kiima (Klima), Martin Kiviväli (Kivijärv), Alfred (Karl) Kolberg, Aleksander Koolmeister, Harri Koppel, Aleksander Kroon, Käärrik, Kütt, Ants (Hans) Laats, Olev Linde, Karl Linnas, Karl Mark, Endel Matto, Roland Lepik,

Savi, Ernst Suits, Enn Sügis, Sügiste, Villem Talvik, Karl Trossek, Tõnismaa.

Summarising the so far identified data on the executions in Tartu in summer and autumn 1941, we are in the position to conclude that they were conducted under the direct, albeit covert instructions of the German Security Police and SD and the military authority in Tartu, Field Commandantur No. 817. Roland Lepik and Aleksander Koolmeister, who were also responsible for finding the camp guards for the executions, organised the carrying out of the sentences under German supervision. Both the Jalak line and the Jewish cemetery are probable as sites of execution. The number of the Tartu Jews executed in Tartu is not known.

EXECUTION OF THE PÄRNU JEWS

Proceeding from the data of the archive and Gurin-Loov, 137 Jews of Estonian citizenship were executed in Pärnu in 1941–1942. They were executed in two parties – the first ones in July 1941, and the rest in the end of October and beginning of November. This will be summarised by the following table, based on the data from Gurin-Loov,²⁰ the list of persons executed in the area of operation of the chief of the political police of the Pärnu Prefecture,²¹ as

¹⁸ Ibid.

¹⁹ The investigation file of Ain-Ervin Mere, Ralf Gerrets and Jaan Viik, vol. 17, ERAF SM 129-28653; The investigation file of Linde a. o., vol. 1.

²⁰ E. Gurin-Loov, p. 18.

²¹ Jews sentenced to execution before 6 October 1941, ERA, R-64-1-100, pp. 1–2.

TABLE 1. EXECUTION OF THE PÄRNU JEWS

Date	Men	Women	Children	All	Execution site
13 July / 6–7 August	20		2	22	Papiniidu station
17 July	1			1	
26 July / mid-August	20	2		22	Reiu forest
1 August	2			2	
14 August	1			1	
12 September	2			2	
29 October			1	1	
30 October / October	25			25	Rae forest
2 November		33	28	61	Reiu forest and the synagogue

well as the files of the cases against Edmund Kuusik, August Reinald, Julius Viks and Teodor Kaldre.²²

The anti-Jewish policies were systematically put to practice in Estonia until 10 September 1941, when the respective orders were given by *SS-Sturmbannführer* Dr. Martin Sandberger, Commander of *Sonderkommando 1a* and later Chief of the German Security Police and SD in Estonia. All male Jews over 16 years of age were to be arrested; but in Pärnu only Jews capable of work of both sexes were to be arrested.²³

On 10 September 1941, there were no Jewish men left in Pärnu. The orders concerning Jews capable of work actually meant the arrest of women and probably also children. Gurin-Loov states that children were separated from mothers taken to execution and were executed later in the Pärnu synagogue.²⁴ This is corroborated by the table indicating that there are no children among those executed on 30 October 1941, neither are they mentioned in the investigation files.

On the basis of the records drawn up on 7 February 1947 by the “Committee for identifying the crimes of the fascist conquerors and their underlings of Pärnu”, the German called Gebe, who was the commandant of prison “Betty’s Barn”, and Dessen, the Military Commandant of Pärnu, were considered guilty of the crimes committed in Pärnu.²⁵ Unlike the persons who participated in the executions of the Jews in Tartu, the culprits in Pärnu can be identified with some more certainty. This is possible owing to the records of the trial held in 1962, where all four defendants, Edmund Kuusik, August Reinald, Julius Viks and Theodor Kaldre were charged with the executions in Pärnu and sentenced to death.²⁶ It is a dis-

advantage that both in the course of investigation and in court the victims were mostly named as “Soviet people”. The prosecutors paid no attention to the nationality of the victims, and only the interrogated persons have in some cases mentioned Jews.

Yet a certain caution is needed with regards this trial. It should be taken into consideration that it was preceded by two other showcase trials in 1961–1962, which also had dealt with the investigation of crimes against the peaceful population during the German occupation those were the Ain-Ervin Mere, Ralf Gerrets and Jaan Viik trial and the Karl Linnas, Juhan Jüriste and Julius Viks trial, where all culprits had also been sentenced to death. The trial records were published in English and used in the propaganda against the expatriate Estonians (see pp. 689 ff., 705 ff.).

As new facts had emerged, a new criminal investigation concerning the executions in Pärnu was begun in 1962. Already the earlier investigations had established that a special commando consisting of 30 men, led by Captain Villem Raid and Arkadi Valdin, had been formed in Pärnu for carrying out the death sentences issued by political police. It had also been established that most of the executions were carried out by the commando mentioned above, not by the Germans. According to the list in the State Archives,²⁷ 494 people, including 140 Jews, had been shot in Pärnu by the resolution of the political police from 12 July to 12 December 1941. Several members of that commando, e. g. the political police officials Orgussaar, Koop, Kadak, who had issued death sentences, as well as the commando Raid and Valdin escaped to Germany in 1944. Three of the executioners were sentenced to death: H. Targu, K.

²² The investigation file of Edmund Kuusik, Augustin Reinald, Julius Viks and Teodor Kaldre, ERAF SM 129-28668.

²³ Prescript of the German Security Police to the Chief Constabel in Rakvere, 11 September 1941, ERA R-89-1-1, p. 2; cited in E. Gurin-Loov, pp. 24–25; Der Chef der Sicherheitspolizei und SD, Ereignismeldung UdSSR Nr. 111, 12. Oktober 1941, BA R-58 / 218. Pp. 144–146.

²⁴ E. Gurin-Loov, p. 18.

²⁵ The KGB investigation of war crimes and crimes against humanity committed in Estonia, Overview of the KGB files from the years 1964–1990, ERAF SM 133-1-19, pp. 12–21.

²⁶ The investigation file of Edmund Kuusik, Augustin Reinald, Julius Viks and Teodor Kaldre.

²⁷ It remained unclear in the course of the work which specific list was considered. ERAF SM 133-1-19, pp. 1–10.

Leetsi and K. Lilleste. Some of the suspects lived in Estonia, some of them had been punished, but with lesser charges (service in the *Omakaitse* and the German Army): Edmund Kuusik, August Reinald, Teodor Kaldre, Julius Viks, Aleksander Jaaniste.²⁸

Reading the minutes of the interrogation of the Kaldre, Kuusik, Viks and Reinald, it seems probable that during the German occupation, the arrested were shot in Pärnu by Estonians, officials of the political police, who were accompanied by two German NCOs. It seems that the number of the *Omakaitse* members connected to the shootings is relatively larger, of whom Captain Heinrich Kubu, Arkadi Valdin, Veljo Teder and the Prefect August Orgussaar played the leading roles.²⁹ Considering the aforementioned doubts about the objectivity of the trial, it would not be feasible to use the materials as a basis for drawing conclusions of each man's personal role in the events. Yet there is no ground to presume the culprits to have been blameless.

The above interrogation minutes establish firmly the participation of at least two men in the execution of Jews. Both Kuusik and Viks testified that they had recognised Jews from Pärnu (men) among the people taken to execution. Kuusik remembered Kahn, Goldberg and Kuschner and Viks remembered Kuschner, Bub and Hirsfeldt (first names missing).³⁰ Comparing these data with the list of Jews executed in Pärnu from the State Archives, it can be stated that both men participated together in the execution of Jews on 26 July 1941.³¹ The actual role either of them played in the execution can not be identified. In court, Kuusik testified that on the execution he had only given the order "Fire!" and had not actually shot anyone. Viks claimed in court that he had only shot four "Soviet people", differing from the indictment where the number was claimed to have been "over forty".³² It is not evident from the existing documents, whether, when, or who of the possible executioners had particularly been executing Jews in Pärnu.

TALLINN

As in Tartu and Pärnu, also in Tallinn the arrests of the Jews started immediately after the conquest of the city by the German troops. The lists of the individuals to be arrested, including Jews, were prepared in Tartu already prior to conquering Tallinn.³³ Within three days from the conquest of Tallinn on 28 August the *Omakaitse* had already arrested 42 "Jewish communists", 182 members of the destruction battalions, and 150 "other suspicious persons".³⁴ Most likely the orders of arrest had been issued by the German military authorities and not by the Security Police and SD. These orders made the Estonian policeman responsible for the arrest of the male Jews. The male Jews were first sent to the political police or to the local police station. Already then they were kept separately from other prisoners. After some days the prisoners were transferred to the Tallinn Central Prison. In the course of the transfer, the Jews were separated from the Estonians and placed in separate cells.³⁵

The arrests of Jews continued in Tallinn also at the end of August and beginning of September before Sandberger issued his orders from 10 September. Those arrested need not have had any relation to communism, and this was no longer even used as a formal accusation.³⁶

Extensive anti-Jewish policies were launched in Estonia after 10 September 1941, when the respective orders were issued by Sandberger, Chief of the German Security Police and SD in Estonia. All male Jews aged over 16 were to be arrested. Initially it was planned to gather all the Jews remaining in Estonia to Tartu concentration camp, later to Harku camp in the vicinity of Tallinn. All female Jews capable of work in the age between 16 and 60 were to be taken to the recently built Harku prisoner camp.³⁷

According to the preserved list of the Political Police, 202 Jewish men from Tallinn and Nõmme, as well as 2 women, were executed in Tallinn before 6 October 1941.³⁸ In 1941–1942, 518 Jews from Tallinn and Nõmme were executed, according to the data of Gurin-Loov.³⁹ The preserved documents of the Political Police give a much larger number for the Jews executed in Tallinn. According to these docu-

²⁸ On the existing incriminating materials on persons who were active assistants and participated in crimes in Pärnu and other places during the German occupation, ESSR KGB, 1961, ERAF 133-1-19, pp. 1–10.

²⁹ The investigation file of Edmund Kuusik, Augustin Reinald, Julius Viks and Teodor Kaldre.

³⁰ *Ibid.*, pp. 118, 202.

³¹ Jews sentenced to execution before 6 October 1941, ERA R 64-1-100, pp. 1–2.

³² The investigation file of Edmund Kuusik, Augustin Reinald, Julius Viks and Teodor Kaldre, Supervision report, p. 155.

³³ Personen aus der Fahdungsliste Ost, in Reval zu verhaftende Personen, Handzettel, 23 July 1941, ERA R 60-1-11, pp. 75–78.

³⁴ Tallinn-Nõmme *Omakaitse* activity report, ERA R 358-1-13, pp. 2–20.

³⁵ A. Weiss-Wendt.

³⁶ Prescript of the German Security Police to the Prefect in Rakvere.

³⁷ *Ibid.*; Der Chef der Sicherheitspolizei und SD, Ereignismeldung UdSSR Nr. 111.

³⁸ Jews sentenced to execution before 6 October 1941.

³⁹ E. Gurin-Loov.

ments, by the turn of the year, 640 had been executed in Tallinn, 640 death sentences had been issued, and all in all 645 Jews had been arrested.⁴⁰ By summer 1942, the number of the executed was 643.⁴¹ The identity of more than one hundred Jews remained unknown. They may have been transferred to Tallinn from other areas of Estonia.

In order to throw some light on the events of autumn 1941 in the Tallinn Central Prison and in the Harku prisoner camp, the records of the investigations conducted by the NKVD after the war in Estonia had to be used.

The Political police official Jaak Lääts testified that *Omakaitse* had participated in the arrests of the Jews in Tallinn at the end of 1941 and in the beginning of 1942, whereas the arrests were organised and led by the political police.⁴² Also the witness Riho Sammalkivi (a former criminal police official) testified that the Jews had been arrested in Tallinn by Security Police and SD at the end of 1941 and in the beginning of 1942.⁴³ According to the former Security Police official Herbert Ant, he had been aware of the orders of the German Security Police to arrest the Jews in autumn 1941, although he himself had not seen the respective decree.⁴⁴ The time of arrests given in the above testimonies – end of 1941 and beginning of 1942 – does not match, but it should be considered that the testimonies were made twenty years after the actual events described.

At least the majority of male Jews in Tallinn had already been arrested, this is also corroborated by the preserved Security Police list of the Jews sent to execution before 6 October 1941.⁴⁵ Lääts says in his testimony that he did not know how many Jews were arrested. But he had heard that the Jews had been kept in the Harku camp, where they later had been shot. Part of the Jews stayed in the Tallinn Central Prison, whence they were later taken to Männiku forest (at the border of Tallinn near the Lake Ülemiste) for executions.⁴⁶

The further fate of the Jews arrested in Tallinn is a matter that still remains comparatively obscure.

Different researchers accept the view that local male Jews were executed in Tallinn or in its close neighbourhood. But where, when, and by whom? The documents of the German and local authorities of German occupation have not answered these questions so far. According to the SiPo and the SD *Ereignismeldung* no 111 and post-war statements of Sandberger the Jews of Tallinn were executed under the supervision of *Sonderkommando 1a* by the members of the Estonian *Omakaitse*.⁴⁷

The investigation files from the Soviet period considered in the course of the current research do not provide an unequivocal answer either. Confusion may arise from the fact that neither in 1944–1945 nor in the 1960s did the interrogators pay particular attention to the nationality of the arrested or executed, they were mostly called “Soviet patriots, Soviet citizens”, etc. Only in case of Jews brought from elsewhere in Europe their nationality has been emphasised. The issue of nationality has been somewhat more closely regarded on the interrogations held in the 1960s, but also then it remained a side issue. Thus we must presume that executions of the prisoners were carried out in the same manner, independent of the nationality of those to be executed.

According to the former prison guard Karl Tagasaar, the more massive executions of the prisoners kept in the Tallinn prison started at the beginning of September 1941, when about 200 prisoners were taken to execution.⁴⁸ The investigation files say nothing of the prisoners’ nationality.

In the investigation files there are several descriptions of the preparations that the prisoners condemned to shooting had to undergo, and the descriptions are alike. In brief, the following routine was followed when preparing the condemned for shooting in the Tallinn Central Prison.⁴⁹

The documents concerning the condemned were sent to the Tallinn Central Prison from the political police. In the evening, the camp commandant⁵⁰ or his deputy Mihkelsoo (Mihkelson) handed the

⁴⁰ Estonian Security Police and the SD in Tallinn, daily and weekly reports of Department B-IV, Statistical table, 29 December 1941, ERA R 64-1-48, p. 13.

⁴¹ Jahresstatistik 1941/1942 über die Tätigkeit der Sicherheitspolizei (Gestapo Abt. IV) in Estland, Anlage 11, in Jahresbericht der Sipo und SD July 1941 – 30 June 1942, p. 99.

⁴² Interrogation of Jaak Lääts, transcript in investigation file of Ain-Ervin Mere, Ralf Gerrets and Jaan Viik, vol. 4, pp. 107–109.

⁴³ Interrogation of Riho Sammalkivi, transcript, *ibid.*, pp. 206–207.

⁴⁴ Interrogation of Herbert Ant, transcript, *ibid.*, pp. p. 226.

⁴⁵ Jews sentenced to execution before 6 October 1941.

⁴⁶ Interrogation of Jaak Lääts.

⁴⁷ *Ibid.*; Der Chef der Sicherheitspolizei und SD, Ereignismeldung UdSSR Nr. 111; Martin Sandberger, Urteil und Urteilsbegründung, Ohlendorf case No. IX, 8 April 1948, Militärgerichtshof II, BA (Koblenz), Rep 501 XXVII ZB 1, p. 186.

⁴⁸ Interrogation of Karl Tagasaar, in the investigation file of Isup Gerhard a. o., vol. 1, p. 64.

⁴⁹ The investigation file of Ain-Ervin Mere, Ralf Gerrets and Jaan Viik, vol. 1–18; The investigation file of Isup Gerhard a. o., vol. 1–2.

⁵⁰ The following persons served as chiefs of the Tallinn Central Prison: autumn 1941 the acting chief was Kaarel Tarendi, then Karl-August Vergi and August Ilves and from 1943 Aleksander Laak.

respective lists over to Gerhard Isup, the deputy of the chief of guard of the camp, who ordered Sergeant Major Richard Mitt to gather the prisoners included in the list into the special death cell. Simultaneously, Isup informed the senior prison guards who had to participate in the operation, of the preceding task. The rest of the staff were prohibited to have any information of the executions, only the participants knew of it, as well as the guards who were posted to the main gate. In the small hours, the special commando (also called the special commando of the political police) arrived with the representatives of the political police, and the prisoners sentenced to death were handed over to them. Also Ervin Viks, who served as the chief of political police of the Tallinn-Harju Prefecture from 29 October 1941, had been one of those receiving the condemned in autumn 1941. At first, Isup claimed on the interrogations that the executioners were from Gestapo, but he changed his testimony later. The team was comprised of the members of political police and the *Omakaitse*. At the end of 1941, the execution commando was led by Koolmeister, who had earlier had the same task in Tartu. Later, he was replaced by Luha.

After the arrival of the commando, the senior guards brought the prisoners into the room of the prison's on-duty-officer, where their identity was checked. Following that, the guards and the officer-on-duty ordered the condemned to remove all clothes except underwear. Their hands were tied behind their back and they were tied together in groups of 10–15. Following another check of identity by Isup, the prisoners were handed over to the Chief of Commando from the political police. The condemned were driven out of the city on trucks and shot there. The following places have been mentioned as sites of execution: Männiku, the antitank ditch near Tallinn, probably in 1943–1944 also Kalevi-Liiva. On the basis of the records researched, Männiku seems the most probable site of execution for the local Jews in Tallinn (testimony of Lääts), but there is no irrevocable evidence of this.⁵¹

These testimonies provide no ground to assume when or how many times any of the individuals participated in executions, and which their particular task was. The prison commandant's chauffeur

Vilosius is the only one whose personal file has been found in the archives. According to his own testimony, he participated once in transporting the condemned to Liiva in 1942; this is irrelevant to the theme of the current research. He has later admitted his repeated participation, but this throws no light on the fate of the Jews.⁵²

The interrogated prison officials were only able to name four of the people who had been taken to execution: Markov, Konstantin Is(e)bik(?), Aleksander Nessel(r)man, Epstein. In two latter cases, the prisoners were indeed of Jewish descent, the Epsteins are also included in the Security Police and SD lists⁵³ and in Gurin-Loov's list.⁵⁴

Allegedly, none of the prison officials participated in the executions. According to Isup's testimony, about 1,500 political prisoners (including the Jews and the Roma) were sent to execution like that from the Tallinn Central Prison from September 1941 to September 1944. The execution of the Jews brought to Tallinn Central Prison from other European countries after the execution of Estonian Jews was carried out by a commando consisting of Germans under the leadership of *Unterscharführer* Witt(e).⁵⁵ Only criminals were executed in the prison itself (by hanging), the political prisoners were shot outside the prison.⁵⁶

It is generally accepted that the Jewish women and children from Tallinn were concentrated to the Harku camp. *Einsatzgruppe A* had calculated on imprisoning ca 500–600 Jewish women and children in the camp, and according to their reports on 15 October 1941 there 400 of them in Harku camp.⁵⁷

There is no concrete evidence on their fate from then on. The statements of witnesses differ, but according to one version, those 400 Jewish women and children were sent to Pskov, where they were later executed.⁵⁸ It is also possible that they may have been executed in small numbers on the spot. Also Chief of the German Security Police and SD in Estonia Sandberger said he knew of a certain Jewish burial site near Harku.⁵⁹ The option that they were taken to Pskov prevailed both in the legal proceedings against members of the *Einsatzgruppe's* at the so-called Ohlendorf trial in 1948 as well as in the investigations held against Heinrich Bergmann and

⁵¹ Interrogation of Jaak Lääts, p. 107.

⁵² The investigation file of Heinrich Vilosius, ERAF SM 129-6352.

⁵³ Jews sentenced to execution before 6 October 1941.

⁵⁴ E. Gurin-Loov.

⁵⁵ Interrogation of Gerhard Isup, transcript in the investigation file of Ain-Ervin Mere, Ralf Gerrets and Jaan Viik, vol. 5, p. 265.

⁵⁶ The investigation file of Viitpoom, ERAF SM 129-2799, p. 51.

⁵⁷ Der Chef der Sicherheitspolizei und SD, Ereignismeldung UdSSR Nr. 111, p. 146; Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15.10.1941, Anlage 5, Tabelle: Gefängnisse in Estland.

⁵⁸ See: Peter Longerich, *Politik der Vernichtung: eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München, Zürich, 1998, pp. 299–302; A. Weiss-Wendt.

⁵⁹ Sandberger's interrogation, 29.12.1948, cited in: Hannu Rautkallio, *Finland and the Holocaust: The Rescue of Finland's Jews*, New York, 1987, p. 149.

Jewish cemetery in Tallinn. Sher Lewinowitsch's mausoleum in the centre. Photographed early 20th century (Estonian History Museum)

other officials of the German Security Police and the SD in Estonia in the 1960s in the Federal Republic of Germany.⁶⁰ According to Sandberger he did not favour the total annihilation of Jews. Head of *Einsatzgruppe A SS-Brigadeführer* Dr. Franz Walter Stahlecker had demanded that the Estonian General Commissariat were immediately turned “*judenfrei*”. Therefore, Sandberger acknowledged, he had given orders to send Jewish women and children to Pskov, to the rear area of Army Group “Nord” outside the borders of Estonian General Commissariat in the hope that they will escape execution there.⁶¹ Pskov was under the control of the branch commando of the Security Police and the SD subordinated to Sandberger. Allegedly the Jews in Pskov were executed at the orders of *SS-Obergruppenführer* Friedrich Jeckeln, Chief of the SS and Police of *Ostland*, who discovered them there in the beginning of 1942 and ordered their execution.⁶² The testimonies about the alleged sending of Estonian Jews to Pskov were not confirmed by court investigations and it is possible that this was a fabrication on part of Sandberger.

The materials examined in the course of this research include the testimonies of the former political police official Jaak Lääts given at the interrogation. From those it is evident that the Jews from the Harku camp were also shot locally (obviously, close vicinity of the camp has been meant). Yet he also states that “a great number of Jews, who had been

arrested in Tallinn, were sent to the Jewish ghetto in Riga, which had specially been established for the annihilation of the Jews from the Baltic Soviet Republics.”⁶³ The sending of Jews to Riga for execution would have meant that they were handed over to another *Einsatzgruppe* and there is no information to confirm this. A possible burial site for Jews executed at Harku camp is the camp’s own cemetery, which was destroyed in 1964 by order of the Estonian SSR Ministry of Internal Affairs.

It must be taken into account that several testimonies were given nearly twenty years after the events themselves. At the time of these events, Jaak Lääts was in Tallinn, in the service of the political police, and it is therefore believable that he may have been informed of the named events, although this is not sufficient for proof. The testimony of the executions of Estonian Jews in Pskov is based on circumstantial evidence, have been given by several people and allow to believe in this version. The differences in the testimonies, however, do not permit to clarify the details of the executions.

In spite of the execution of last Estonian Jews the German SiPo and the SD considered in their *Ereignismeldung* no 155 from 14 January 1942 Estonia “*judenfrei*”. They supposed that people believed the Jews had been just relocated to other areas.⁶⁴

⁶⁰ Martin Sandberger, Urteil und Urteilsbegründung, Ohlendorf case No. IX. 8 April 1948, pp. 183–187; Bergmann u. a., ZStL AR-Z 246/59.

⁶¹ Martin Sandberger, Urteil und Urteilsbegründung, Ohlendorf case No. IX. 8 April 1948, pp. 183–187.

⁶² Eröffnungsrede für den Angeklagten Martin Sandberger von Rechtsanwalt Dr. Kurt Mandry vor dem amerikanischen Militärgerichtshof Nr. II in Nürnberg in dem Verfahren gegen Ohlendorf und andere (Fall IX), 5 October 1947, BA (Köblenz), Rep 501 XXVII U 1, pp. 6–7.

⁶³ Interrogation of Jaak Lääts, transcript, p. 107.

⁶⁴ Der Chef der Sicherheitspolizei und SD, Ereignismeldung UdSSR Nr. 155, 14. Januar 1942, BA R 58 / 220.

SUMMARY

The question of the reliability of the evidence given on the NKVD, NKGB, MGB and KGB interrogations inevitably cropped up in the course of the research. After having examined a considerable amount of interrogation minutes of the former officials of the Tallinn Central Prison, it can still be believed that there should be no distortions of the basic facts. It is, though, often obvious where the witness's testimony ends and the epithets inserted by the interrogators begin.

As a result, the specific role of some individuals could indeed have been distorted, but not so the principal matters. The former prison officials who were being interrogated had no motive to conceal the Germans' major role in the execution of prisoners. They had no need to consider Germany's indignation. On the contrary, this only served to reduce the possibility of the members of the prison or camp guard teams being accused of participation in the shootings.

On the interrogations and trials conducted in 1944–1945 in Estonia, just after the beginning of the Soviet occupation, the NKVD did not lay such heavy emphasis on “ideological theatre”, as could have been common in the 1960s. Yet at that time, violence was a widespread means for obtaining testimonies. From the viewpoint of the current research, the problem with the interrogations and trials of 1944–1945 is that if a person was caught, his guilt was considered to be proven – independent of whether it actually was the case or not – and he was sentenced to death. Yet in the interrogation minutes, many individuals have only been mentioned by surname, and when the witness had already been executed, it proved rather a complicated task to conduct any further investigations afterwards. E.g. the abovementioned Isup, the deputy chief of guard of the Tallinn Central Prison, was executed in 1945. A comparatively large number of investigation minutes have been left of him, but in those, main attention was focused on the network of informers he had created among the prisoners, not on the executions. It is clear that he must have been much better informed than the minutes reflect. The current research only succeeded in unearthing the personal file of one individual allegedly connected to the executions in Tallinn (Vilosius). Also the fact that several persons connected to the executions had left Estonia (Ervin Viks, Ain-Ervin Mere).

Roland Lepik, the Inspector of Estonian Political Police from end of October to 8 December 1941, had been arrested by Germans. According to the directors of the Estonian Self-Administration, he had been accused of corruption and excessive brutality, and executed two months after that.⁶⁵ Nevertheless, Lepik remained under Gestapo supervision in Tallinn Central Prison at least until November 1942⁶⁶ and there is no factual evidence about his fate after that.

In the course of investigation it became evident that part of the culprits had already earlier been punished for other, smaller offences, of which they confessed their guilt. The cases of Kuusik and Viks in Pärnu were clear examples of this. And certainly, some of the culprits escaped punishment just because of the same scheme. For instance, there is no additional data whatsoever (no given name, initials, or date of birth) about Luha, who had become the chief of the execution commando in Tallinn after Koolmeister. Searching for other possible suspects of the same name a person was discovered who had been accused of having been mobilised to the German Army in 1944. From his daughter's letter added to the file years later, the latter says that as far as she knew, her father had served in the German police and had also been to Germany for training (in a police school). Whether this might be the same person can not be established in the course of current research. Similar suspicions were also awakened in some other cases, but in those cases the ties were not as obvious.

The conclusions about possible culprits have been presented above. In addition, the role of Roland Lepik and Aleksander Koolmeister should be emphasised; it is clear that they were personally involved and had a leading role in the execution of Jews both in Tallinn and in Tartu from July to December in 1941. We know the fate of Roland Lepik, and Weiss-Wendt has expressed opinion that this way, the German Security Police had an opportunity to free themselves of an over-informed witness of the executions of the communists and Jews, but it can not be proved.⁶⁷ The data discovered on Captain Aleksander Koolmeister so far indicate that the man was about fifty years old. After December 1941 he obviously left Tallinn; at least, no witnesses have been able to say anything of his further activities.

Stahlecker, commander of the *Einsatzgruppe A*: “The (German) Security Police had to launch the self-purification process and to lead it to the right tracks, so that the established goals of purification would

⁶⁵ Oskar Angelus, *Tuhande valitseja maa : Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944* (The Land of a Thousand Rulers : Memoirs from German Occupation Period 1941–1944), 2nd edition, Tallinn, 1995, pp. 173–176. Oskar Angelus was in 1941–1944 the Director for Internal Affairs of Estonian Self-Administration.

⁶⁶ Correspondence and appeals of Roland Lepik from 22 April to 23 November 1942, ERA R 294-1-169, pp. 5p–6; Security Police B V Tallinn-Harju request to the Tallinn-Harju Political Police for the interrogation of Roland Lepik, 5 August 1942; police commissar of Tallinn 1st Division to Department IV of Security Police, request for the interrogation of Roland Lepik, 11 August 1942; KdS Estland, A V permission to interrogate Roland Lepik, 24 September 1942, ERA R 294-1-152, pp. 277, 292, 493.

⁶⁷ A. Weiss-Wendt.

be achieved as soon as possible. It is of no less importance to be able to prove later as if the liberated population itself had, on its own initiative, taken strict measures against the bolshevist and Jewish enemies, without any perceptible orders from the German authorities. [...] They (Jewish men), except doctors and elders of the Jews assigned to a post by *Sonderkommando (Juden-Älteste)*, are to be executed under the supervision of *Sonderkommando 1a* by members of Estonian *Omakaitse*.”⁶⁸ Also the Nuremberg international tribunal at the Ohlendorf trial maintained the same position.⁶⁹

The Estonian political police cannot be considered as an independent institution that would have pursued a “policy of its own”. While making an important contribution, they fulfilled the orders of the German authorities under the immediate control of the representatives of these authorities. The same applies to the prison (camp) guards and to the involvement of the *Omakaitse* in the executions mentioned above. The *Omakaitse* and Estonian policemen were the only ones who were allowed to carry arms by the Germans - because the German authorities wanted to use them as their executive arm. We can assume that one motive for service with the Germans was the wish to avenge relatives and friends who had been killed, arrested and deported by the Soviets. In addition, history tells us that in situations of crisis, people are prepared to do anything and kill anyone, in particular when they are paid for this or given free liquor.

⁶⁸ Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15.10.1941, pp. 21, 31.

⁶⁹ Martin Sandberger, Urteil und Urteilsbegründung, pp. 183–187.

4.3. Places of imprisonment subordinate to the Chief of the Security Police and SD in Estonia

Ilmunud: Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity . Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 681-688.

PLACES OF IMPRISONMENT SUBORDINATE TO THE CHIEF OF THE SECURITY POLICE AND SD IN 1941–1944 ESTONIA

MEELIS MARIPUU

ARRESTS AND PLACES OF IMPRISONMENT IN ESTONIA FROM JULY 1941 TO JULY 1942

In July and August 1941, the forest brothers and later the *Omakaitse* (Home Guard) began the imprisonment of communists, Soviet activists and their supporters who remained in Estonia. The crimes committed by the Soviet Union's occupation authorities were the impetus for the imprisonment of those guilty or suspected of involvement in the said crimes by spontaneously formed Estonian armed groups. In county centres former prisons were used as places of imprisonment, and in smaller settlements improvised prisons were established. Summary courts martial were held, and these also passed death sentences, which were carried out immediately. In general, however, prisoners were handed over to the German security authorities, which were initially represented by the *Sonderkommando 1a*, subunit of *Einsatzgruppe A*, which had arrived in Estonia in July (see also Estonian citizens ..., pp. 639 ff.).¹

By 23 July 1941, *Sonderkommando 1a* possessed a list of 96 persons to be arrested in Tallinn. These were mainly individuals who had held prominent positions during the Soviet occupation (persons employed in the NKVD and NKGB, people's commissars, etc.); seven of them are described as also being of Jewish ethnicity, although there are also other Jews on the list. A separate part of the list contained the names of 14 "anti-German Estonians", headed by Ants Piip, the former Minister of Foreign Affairs of the Republic of Estonia.² 11 of them had already been arrested by the NKVD or NKGB, and were either executed or died in Soviet prison camps. Of the remaining three, only Rudolf Sirge, who had been a Soviet activist from 1940–1941, was arrested by the Germans.

As of 15 October 1941, there were a total of 16 places of imprisonment in Estonia, with a total of 9,750 prisoners. These establishments were situated in country centres and in the vicinity of Tallinn, and this network remained unchanged until the end of the German occupation. Before 1940 there were 14 prisons in Estonia, which were now returned to operation. The largest penal institution was the Tallinn Central Prison, which by that time housed 2,600 prisoners. The number of persons arrested for political reasons in summer and autumn 1941 was so great that the German units that had arrived in Estonia ordered that in addition to prisons, temporary concentration camps be established in order to accommodate the new prisoners.³ Political prisoners were joined by the perceived enemies of National Socialism – Jews and Roma (see pp. 689 ff.).

The German occupation authorities did not immediately restore the operation of the courts in Estonia.⁴ From August–September 1941, The Administration of Police and the *Omakaitse* and the Prisons' Administration (Rudolf Söber was the director of the latter) were established in the area of authority of the Internal Directorate of the ESA. In its actual work, the Prisons' Administration depended to a great degree on the 4th Department (Gestapo) of the German Security Police and SD. On 15 July 1942, the Prisons' Administration was subordinated to the Estonian Self-Administration's Courts Directorate (see pp. 539 ff.).

In Tartu, the political police, which was later subordinated to the Internal Directorate, was re-established in August 1941. The Police and *Omakaitse* Administration was divided into three departments and four inspectorates, including the Political Police Inspectorate. In the autumn of 1941, the political police was headed by Roland Lepik, who began his service with the German occupation authorities in July 1941 as head of the Special Department of Tartu Concentration Camp. As of 1 May 1942, the so-called

¹ Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, United States Holocaust Memorial Museum Archives (hereinafter U.S. HMMA) L-180, p. 23.

² In Reval zu verhaftende Personen, Personen aus dem Fahndungsliste Ost, 23.7.1941, Estonian State Archives (*Eesti Riigiarhiiv*, hereinafter ERA) R 60-1-11, pp. 75–78.

³ Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, p. 20, Anlage 5.

⁴ *Ibid.*, p. 23.

Estonian Security Police was established, to which the political and criminal police were subordinated as 4th and 5th departments, and which in turn was directly subordinated to the Chief of the German Security Police and SD (*Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD*) in Estonia, and which were formally under the jurisdiction of the Head of the Estonian Self-Administration, Hjalmar Mäe. The official name of the Estonian Security Police was the Group B of the Security Police and SD in Estonia. On 16 February 1944 Mäe gave up even formal authority over the Security Police, and ceded full control over it to the Chief of the German Security Police and SD.⁵ (see pp. 577 ff.).

According to the data of the 4th Department of the Security Police and SD, 18,893 persons had been arrested by July 1942, of whom 7,485 had been freed, 5,627 sent to concentration camps and 5,634 executed.⁶

The following so-called “KZ type” places of imprisonment (camps and prisons) for “persons interned for political reasons” operated under the aegis of the Estonian Security Police:⁷

- 1) Tallinn Central Prison (as of 28 August 1941)
- 2) Lasnamäe Prison in Tallinn
- 3) Murru Prison/Camp in Harju County (as of 1 December 1941)
- 4) Harku Prison in Harju County (as of 1 September 1941)
- 5) Järvakandi Prison Camp in Harju County (as of 29 December 1941)
- 6) Juvenile Correctional Facility in Harju County (at Laitse)
- 7) Tartu Concentration Camp (from July 1941)
- 8) Tartu Prison (from 19 July 1941)
- 9) Pärnu Prison (from 11 July 1941)
- 10) Lavassaare Prison Camp in Pärnu County (as of 16 September 1941)
- 11) Haapsalu Prison
- 12) Vaiste Prison Camp in Lääne County
- 13) Rakvere Concentration Camp
- 14) Valga Prison
- 15) Võru Prison (from 9 July 1941)
- 16) Petseri Prison
- 17) Narva Prison Camp

THE ESTABLISHMENT OF WORK AND EDUCATION CAMPS IN ESTONIA IN 1942

On 3 March 1942, the positions of concentration camp inspectors, which had until that time operated in the final analysis under the authority of the *Reichsführer-SS*, were subordinated to the SS Main Office of Economy and Administration (hereinafter WVHA) as Department D.⁸ On 30 May 1942, the German Chief of Security Police and SD notified all divisions that the objective of the reorganisation was to subordinate administration to the needs of warfare, and that it did not in any way influence the responsibility of the State Security Main Office (RSHA) for the arrest, release etc. of prisoners.⁹ In the new situation, the Security Police and SD in Estonia had to fit the camps, which until that time had been established in a relatively unstructured manner, into the existing framework.

On 8 June 1942 *SS-Sturmbannführer* Dr. Martin Sandberger, Chief of the Security Police and SD in Estonia, asked to be sent the service guidelines of concentration camps operating in Germany quickly so that he could familiarise himself with them. These arrived in Tallinn at the beginning of July. One week later, however, *SS-Sturmbannführer* Stüber, official in the 2nd Department of the Commander-in-Chief of the Security Police and SD for *Ostland*, sent Sandberger a regulation concerning the establishment and administration of work and education camps (*Arbeitserziehungslager*, hereinafter AEL).¹⁰

At a meeting held in Riga on 23 July 1942, Sandberger was informed that an SS Economics Official (*SS-Wirtschaftler*) had been assigned to the Higher Chief of the SS and Police for *Ostland*, who was also to be responsible for concentration camps. At the same meeting it was emphasised that AELs would remain within the area of responsibility of the Security Police.¹¹ Sandberger’s two letters bear the same date. The first covering letter announces that the list of concentration camps may only include those camps that were established as concentration camps and have retained that title. He emphasised that the places of imprisonment and camps that until that time had been referred to as

⁵ Order by Head of Estonian Self-Administration Mäe to Estonian Security Police, 16 February 1944, ERA R 60-1-11.

⁶ Jahresstatistik 1941/42 über die Tätigkeit der Sicherheitspolizei (Geheime Staatspolizei. Abt. IV) in Estland, ERA R 819-1-12, pp. 98–99. The statistics are incomplete, and it is not clear whether it also includes persons who had already completed their sentence by July 1942 and been released. See also Indrek Paavle, *Population losses in Estonia, II/1, German Occupation 1941–1944*, Tartu, 2002, appendix 2, p. 51.

⁷ Answers of the political police referents to the telephone message of the Chief of the Department B-IV of the Security Police and SD in Estonia, 19 July 1942, ERA R 64-1-70, pp. 3–19.

⁸ Thus there developed the following chain of command in the area of concentration camps: Himmler, Pohl (WVHA Chief), Glücks, camp commandant. See: <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/04-11-46.htm> (10 March 2005).

⁹ Der Chef der Sipo und SD an alle Dienststellen, 30.5.1942, ERA R 819-2-3, p. 36.

¹⁰ Dienstanweisung für KZ. KdS Estland SS-Sturmbannführer Sandberger an BdS Ostland Abt. II SS-Sturmbannführer Stüber, 8.6.1942, ERA R 819-2-3, p. 37; Dienstanweisung für KZ. BdS Ostland Abt. II SS-Sturmbannführer Stüber an KdS Estland SS-Sturmbannführer Sandberger, 2.7. and 9.7.1942, ERA R 819-2-3, pp. 44–45.

¹¹ SS-Obersturmbannführer Sandberger an SS-Hauptsturmführer Jagusch, Konzentrationslager, BdS Ostland Abt. II, 3.12.1942, ERA R 819-2-3, p. 60.

concentration camps could not be called concentration camps. The existing places of imprisonment that were located in prisons should be referred to as places of imprisonment of the police (*Polizeiliche Haftanstalt*), and the others, that were not in prisons, including the camps established near Tallinn, should be called AELs.¹² In accordance with the other letter, all places of imprisonment of the police and camps in Estonia that until that time bore the name concentration camp should immediately be renamed work and education camps (AEL).¹³

On 23 July 1942, when Sandberger issued the decree for the renaming of the existing camps, he wrote to *SS-Oberführer* Hinrich Möller, Chief of the SS and Police in Estonia: on the basis of discussions with *SS-Brigadeführer* Heinz Jost, Commander-in-Chief of the Security Police and SD in *Ostland*, no concentration camp will be established in Estonia in the near future, although a few work and education camps will be. First of all, a larger work and education camp had to be created near Tallinn.¹⁴ In August 1942, preparations for the opening of the camp near Tallinn began in Jägala. In September, about 2,000 Czech and German Jews were brought there, and most were immediately executed. The Jägala AEL (AEL No. 3) operated with a small number of prisoners until September 1943, when it was closed, and the remaining prisoners were brought to the Tallinn AEL (see pp. 705 ff.).

On 29 July 1942 the Chief of the B Group of the Security Police and SD (Estonian Security Police) issued a decree by which 3 places of imprisonment were renamed Work and Educational Camps:¹⁵

Tallinn AEL No. 1 – the former Central Prison

Tallinn AEL No. 2 – the former Murru Prison in Harju County (Murru AEL)

Tartu AEL – the former Tartu Concentration Camp.

The remaining places of imprisonment were named “prisons” and were formally subordinate to the Prisons’ Administration of the Estonian Self-Administration’s Directorate of Courts, in addition to the Security Police and SD. In addition to being subordinated to the Security Police and the SD, the

AEL were also formally subordinated to the Estonian Self-Administration via the Security Police and SD’s B-Group. The Head of the Estonian Self-Administration, with his Written Order No. 16 of 22 August, affirmed retrospectively, as of 1 July, the appointment of the heads of AEL No. 1 and No. 2.¹⁶

It is possible that the decree retroactively legalised the reorganisation that had already taken place, since the Tallinn Central Prison’s daily record for 24 July 1942 already bore the stamp “TKL No. 1” (*AEL No. 1*).¹⁷ The title of Tallinn AEL No. 2 was only in use for a brief period. As of October 1942 the name “Murru AEL” was used in correspondence.¹⁸ In essence, little more than the camps’ name changed. The regulations established for German AELs were adopted.

On 30 July 1942, Sandberger was informed by the headquarters of the Commander-in-Chief of the Security Police and SD for *Ostland* that if SS economics officials had been appointed, that meant that they were only responsible for economic supervision. As concerns the rest of the remaining area of government, the WVHA was to hold further negotiations with the *Reichsführer-SS*.¹⁹ It is likely that Sandberger did not wish to surrender control over the camps, and sought a means that would permit him to keep them under the control of the Security Police and SD in all matters, as the establishment of the AELs permitted. In December 1942 he wrote to Jost and recalled the fear that he had had in July that they (i.e. the Security Police and SD) would be kept from control over concentration camps, and it was considered worthwhile to adopt counter-methods. Sandberger emphasised that the decision to keep them work camps under the control of the Gestapo was expedient, and added that it had not led to any negative consequences.²⁰

One possible explanation for why the AEL system was implemented in occupied Estonia is that *SS-Obergruppenführer* Friedrich Jeckeln was the Higher Chief of the SS and Police for *Ostland*. In 1940 he also participated in the introduction of AEL-type camps in the Ruhr area, while serving in the position of Higher Chief of the SS and Police in the West.²¹

¹² Begriff „Konzentrationslager“, Der KdS Estland IV-A, 23.7.1942, ERA R 60-1-2a, p. 334.

¹³ Arbeitserziehungslager, KdS an Abt. Leiter A-IV, Gruppenleiter B, Abt. Leiter B-I/II, 23.7.1942, ERA R 819-2-3, p. 46.

¹⁴ SS-Sturmbf. Sandberger an HSSPF Möller, Konzentrationslager, 23.7.1942, ERA R 819-2-3, p. 47.

¹⁵ Estonian Security Police Chief to Heads of departments B I – B IV, 29.7.1942, ERA, R-60-1-2a, p. 305.

¹⁶ Directive of the Head of Estonian Self-Administration no. 16, 22 August 1942, ERA R 64-1-30a, p. 21.

¹⁷ Chief of AEL No. 1 to Head of Department IV of Estonian Security Police, 24 July 1942, ERA R 64-1-61, p. 7.

¹⁸ Lists of prisoners sent from Tallinn AEL no. 1, July-October 1942, ERA R 64-1-104, pp. 39–142.

¹⁹ SS-Sturmbannführer Stüber an KdS Estland SS-Sturmbannführer Sandberger, 30.7.1942, ERA R 819-2-3, p. 49.

²⁰ SS-Obersturmbannführer Sandberger an SS-Hauptsturmführer Jagusch, Konzentrationslager.

²¹ Gabriele Lofti, *KZ der Gestapo: Arbeitserziehungslager im Dritten Reich*, Stuttgart/München, 2000, pp. 83–128.

OPERATIONS OF THE WORK AND EDUCATION CAMPS

In contrast to prisons, both the guards and the camps' internal affairs were subordinate to the Security Police and SD. In the Security Police and SD's B Group (the Estonian Security Police), the management of the AELs was apportioned in accordance with the divisions' particular features.

Department B II C 3 had the following tasks:

- Establishment of AELs
- Internal organisation of camps
- Characterisation, guarding and education of prisoners
- Inspection of prisoners' mail
- General administration and governance of camps
- Economic exploitation of prisoners' labour
- Supervision over guards
- The use of foreign labour is permitted only in emergencies and for short periods.

Department B IV has the following tasks:

- Assigning prisoners to camps
- Determination of category of imprisonment
- Determination and inspection of duration of imprisonment
- Bringing prisoners to interrogation

- Relocation of prisoners for security reasons (in cooperation with Department B II C 3)
- Performance and supervision of executions
- Granting of visiting permits
- Releasing of prisoners.

The Chiefs of the Local Offices of the German Security Police and SD in Estonia possessed the right to inspect camps. The 1st Department (A I) of the German branch of the Security Police and SD in Estonia gave orders for the management of camps.²²

Prisoners were divided into three categories (*Stufe*). Prisoners in the highest category (*Stufe III*) were to be sent to the Tallinn AEL, from where they were dispatched to German concentration camps.²³ The sending of prisoners to Germany en masse did not take place before spring 1944, when the evacuation of prisoners became a topical issue in connection with the Red Army offensive.

Places of imprisonment subordinate to the Estonian political police and then Group B of the Security Police and SD were primarily used for holding Estonian prisoners convicted of political and other crimes (activities detrimental to the war economy, speculation, etc.) and criminals. Estonian Jews and

Roma were also kept at the same places of imprisonment. After the beginning of 1942, when Estonian territory was declared *Judenfrei* at the Wannsee Conference, the category "Jew" no longer figures in the statistical reports of places of imprisonment. Notes concerning the number of Jews in places of imprisonment are occasional: from April to May 1943, for instance, the semi-annual reports of the Tallinn AEL contain the category "Jews".²⁵ An exception to those imprisoned in AELs in Estonia were Jews brought to Jägala AEL from Germany and Czechoslovakia in autumn 1942 and from France to Tallinn AEL in May 1944. Most of the up to 300 French Jews brought to Estonia were executed in groups, and about 40 survivors were evacuated to Stutthof Concentration Camp at the end of August 1944.

TABLE 1. PLACES OF IMPRISONMENT SUBORDINATE TO THE SECURITY POLICE AND SD IN ESTONIA FROM JULY 1942 TO SEPTEMBER 1944²⁴

Work and education camps (AEL)	Prisons*
Tallinn AEL (No. 1)	Tallinn
Murru AEL (No. 2)	Harku
Tartu AEL	Paide
Jägala AEL (No. 3) (September 1942 – September 1943)	Rakvere Viljandi Tartu Haapsalu Pärnu Narva Kuressaare Valga Võru Petseri Laitse Juvenile Detention Facility

* Formally under control of the Prisons Bureau of Estonian Self-Administration's Courts Directorate.

It is unclear on which basis prisoners were divided between AELs and prisons. It is known that all persons about whom a judgment had been passed to assign them to imprisonment in a concentration camp were generally sent to AELs. At the same time, those under preliminary investigation by the political police, political and other prisoners who had been sentenced and criminal convicts were held in both prisons and AELs. Persons who had been sentenced were specified in lists as inmates of the various departments of the Security Police and SD or different judicial agencies (see pp. 568 ff.).

²² KdS Estland on the management of work and education camps, 18 September 1943, ERA R 64-1-44, p. 153; Sipo Estland Abt. B I an den KdS Estland, Führung der Arbeitserziehungslager, October 1943, ERA R 819-2-3, pp. 101–106.

²³ KdS Estland, Rundbefehl Nr. 25, 24.4.1944, ERA R 60-1-6, pp. 18–21.

²⁴ Lists of prisoners who entered and departed Tallinn AEL no. 1, 1942–1944, ERA R 64-1-101; ERA R 64-1-104; ERA R 64-1-108.

²⁵ AEL No. 1 report concerning prisoners to Department B IV of the Security Police from 15 April to 15 May 1943, ERA R 64-1-69, pp. 92, 98, 114.

TABLE 2. DATA CONCERNING PERSONS INTERNED AT AELS ON 8 JUNE 1944²⁶

AEL	Total number of inmates	Inmates according to Security Police and SD	Including fixed sentences	Under preliminary investigation
Tallinn	3,997	1,948	1,140	808
Tartu	338	187	120	67
Murru	167	112	112	-
Total	4,502	2,247	1,372	875

Inmates were put to work in AEL field camps (peat bogs, logging work, etc.) or in temporary work commandos assigned to different sites, and also in the camp's own workshops. In June 1944 the Tallinn AEL had eight, and Tartu AEL three field camps, and Murru AEL had one field camp.²⁷

TALLINN CENTRAL PRISON (AEL), SO-CALLED *PATAREI*

The building occupied by *Patarei* (Battery) Prison was originally built as part of Tallinn's maritime fortifications. From 1920 to 2005, the complex housed the largest prison on Estonian territory.

On 28 August 1941, German troops seized Tallinn, and by 15 October the 1,200 places at *Patarei* held 2,600 prisoners.²⁸ The prison's personnel was made up mainly of former prison guards who had worked during the era of the Republic of Estonia. An order was apparently issued in autumn 1941 requiring police and prison officials from the era of the Republic of Estonia to return to their former positions. In addition, written notifications were sent home.²⁹ This is confirmed by the transcripts of the interrogations of many former prison officials by the NKVD and NKGB after the war.³⁰ From summer 1941 to the beginning of 1942, the position of Acting Chief of *Patarei* Prison was held by Kaarel Tarendi. He later worked as the Deputy Chief of Production.³¹ After that, the Acting Chief of the prison was Karl-August Vergi, who had been the Deputy Director of Tallinn Central Prison in the second half of the 1930s.³² From

at the latest 6 June 1942 to 20 August 1943, the Chief of the Tallinn AEL was August Ilves. After that, Captain Aleksander Laak, who was the Commandant of the Jägala AEL, which had by that time been liquidated, was nominated the Chief of the Tallinn AEL and he continued to hold that position until the end of the camp's operations.³³

Mass executions did not take place at *Patarei* itself. There was indeed an execution chamber at the prison, where criminal prisoners sentenced to death by hanging were executed.³⁴ The task of executioner was performed by some members of the prison's guard for additional pay. The execution of political prisoners was not performed in the prison and with the participation of prison officials. Lists of political prisoners sentenced to execution were sent from the Security Police to the Chief of the Prison, and prisoners were handed over to police representatives on the basis of the said lists. The sending of prisoners to execution took place at night, and involved a minimal number of prison officials. It was attempted to conceal these events from the remaining officials.³⁵ The performance and supervision of executions was subordinate to Division B IV of the Security Police and SD. Death sentences were generally carried out by members of guard platoon B IV. The platoon was dissolved on 23 September 1943.³⁶ It is not clear who were used to man the execution commandos after that point (see pp. 651 ff.).

In 1943–1944 the surviving Jews from Jägala AEL and French Jews were brought to the Tallinn AEL

²⁶ Häftlingsbestände und Arbeitseinsatz der Häftlinge in den Arbeitserziehungslagern. Sipo und SD Estland B II, 8.6.1944, ERA R 64-1-69, pp. 317–318.

²⁷ Ibid.

²⁸ Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, p. 20, Anlage 5.

²⁹ Interrogation transcript of prison official Karl Au, Department of Estonian State Archives (*Eesti Riigiarhiivi Osakond*, hereinafter ERAF) SM 129-2799, pp. 86–92 (Viitpoom, Ehavere).

³⁰ For instance: Johannes Viitpoom et al., investigation file, ERAF SM 129-2799; Gerhard Isup, investigation file, ERAF SM 129-4474.

³¹ Evidence, Central Prison, 13 January 1942, ERA R 294-1-8, p. 5. Kaarel Tarendi, investigation file, ERAF SM 129-2799, p. 81.

³² Circular to all prison facilities, 18 February 1942, ERA R 294-1-8, p. 7; File on Kalevi-Liiva trial, ERAF SM 129-28653, vol. 5, p. 86.

³³ Telephone message from August Ilves, Chief of Tallinn Central Prison, to the Security Police, 6 June 1942, ERA R 64-1-70, p. 30; Order No. 38 to Tallinn Work and Education Camp Commandant August Ilves, 20 August 1943, ERA R-294-1-3, p. 176.

³⁴ Prison guard Johannes Viitpoom, statements in court, 1949, ERAF SM 129-2799, p. 51 (Viitpoom, Ehavere).

³⁵ Guard-executioner Karl Tagasaar, interrogation transcript, 2 April 1945, ERAF SM 129-4474, vol. 1, p. 64 (Isup); Gerhard Isup, excerpt from interrogation transcript, 5 April 1945. File on Kalevi-Liiva trial, ERAF SM 129-28653, vol. 5, p. 264.

³⁶ Chief Advisor of Department B IV of the Security Police to the Head of Department B IV, 4 October 1943. The need to find a new opportunity to man execution teams; these should not be the same officials who perform the preliminary investigations, ERA R 64-1-44, pp. 86 152–153.

Building of the Tallinn Central Prison at the beginning of 20th century (Estonian History Museum). The building was built in the 1830s as casemates of the mortar battery in the fortification system of Tallinn, but from the second half of the 19th century it was used as barracks

(see below). In the words of Gerhard Isup, who organised the transfer of the prisoners for execution, they were handed over to the commando led by *SS-Unterscharführer* Witte.³⁷ Thus one may presume that Group A of the Security Police and SD dealt with Jews who had arrived from outside Estonia.

THE LIQUIDATION OF THE AELS IN 1944

The gradual evacuation of the prisoners held at AELs was commenced at the beginning of 1944, when the front began to approach Estonia. Prisoners were brought from other parts of Estonia to the Tallinn AEL, which was the central camp. In Tallinn, groups of prisoners were gathered in order to be sent to concentration camps in occupied Poland and Germany. Evacuation took place in two waves: by train in winter and spring and by sea in the second half of the summer. In spring the prisoners of Russian descent and those whose sentence was more than 5 years were sent away.³⁸

The earliest extant dated transport list is from 18 February 1944, and contains the names of 985 male inmates sent to Stutthof Concentration Camp. This transport consisted almost exclusively of Russians, about 400 of whom originated from Estonia.³⁹ The next dated list of transported inmates is from 17 May 1944, when 151 men were sent to Stutthof.⁴⁰

By the beginning of August 1944, the majority of prisoners held at AELs, about 4,200 persons in total, were gathered in Tallinn.⁴¹ In August, the Commissar General of Estonia issued a decree pursuant to which all prisoners born between 1900 and 1926 who were fit for military service and whose sentence was no longer than two years of forced labour were granted the opportunity to join the military. The military also accepted prisoners who had been sentenced to five years in prison and who had received no additional punishments.⁴² In August, different categories of prisoners (prisoners of war, Jews from Vaivara Concentration Camp, political prisoners) were repeatedly sent from Tallinn to Stutthof Concentration Camp. Together with other prisoners, those Jews who were under the control of the Security Police and SD but were not held at Vaivara Concentration Camp were also sent from Estonia. On 8 June 1944 there were still 441 Jews on the lists of prisoners held by the Estonian Security Police and SD.⁴³ One may presume that half of them were men sent from Drancy Concentration Camp in May 1944. The other half probably consisted of men who had been at Jägala AEL and had been sent from there to the Tallinn AEL. In addition, there were other Jewish prisoners, for instance Jews who had been separated from among prisoners of war. Jewish women who had been brought to Tallinn from the Jägala AEL were sent to Vaivara Concentration Camp in autumn 1943 (see pp. 705 ff., 719 ff.).

From 23 to 28 August 1944, the number of prisoners held at the Tallinn AEL decreased by 1,464, according to the daily records.⁴⁴ On 28 or 29 August political prisoners were presumably sent from Tallinn to Stutthof, including the French Jews who were still alive. On 1 September the 1,736 political prisoners sent by the Tallinn Security Police and SD, including 34 French Jews, were registered at Stutthof. There is a separate list concerning the conveyance of the French Jews from the Tallinn AEL.⁴⁵ There are no other known existing lists of Jews who have been sent from the Tallinn AEL.

The existing data do not make it possible to determine the number of prisoners sent to other camps through the Tallinn AEL by the Security Police and SD in Estonia. The extant transport lists of the

³⁷ Isup, excerpt from interrogation transcript, 5 April 1945, p. 265.

³⁸ Meeta Kaljuvee's investigation file, ERAF SM 129-4474, p. 117.

³⁹ Transportliste, 18.2.1944, ERA R 64-1-100, vol. 1, pp. 30–45.

⁴⁰ Transportliste, 17.5.1944, ERA R 64-1-100, vol. 1, pp. 9–11.

⁴¹ Notice concerning number of inmates at Tallinn Prison no. 1, 5 October 1944, ERA R 64-1-110, p. 1.

⁴² Dienstliche Anordnungen Nr. 193, 28.10.1941, F.d.R. Lt. u. Ord. Offz. Der Quartiermeister i. V. Major von Schuekmann, ERA R 65-1-26, p. 2.

⁴³ Häftlingsbestände und Arbeitseinsatz der Häftlinge in den AEL. Sipo und SD Estland B II, 8.6.1944, ERA R 64-1-69, p. 317.

⁴⁴ Daily records of number of inmates, 23 and 28.8.1944, ERA R 294-1-33, pp. 233–234.

⁴⁵ Kom. Admiral östliche Ostsee Vizeadmiral Burchardi, Geleitlage 29.8.1944, Reval, BA MA RM 45 I / 246; Danuta Drywa, Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof (wrzesień 1939 – maj 1945), Gdansk, 2001, p. 92; Transportliste, Juden, ERA R 64-1-100, vol. 1, p. 46.

Tallinn Central Prison. Photographed by Peeter Säre 2001 (Estonian Museum of Occupations)

Tallinn AEL indicate about 3,800 prisoners, a significant number of whom were Russians (from both the Soviet Union and Estonia), but also Latvians (ca 200).⁴⁶ Most of the lists are undated and without destination. The destinations mentioned in the lists are Stutthof and Ravensbrück concentration camps. Adding the data from the lists of prisoners sent to Stutthof that were dated earlier than August 1944 to Stutthof Concentration Camp's data from August 1944, we obtain about 3,050 as the number of prisoners sent from the Tallinn AEL to Stutthof.⁴⁷ On the basis of extant documents, 132 women and apparently also 44 men were sent to Ravensbrück KZ with two transports.⁴⁸ Some of the prisoners were further sent to other concentration camps from the Stutthof and Ravensbrück camps. There are no data concerning their fate and the number of casualties in camps and during the evacuations. After the end of the war, the Soviet Union repatriated the majority of the former concentration camp prisoners.

Some executions of prisoners took place during the liquidation of the Tallinn AEL. In any case, *SS-Sturmbannführer* Bernhard Baatz, Chief of the Security Police and SD in Estonia from autumn 1943, had prepared an order by which three SD *Sonderkommandos* were authorised to execute prisoners as they saw fit, if this was necessary and required by circumstances. The document that was available to researchers is unsigned.⁴⁹ During the liquidation of the camps, the

corpses of those who had earlier been executed were exhumed and burned. No documents concerning the executions during the liquidation of the camp have been found.

The existing data do not make it possible to determine how many prisoners were freed during the liquidation of the camp. On 11 September 1944 there were still 1,633 prisoners at the Tallinn AEL.⁵⁰ According to former prisoners, some of the inmates were released by the prison guards before the German forces departed from Tallinn.⁵¹ The Red Army seized Tallinn on 22 September 1944.

INTERIM CONCLUSION

In some cases, places of imprisonment subordinate to the SiPo and SD operated as death camps in the summer and autumn of 1941 (e. g. Tartu camp), but generally for holding large numbers of suspects, of whom more than a third were freed, and the rest were sentenced to death or concentration camp. From 1942, places of imprisonment operated as forced labour camps under the name AEL. The liquidation of the SiPo and SD camps was commenced in November 1943 with the burning of corpses near to Tartu, and ended with the sending of prisoners to concentration camps in Germany and Poland in the second half of the summer of 1944.

⁴⁶ Transportlisten 1941–1944, ERA R 64-1-100, vol. 1–2.

⁴⁷ Transportlisten: 18.2., 16.3., 17.5.1944, ERA R 64-1-100, vol. 1, pp. 9–11, 30–45; Vol. 2, pp. 120–123.

⁴⁸ Transportliste 11.3.1944, ERA R 64-1-100, vol. 2, pp. 113, 129, 145–147. One women's transport is undated. The men's list from 11 March 1944 is almost illegible.

⁴⁹ Durchführung von Sonderbehandlungen und Einweisungen in die AuE-Lager, 10.9.1944, ERA R 819-2-3, p. 115.

⁵⁰ Notice concerning the number of inmates at Tallinn prison no. 1, 5 October 1944, ERA R 64-1-110, p. 1.

⁵¹ Jaan Kross, *Kallid kaasteelised* (Dear fellow travellers, memoirs), Tallinn, 2003, pp. 134–136.

4.4. French Jews at the Tallinn AEL

Ilmunud: Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity . Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 717-718.

FRENCH JEWS AT THE TALLINN CENTRAL PRISON IN 1944

MEELIS MARIPUU

From March 1942 to August 1944, 78 convoys with more than 62,000 French Jews were sent from Drancy Concentration Camp near Paris to concentration camps on Polish territory, mostly to Auschwitz. Four convoys were sent to Majdanek and Sobibór, another, the last, to Buchenwald and finally one, Convoy 73, which was sent with 878 men to Kaunas in Lithuania and Tallinn on 15 May 1944.¹ Almost all of the nearly 600 prisoners who remained in Lithuania were executed in Kaunas at Fort 9 and Pravieniškės,² only two men escaped.³

There are few documents about French Jews in the Tallinn Central Prison (work and education camp, hereinafter AEL), and thus we must depend on the statements of survivors. About 300 prisoners sent from Drancy arrived at the Tallinn AEL, which was under the jurisdiction of Bernhard Baatz, the Chief of the Security Police and SD in Estonia.⁴ There is no documentary evidence available on what date the transport arrived. Based on the reporting concerning the Tallinn AEL, one may assume that it was at the end of May or in the beginning of June.⁵ Guy Sarner writes in his testimony that they arrived in Estonia three days after arriving in Lithuania (i. e. on 21 May 1944).⁶

Some prisoners died of thirst and heat on the way from Lithuania to Tallinn. In one carriage alone, 14 out of about 60 men died. Among those who reached Tallinn Central Prison, the first selection took place on the day of their arrival, and about 60 of the weaker prisoners were sent to “work”, from which they never returned. Further selections took place among the French Jews held at Tallinn Central Prison. On 14

July another about 60 men were sent to work in the forest, and on 14 August about 100 sick prisoners were separated from the others, and there are no data concerning their ultimate fate.⁷ Some prisoners attempted to escape. Three who were suspected of attempting to escape, Maurice Chamak, Léo Caraco and Cohen Solal, were executed. Guy Sarner and David Gustin were able to conceal their participation in the escape attempt.⁸

Due to the AEL's line of authority, it was officials of the Security Police and SD who organised the selection of prisoners and executions. The execution of local political prisoners was organised by Group B (Estonian) of the Security Police and SD. From the statements made by prison guards who worked there at the time, one can conclude that the execution of the foreign Jews, i. e. also those from France, was organised directly by Group A (German) of the Security Police and SD. Foreign Jews were surrendered to the commando of German *SS-Unterscharführer* Witte.⁹

Some of the French Jews were assigned to the Lasnamäe Camp on the outskirts of Tallinn, where they were put to work digging (at the airfield) and loading (at the railway station). Some of the tradesmen were put to work in their speciality: tailors, for instance, were charged to repair worn uniforms. At the end of the summer of 1944, when the Germans were preparing to leave Estonia, French Jews were sent to exhume the bodies of previously executed prisoners.¹⁰ It is not possible on the basis of one survivor's testimony on this topic to determine the place from where the executed prisoners were exhumed.

1 *Le convoi 73*, <<http://www.convoi73.org/indexa1.html>> (22 February 2005).

2 Excerpt from *The Holocaust in Lithuania, 1941–1945: A Book of Remembrance*, vol. 2A, by Rose Lerer-Cohen (editor), Saul Issroff, <<http://www.amazon.com/exec/obidos/tg/detail/-/9652292915/002-9495432-1644836?v=glance&vi=excerpt>> (22 February 2005).

3 *Nous sommes 900 Français* (We are 900 Frenchmen) : à la mémoire des déportés du convoi n°73 ayant quitté Drancy le 15 mai 1944, ouvrage collectif réalisé avec la participation individuelle de Mireille Abramovici ... et al.; comité de rédaction, Eve Line Blum ... et al, vol. 1–6, Besançon, 1999–2004, vol. 1, p. 50. Harry and Félix Klein escaped from Pravieniškės on 22 July 1944. Harry arrived in Sarrebourg and remained in prison until 12 April 1945. He arrived in France on 26 May 1945. Félix was taken as a prisoner in Tilsit, then worked in an hospital in Königsberg from where he was liberated on 6 April 1945. He arrived in France on 21 July 1945.

4 *Le convoi 73*. In their memoirs, survivors have referred to the German and Estonian officials of the Security Police and SD as “Waffen SS”; for instance testimony of Guy Sarner in *Nous sommes 900 Français*, vol. 3, p. 628.

5 *Häftlingsbestände und Arbeitseinsatz der Häftlinge in den Arbeitserziehungslagern Sipo und SD Estland B II*, 8.6.1944, Estonian State Archives (*Eesti Riigiarhiiv*, hereinafter ERA) R 64-1-69, p. 317.

6 Testimony of Guy Sarner in *Nous sommes 900 Français*, vol. 3, p. 628.

7 Testimony of Guy Sarner in *Nous sommes 900 Français*, vol. 1, p. 44, vol. 3, p. 628.

8 Testimony of Guy Sarner in *Nous sommes 900 Français*, vol. 3, p. 629.

9 Gerhard Isup, excerpt from interrogation transcript, 5 April 1945, Department of the Estonian State Archives (*Eesti Riigiarhiivi osakond*), SM 129-4474, p. 265.

10 Lists of inmates, Head of Lasnamäe Work Camp to Commandant of Tallinn AEL, 23 August 1944, ERA R 294-1-15, pp. 103–104; Testimony of Sandel Futeral in *Nous sommes 900 Français*, vol. 3, p. 420.

By the end of August, about 40 French Jews were alive.¹¹ On 29 August 1944, a group of political prisoners that included the remaining French Jews was apparently sent from Tallinn to Stutthof. On 1 September, 1,736 political prisoners sent from Tallinn were recorded in Stutthof, among them 34 French Jews.¹² The 34 French Jews who

arrived from Tallinn were given the numbers 80,377 – 80,410. After the end of the war, 20 men made it back to France, as well as two prisoners who had suffered the same fate and survived in Lithuania.¹³

¹¹ Testimony of Guy Sarner in *Nous sommes 900 Français*, vol. 3, p. 629.

¹² Kommandierender Admiral östliche Ostsee Vizeadmiral Burchardi, Geleitlage, 29.8.1944, Military Archives of German Federal Archives (*Bundesarchiv Militärarchiv*) RM 45-I / 246; D. Drywa, p. 92.

¹³ *Nous sommes 900 Français*, vol. 1, pp. 48–50; List of 1 September transport, Archives of the Stutthof Museum (*Archiwum Muzeum Stutthof*) I-II B-12.

4.5. Das Lager Jägala, Massenerschießungen von Juden in Kalevi-Liiva und die juristische Aufarbeitung in der Estnischen SSR

Ilmunud: Nationalsozialistische Lager: Neue Beiträge zur NS-Verfolgungs- und Vernichtungspolitik und zur Gedenkstättenpädagogik. (Hg) Akim Jah u.a. Münster, 2006, lk 149-165.

Meelis Maripuu

Das Lager Jägala,
die Massenerschießungen von Juden in Kalevi-Liiva
und die juristische Aufarbeitung in der estnischen SSR

Vor dem Zweiten Weltkrieg umfaßte die jüdische Gemeinschaft in Estland ca. 4.500 Personen. Von seiten der Bevölkerung gab es keine wesentlichen antisemitischen Übergriffe. Nachdem Estland 1940 von der Sowjetunion besetzt worden war, wurden ca. 500 Juden vom sowjetischen Sicherheitsdienst inhaftiert und nach Sibirien deportiert. Nach dem Beginn der Kampfhandlungen zwischen Deutschland und der Sowjetunion emigrierten ca. 3.000 estnische Juden im Juni / Juli 1941 in die Sowjetunion. Zu Beginn der deutschen Besatzung lebten in Estland demnach noch ungefähr 1.000 Juden, die praktisch alle im Lauf der Massenverhaftungen in der zweiten Hälfte des Jahres 1941 festgenommen wurden. Insgesamt wurden in dieser Periode ca. 10.000 Personen in Estland verhaftet; zumeist wurden sie der Kollaboration mit der Sowjetunion bezichtigt. Bei Juden genügte für eine Inhaftierung oftmals bereits die Tatsache, daß sie Juden waren. Anfang 1942 wurde der Großteil von ihnen auf Befehl der deutschen Besatzungsmächte ermordet und auf der „Wannseekonferenz“ konnten die Planer des Völkermords bereits bekanntgeben, daß Estland „judenfrei“ sei.

Im Herbst 1942 deportierte die Gestapo ca. 2.000 deutsche und tschechische Juden in das Lager von Jägala in Estland, 25 km von Tallinn entfernt. Die Mehrheit von ihnen wurde kurz nach ihrer Ankunft im nahegelegenen Kalevi-Liiva ermordet. Im August des Jahres 1943 wurde in Ost-Estland das Konzentrationslager von Vaivara errichtet, dessen Hauptaufgabe es war, die örtliche Ölschieferindustrie mit Arbeitskräften zu versorgen. Im Lauf des Jahres brachte die SS ca. 10.000 Juden aus verschiedenen europäischen Ländern ins KZ Vaivara. Ein Teil von ihnen kam dort ums Leben, ein Teil wurde später an andere Orte deportiert. Ungefähr 2.000 Juden wurden vor der Ankunft der Roten Armee im September 1944 in Klooga, unweit von Tallinn, exekutiert.

Quellen

Die Rekonstruktion der Geschehnisse im Lager von Jägala und der Massenexekutionen in Kalevi-Liiva wird durch die unzureichende Quellenlage erschwert. Zur Verfügung steht nur eine geringe Zahl von Originaldokumenten aus den Jahren 1942 bis 1943. In der Estnischen Sowjetrepublik wurden die mit dem Lager von Jägala und den Exekutionen in Kalevi-Liiva verbundenen Verbrechen in den Jahren 1960/61 im Rahmen des sogenannten Mere-Gerrets-Viik-Prozesses untersucht.¹ Obwohl die Angeklagten tatsächlich begangener Verbrechen beschuldigt wurden, war das Verfahren in erster Linie ein Schauprozeß, der ungewöhnlich breit in der sowjetischen Presse rezipiert wurde. Über den Prozeß wurde ein Buch veröffentlicht, das auch ins Englische übersetzt und verfilmt wurde.² Erarbeitet wurden diese Dokumentationen von Mitarbeitern des Staatlichen Sicherheitskomitees der ESSR.

Auf Grund von Ermittlungen des Staatlichen Sicherheitskomitees der ESSR wurde am 2. Februar 1961 gegen vier Personen, die mit den Verbrechen im Lager von Jägala und den Massenmorden in Kalevi-Liiva in Zusammenhang standen, Anklage erhoben. Bei den Angeklagten handelte es sich um den ehemaligen Chef der Gruppe B der Sicherheitspolizei und des SD,³ Ain-Ervin Mere, den Kommandanten des Lagers Jägala, Aleksander Laak, seinen Adjutant Ralf Gerrets und den Aufseher Jaan Viik. Mere, der 1944 Estland verlassen hatte, lebte zum Zeitpunkt des Prozesses in Großbritannien. Der Lagerkommandant Laak war ebenso 1944 aus Estland geflohen und nach Kanada emigriert, wo er 1961 während der Ermittlungen gegen ihn Selbstmord

¹ Vgl. Ermittlungen gegen Ain-Ervin Mere, Ralf Gerrets, Aleksander Laak, Jaan Viik, Abteilung der Privatarhive des Staatsarchivs des Estnischen Nationalarchivs (ERAF) 129-28653. Bd. 1-19.

² Inimesed, olge valvsad! Materjale kohtuprotsessist A. Mere, R. Gerrets ja J. Viigi kriminaalasjas. Tallinn 1961; People, be watchful! Documents and materials from the trial of the fascist murderers A. Mere, R. Gerrets and J. Viik. Compiled by Raul Kruus. Tallinn 1962.

³ Die Sicherheitspolizei und der SD waren im besetzten Estland in Gruppe A und Gruppe B unterteilt. Gruppe B nannte man inoffiziell die „estnische“ Sicherheitspolizei und den SD.

beginnt. Nur Gerrets und Viik befanden sich zum Zeitpunkt, als die Ermittlungen aufgenommen wurden, in Estland.⁴

Bei der Untersuchung der Verbrechen in Estland stützten sich die Ermittlungsorgane sowohl der SU in Estland als auch der Bundesrepublik Deutschland auf Befragungen von Zeugen und Angeklagten. Die Aussagen, Verhörprotokolle und Akten dieser Ermittlungsverfahren bilden eine umfangreiche Sammlung von Dokumenten. Der vorliegende Überblick basiert größtenteils auf diesen Materialien. Aufgrund der Ermittlungs- und Prozeßumstände sind die Informationen, die die 19 Bände der Prozeßmaterialien beinhalten, jedoch äußerst quellenkritisch zu betrachten. Im Fall der Personenaussagen muß zudem berücksichtigt werden, daß diese 20 Jahre nach den betreffenden Geschehnissen gemacht wurden.

Das Lager Jägala

Im Frühling 1942 wurde die Inspektion der Konzentrationslager (IKL) als Abteilung D in das SS-Wirtschaftsverwaltungshauptamt (SS-WVHA) eingegliedert. Am 30. Mai 1942 verkündete der Chef der Sicherheitspolizei und des SD allen unterstellten Dienststellen, daß das Ziel der behördlichen Umgestaltung sei, die Verwaltung den Bedürfnissen der Kriegsführung zu unterwerfen. Das SS-WVHA sollte keinerlei Einfluß auf das Reichssicherheitshauptamt (RSHA) bezüglich Verhaftungen u.ä. ausüben.⁵ Im Lauf der Umgestaltungen reorganisierten Sipo und SD Estland im Sommer 1942 das bislang improvisierte Netz von Haftanstalten und Lagern. Wahrscheinlich aus Unwillen, dem SS-WVHA die wirtschaftliche Kontrolle über die örtlichen Haftstätten in Estland zu überlassen, wurden von der Sipo und dem SD alle polizeilichen Haftstätten, die bis dahin als Konzentrationslager bezeichnet

⁴ In der Bundesrepublik Deutschland stellte die Zentrale Stelle in Ludwigsburg im Jahre 1969 Ermittlungen gegen die in Estland tätig gewesenen Beamten der deutschen Sipo und des SD Estland an, u. a. wurde auch bezüglich der Morde in Kalevi-Liiva und im Lager von Jägala ermittelt; vgl. Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltung zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen/Bundesarchiv-Außenstelle Ludwigsburg (BA-AL) AR-Z 246/59, Ermittlungen gegen Heinz Bergmann u. a.

⁵ Vgl. der Chef der Sipo und SD an alle Dienststellen, 30.5.1942, Staatsarchiv des Estnischen Nationalarchivs (ERA) R 819-2-3, S. 36.

worden waren, in Arbeitserziehungslager umbenannt. Haftanstalten, die sich in Gefängnisräumlichkeiten befanden, wurden nun als „Polizeiliche Haftanstalten“ bezeichnet.⁶ Zusätzlich sollte in der Nähe von Tallinn ein neues Arbeitserziehungslager gegründet werden.⁷

Ab 14. August 1942 begann man in Jägala mit der Errichtung eines Lagers. Das hierfür ausgewählte Gelände hatte zuvor der ehemaligen estnischen Armee als Sommerlager gedient. Zum Umbau der vorhandenen Gebäude zu Haftzwecken setzte man sowjetische Kriegsgefangene und politische Gefangene ein.⁸ Das Lager war SS-Sturmbannführer Ain-Ervin Mere, Chef der Gruppe B der Sipo und des SD Estland, unterstellt. Mere selbst unterstand der Gruppe A der Sicherheitspolizei und des SD Estlands.⁹ In Fragen des Lagers von Jägala war er direkt SS-Obersturmführer (später Hauptsturmführer) Heinz Bergmann unterstellt. Bergmann war Chef der Abteilung A-IV (Gestapo), später Chef der gesamten Gruppe A. Die mit dem Lager verbundenen schriftlichen Anordnungen unterzeichnete Mere eigenständig.¹⁰ Die Lagerwachen wurden von Mere aus der aus Esten formierten Sonderkompanie des SD rekrutiert. Auch die Versorgung des Lagers mit Lebensmitteln wurde durch diese Kompanie organisiert.¹¹

Mere bestimmte Aleksander Laak zum Kommandanten des Lagers.¹² Gleichzeitig wurde Ralf Gerrets zu seinem Adjutanten beordert. Anfang August brachte Julius Geese, SS-Oberscharführer bei Sipo

⁶ Vgl. Konzentrationslager. SS-Obersturmbannführer Sandberger an SS-Hauptsturmführer Jagusch, BdS Ostland Abt. II, 3.12.1942, ERA, R 819-2-3, S. 60; Eesti Juho Juht B I – B IV osakonna juhatajatele, 29.7.1942, ERA, R-60-1-2a, S. 305 und 334; Arbeits- und Erziehungslager. KdS an Abt. Leiter A-IV, Gruppenleiter B, Abt. Leiter B-I/II, 23.7.1942, ERA, R 819-2-3, S. 46; vgl. Meelis Maripuu: Places of imprisonment subordinate to the Chief of the Security Police and SD in Estonia, in: Estonia 1940–1945. The Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinn (erscheint Anfang 2006).

⁷ Vgl. Konzentrationslager. SS-Sturmbannführer Sandberger an HSSPF Möller, 23.7.1942, ERA, R 819-2-3, S. 47.

⁸ Vgl. Tagebuch, AEL Tallinn, Arbeitslager Jägala, 14.8.–4.9.1942, ERA, R-294-1-28, S. 2-11.

⁹ Vgl. Argo Kuusik: The Security Police and SD in Estonia, in: Estonia 1940–1945.

¹⁰ Vgl. ERAF 129-28653, Bd. 1, S. 165.

¹¹ Vgl. Anordnung Nr. 13, Chef der Gruppe B der Sipo und SD Estland, Mere, an Tallinn AEL, 5.11.1942, ERA, R 294-1-3, S. 5.

¹² Vgl. ERAF 129-28653, Bd. 1, S. 59.

und SD, Laak und Gerrets nach Riga, damit sie bei der „Behandlung“ der Juden Erfahrungen sammeln sollten.¹³ Der Chef des Rigaer Ghettos, SS-Obersturmführer Kurt Krause, zeigte ihnen dort den Ablauf im Ghetto. Man beobachtete gemeinsam den Empfang der Züge mit den ankommenden Juden und die nachfolgenden Massenexekutionen unweit von Riga. Aus den Kommentaren von Laak erfuhr Gerrets, daß auch im Lager von Jägala Juden zu erwarten seien und die Fahrt nach Riga „zwecks Unterrichtung“ organisiert worden sei.¹⁴

Das Eintreffen der Deportationszüge

Am 5. September 1942 traf in der Nähe von Jägala, im Bahnhof Raasiku, ein Transport mit Juden aus Theresienstadt ein. Man hatte ihnen vorgespielt, daß sie nach Riga gebracht werden würden. Nach Aussage von Gerrets bestand der Zug aus 25 Personen- und einem Gepäckwagen; in jedem Wagen waren ca. 40 Gefangene.¹⁵ Etwa zwei Wochen später kam im selben Bahnhof ein weiterer Transport mit mehrheitlich deutschen Juden an.¹⁶ Dieser Zug bestand nach Schätzung von Gerrets aus ca. 18 bis 20 Personenwaggons. Bei der Ankunft der Transporte fehlten die Namensverzeichnisse der Deportierten.¹⁷ In der sowjetischen Anklageschrift gegen Gerrets u. a. wird der Umfang der beiden Transporte mit ca. 1.500 Personen angegeben.¹⁸ Den zweiten Transport habe man, so Geese, nach Tallinn geschickt, da man nicht imstande gewesen sei, ihn in Riga in Empfang zu nehmen.¹⁹ Die Züge dorthin zu schicken, sei eine Idee des vormaligen Kommandanten des Rigaer Ghettos gewesen, um Aufmerksamkeit zu vermeiden und die Vernichtung der Juden im Baltikum zu verschleiern.²⁰

Von den Beamten der deutschen Sipo und des SD waren während der Ankunft der Transporte und der nachfolgenden Exekutionen SS-

¹³ Vgl. ebd., S. 59-60.

¹⁴ Vgl. ebd., S. 56-65, Gerrets bei Verhör durch den KGB vom 14.6.1960.

¹⁵ Vgl. ebd., S. 34.

¹⁶ Vgl. ebd., S. 64.

¹⁷ Vgl. ebd., S. 89.

¹⁸ Vgl. ebd., Bd. 2, S. 140, Gerichtsurteil gegen Gerrets u. a.

¹⁹ Vgl. ebd., S. 198.

²⁰ Vgl. ebd., S. 123.

Oberscharführer Geese und SS-Obersturmführer Bergmann anwesend. Außer ihnen war auch der Chef der estnischen Sicherheitspolizei, Mere, zugegen. Laak, Gerrets und weitere SD-Führer beschäftigten sich mit Befragungen und Selektion der Gefangenen: Sie bestimmten, wer sofort getötet wurde und wen man ins Lager schickte.²¹ Den Großteil der ankommenden Juden brachte man vom Bahnhof direkt zur Exekution; darunter viele Familien mit Kleinkindern. Diesen Gefangenen hatte man mitgeteilt, daß sie in der nahegelegenen Fischindustrie arbeiten sollten. Ins Lager nach Jägala wurden ausgewählte arbeitsfähige Personen gebracht. So kamen aus beiden Transporten ca. 400 bis 450 Personen im Lager an.

Die Namensverzeichnisse der im September 1942 mit diesen beiden Transporten in Estland angekommenen Juden trafen erst im Frühsommer 1943 in Jägala ein. Auf der Basis dieser Listen legte Gerrets nach eigenen Aussagen eine Kartei mit 2.100 bis 2.150 Personen an. Von den ca. 400 bis 450 vorerst am Leben gelassenen Personen brachte man in der Folgezeit einen Teil in andere Haftanstalten Estlands. Die anderen wurden im Lager ermordet.²²

Im Zuge der Ermittlungen der Zentralen Stelle in Ludwigsburg gegen die in Estland tätig gewesenen Beamten der deutschen Sipo und des SD Estland kam man zu dem Ergebnis, daß Gerrets Angaben stimmig seien: Im Transport aus Deutschland befanden sich demnach 1.089 Personen und im Transport aus Theresienstadt ca. 1.000 Personen. Der tschechische Historiker Lukáš Příbyl geht seinerseits von gut 1.000 deportierten Personen aus Theresienstadt aus.²³ Aus den Listen der beiden Transporte geht wiederum hervor, daß mit dem Transport aus Deutschland am 30. September 1.049 Personen in Estland ankamen und aus Theresienstadt 1.002, insgesamt also 2.051 Personen.²⁴

²¹ Vgl. ebd., Bd. 1, S. 120; ebd., Bd. 2, S. 5.

²² Vgl. ebd., Bd. 2, S. 181.

²³ Vgl. Heinrich Baab, Vernehmung durch Hessisches Landeskriminalamt, 24.1.1967, BA-AL AR-Z 246/59, Bd. 5; BA-AL AR-Z 246/59, Bd. 8; Příbyl, Lukáš. Die Geschichte des Theresienstädter Transports „B“ nach Estland, in: *Theresienstädter Studien und Dokumente*. Berlin 2001, S. 148-229.

²⁴ Vgl. Monica Kingreen und Wolfgang Scheffler: Die Deportationen nach Raasiku bei Reval, in: Buch der Erinnerung. Die ins Baltikum deportierten deutschen, österreichischen und tschechoslowakischen Juden. Bearbeitet von Wolfgang Scheffler und Diana Schulle. Bd. 2, München 2003, S. 865-914.

Exekutionen in Kalevi-Liiva

Als Ort der Exekution der ankommenden Juden hatten Laak, der Kommandant des Lagers, und SS-Oberscharführer Geese einen abgelegenen ehemaligen Armeeschießplatz in Kalevi-Liiva ausgewählt. Die Häftlinge wurden in Bussen zu diesem Ort gebracht. Bei den Exekutoren handelte es sich um sechs bis acht Mann der Sonderkompanie der Sicherheitspolizei und des SD aus Tallinn. Auch Laak beteiligte sich. Nach Aussage von Gerrets wurden die Menschen auf dem Grund einer tiefen Grube erschossen, wobei man sie zwang, sich auf die Leichen der zuvor Erschossenen zu legen.²⁵ Diese Praxis folgte dem Beispiel der Rigaer Massenerschießungen.

Ein Teil der ehemaligen Lagerwächter bestritt im Verlauf der späteren Ermittlungen die Teilnahme des Sonderkommandos des SD und behauptete, daß die Erschießungen vom Personal des Lagers durchgeführt worden seien, wobei Laak die bedeutendste Rolle gespielt habe. Anwesend seien einige weitere, unbekannte Deutschen gewesen, die aber selbst nicht geschossen hätten.²⁶ Einem Zeugen zufolge belief sich die Zahl der Lagerwächter in Jägala vor der Ankunft des ersten Transports auf ca. 20 Personen, doch diese Zahl habe sich rasch verdoppelt.²⁷ Nach Aussage von Gerrets bildeten die Männer ein Kommando, das speziell für die Exekutionen abkommandiert war. Vor der Mordaktion habe man an die Schützen und die Wachmänner Wodka ausgeteilt.²⁸ Gerrets behauptete, die Schützen hätten den Häftlingen vor den Erschießungen, als diese bereits in der Grube lagen, mit Zangen Goldzähne aus dem Mund gezogen. Die deutschen SD-Männer hätten dies jedoch unterbunden.²⁹ Die bei der Erschießungsaktion im Rahmen des ersten Transportes nur verwundeten und noch lebenden Personen wurden von Gerrets und dem Wächter Purka eigenhändig erschossen.³⁰

Nach Aussage des Lagerwächters Jaan Viik wurde der zweite Transport ohne Hilfe des Sonderkommandos und der Deutschen nur von

²⁵ Vgl. ERAF 129-28653, Bd. 1, S. 63, S. 88 und S. 90.

²⁶ Vgl. ebd., Bd. 14, S. 21.

²⁷ Vgl. ebd., S. 35.

²⁸ Vgl. ebd., Bd. 13, S. 123.

²⁹ Vgl. ebd., Bd. 1, S. 141.

³⁰ Vgl. ebd., Bd. 2, S. 176-178.

Mitgliedern des estnischen Lagerpersonals ermordet. Geschossen habe jedoch hauptsächlich Laak, zwischendurch auch Gerrets.³¹ Gerrets hat die Teilnahme der Lagerwächter (als Täter) an den Erschießungen bestritten, diese hätten nur Wache gestanden. Später gab er hingegen an, daß sie im Fall der „Zigeuner“ freiwillig mitgemordet hätten, behauptete aber, sich nicht erinnern zu können, wer im einzelnen beteiligt gewesen war. Viik seinerseits gestand eine Beteiligung an den Erschießungen der „Zigeuner“.³² Auf Basis der zur Verfügung stehenden Daten kann man davon ausgehen, daß etwa 70 bis 75 Personen als Täter an den Erschießungen beteiligt waren, davon ca. 10 bis 12 SD-Führer.³³ Nach Schätzung von Gerrets wurden in Kalevi-Liiva ca. 1.600 Personen exekutiert.³⁴

Arbeit und Vernichtung

Nach offiziellen Angaben waren am 19. November 1942 in den Lagern von Jägala, Tallinn und Tartu 378 Juden inhaftiert.³⁵ Dazu kamen 100 Personen aus dem zweiten Transport, die direkt nach ihrer Ankunft zum Ölschieferabbau geschickt worden waren.³⁶ Diese insgesamt 400 bis 500 Personen waren größtenteils die zur Arbeit selektierten deutschen und tschechischen Juden.

Die Häftlinge im Lager mußten vor allem die persönliche Habe der Ermordeten sortieren.³⁷ Obwohl man die Betriebszeit des Lagers nur für vier Monate geplant hatte, entschied die Sicherheitspolizei im November 1942, das Lager weiter in Betrieb zu lassen, da diese Arbeit noch nicht beendet war.³⁸ Sortierte Kleidung und andere Wertgegenstände brachte man ins Gepäcklager der Sicherheitspolizei nach Tallinn. Aus den Unterlagen des Prozesses gegen Mere, Gerrets, Viik und

³¹ Vgl. ebd., Bd. 3, S. 283 und 348.

³² Vgl. ebd., Bd. 2, S. 143.

³³ Vgl. ebd., Bd. 1, S. 166.

³⁴ Vgl. ebd., S. 95.

³⁵ Vgl. Juden in Estland. Kommandeur d. SIPO u. SD Estland an den Befehlshaber d. SIPO u. SD Ostland, 19.11.1942. Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (LVVA) P-1026-1-3.

³⁶ Vgl. ERAF 129-28653, Bd. 1, S. 49 und 64.

³⁷ Vgl. ebd., S. 136.

³⁸ Vgl. ebd., S. 203.

Laak geht hervor, daß sich Laak und Gerrets einen Teil des Vermögens selbst angeeignet oder es mit Wächtern geteilt haben.³⁹

Nach Aussagen der örtlichen Bevölkerung waren die Häftlinge ordentlich bekleidet und durften sich auf dem Gelände des Lagers frei bewegen. Sowohl die örtliche Bevölkerung als auch die Überlebenden bezeugten, daß die Stärke der Wachkräfte im Lager gering war. Den Häftlingen war es so möglich, heimlich das Lagerterritorium zu verlassen, um im Wald Beeren und Pilze zu sammeln. Bei dieser Gelegenheit bekamen sie auch von der Bevölkerung Lebensmittel. Die Anwohner erzählten den Häftlingen von den Exekutionen nicht weit vom Bahnhof, doch das hätten die Häftlinge nicht geglaubt (oder nicht glauben wollen), und auch auf die angebotenen Fluchtmöglichkeiten hätten sie verzichtet und seien ins Lager zurückgekehrt. Der Grund für ihr Zurückkehren ins Lager waren wohl in erster Linie die Drohungen der Lagerleitung, daß die „ins andere, bessere Lager gebrachten“, d. h. de facto ohne Wissen der Häftlinge schon längst ermordeten, Verwandten im Falle einer Flucht hingerichtet werden würden.⁴⁰

Hinrichtungen kleiner Gruppen aus dem Lager Jägala wurden nach den beiden großen Mordaktionen auch später fortgesetzt. Im Oktober 1942 wurden zweimal erkrankte Personen ermordet, jeweils ca. 10 bis 12 Personen.⁴¹ Einen Monat später wurden abermals ca. 50 kranke und „arbeitsunfähige“ Juden ermordet. Lediglich ca. 5 bis 7 Männer und 60 bis 70 Frauen wurden in Jägala am Leben gelassen, so viele konnte man im Winter in den Baracken unterbringen.⁴² Denjenigen, die zur Exekution gebracht wurden, erklärte man, daß sie ins Krankenhaus geschickt würden. Die sich im Lager befindenden „arbeitsunfähigen“ Juden wurden von Laak nach eigenem Gutdünken erschossen, ohne daß er dazu von der Sicherheitspolizei oder dem SD angewiesen worden war.⁴³

Außer den Hinrichtungen der ins Lager gebrachten Juden wurden mit Beteiligung von Laak in Kalevi-Liiva mindestens zweimal „Zigeuner“ erschossen, insgesamt um die 50 Personen. Die erste Massenerschießung von „Zigeunern“ fand wahrscheinlich Anfang Frühling 1943 statt.⁴⁴

³⁹ Vgl. ebd., S. 140.

⁴⁰ Vgl. ERAF 129-28653, Bd. 12, S. 36, S. 77 und S. 207.

⁴¹ Vgl. ERAF 129-28653, Bd. 2, S. 231.

⁴² Vgl. ebd., S. 227.

⁴³ Vgl. ebd., S. 34.

⁴⁴ Vgl. ebd., Bd. 1. S. 65, S. 90 und S. 162.

Zusätzlich wurden ca. 60 jugendliche „Zigeuner“ erschossen, die man aus dem estnischen Ort Laitse, wo sich eine Haftanstalt für Minderjährige befand, deportiert hatte. Unbekannt ist das Schicksal der 49 aus dem Tallinner Gefängnis abtransportierten Juden, die einem Dokument zufolge nach Jägala geschickt wurden. Laut Gerrets ist solch eine Gruppe im Lager nicht angekommen, er hielt es jedoch für möglich, daß Laak diese Personen ohne sein Wissen erschossen habe.⁴⁵ Im Jahre 1943 wurden darüber hinaus junge Jüdinnen aus Tallinn erschossen. Zusammen mit diesen erschöß Laak auch zwei Jüdinnen, Hanka Dub und eine gewisse Gertrud (Nachname nicht bekannt), mit denen er ein sexuelles Verhältnis gehabt hatte.⁴⁶

Das Lager von Jägala wurde im September 1943 aufgelöst. Zu dieser Zeit befanden sich nur noch ca. 30 Juden im Lager, die nach Tallinn ins Gefängnis verlegt wurden. Den publizierten Angaben zufolge haben 74 der im Lager Jägala inhaftierten Personen den Krieg überlebt.⁴⁷

Zwischenergebnis: Opferzahlen

Die Dokumente, die der Forschung zur Verfügung stehen, belegen, daß in der ersten Hälfte des Septembers 1942 zwei Transporte mit ca. 2.000 bis 2.100 Häftlinge meist jüdischer Abstammung in Estland ankamen. 1.600 bis 1.700 Häftlinge wurden direkt an den Ankunftsstagen in Kalevi-Liiva ermordet und in Massengräbern verscharrt. Zusammen mit den später hingerichteten Juden und „Zigeunern“ wurden in Kalevi-Liiva unter Beteiligung des Lagerpersonals von Jägala insgesamt ca. 1.800 bis 2.000 Personen umgebracht. Dem steht die im Gerichtsurteil des sowjetischen Prozesses genannte Zahl von „über 5.000“ gegenüber: Die Ermittlungsakten der nach dem Krieg tätigen *Staatlichen Außerordentlichen Kommission der ESSR* geben an, daß „über 5.000 Bürger der Sowjetunion, der Tschechoslowakei u. a. Staaten“ in Kalevi-Liiva exekutiert worden seien.⁴⁸

⁴⁵ Vgl. ebd., S. 259.

⁴⁶ Vgl. ebd., Bd. 2, S. 3, S. 82.

⁴⁷ Vgl. Kingreen/Scheffler, Die Deportationen nach Raasiku, S. 866.

⁴⁸ Vgl. ebd., Bd. 18, S. 204, 211 und 221; Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–44 [Deutsche faschistische Besetzung in Estland in den Jahren 1941–44], RK Poliitiline Kirjandus Tallinn 1947, S. 512.

Schriftliche Anordnungen für die Hinrichtung wurden nach Angaben von Gerrets nicht formuliert. Jedenfalls sind keine Dokumente erhalten geblieben. Die späteren Hinrichtungen in Kalevi-Liiva dürften nach der Liquidierung des Lagers Jägala in den Jahren 1943 bis 1944 erfolgt sein, als Laak zum Chef des Tallinner Zentralgefängnisses ernannt wurde.⁴⁹ Wenn man die Gesamtzahl der Hinrichtungen in Estland 1943 bis 44 betrachtet, kann diese Zahl einige hundert nicht überschreiten.⁵⁰

Die sich auf die Materialien der *Staatlichen Außerordentlichen Kommission der ESSR* stützende Gesamtzahl der Hingerichteten – „über 5.000“ oder auch „8.000“ – konnte bereits in dem im Jahre 1969 in Deutschland durchgeführten Ermittlungsverfahren nicht belegt werden.⁵¹ Meine Untersuchungen haben ergeben, daß die Gesamtzahl der in Kalevi-Liiva von 1942 bis 44 exekutierten Personen bei ca. 2.500 liegt: bis zu 2.000 aus dem Lager Jägala (1942 / 43) und einige hundert aus dem Tallinner Zentralgefängnis (1943 / 44).

Die Konzeption des Prozesses

Der Gerichtsprozeß gegen Mere, Gerrets und Viik (Laak hatte sich wie erwähnt im Vorfeld das Leben genommen) war ein Teil der Anfang der 1960er Jahre in der Sowjetunion durchgeführten Prozesse gegen Personen, die man der Beteiligung an während der deutschen Okkupation begangenen Verbrechen beschuldigte. In der Estnischen SSR wurden in den Jahren 1960 bis 1962 drei sogenannte Schauprozesse gegen Kriegsverbrecher vorbereitet und durchgeführt.

Am 6. März 1961 erhob das Oberste Gericht der ESSR Anklage gegen Ain-Ervin Mere, Ralf Gerrets und Jaan Viik. Die Angeklagten wurden nach Artikel 1 der Verfassung der Sowjetunion in der Fassung vom 25. Dezember 1958 (eine Entsprechung fand sich später in Paragraph 62, Satz 1 des *Strafgesetzbuch der ESSR*) der Staatsverbrechen beschuldigt.

⁴⁹ Vgl. ERAF 129-28653, Bd. 10, S. 52.

⁵⁰ Vgl. Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud. Koostanud Indrek Paavle/Population Losses in Estonia II/1. German Occupation 1941–1944. Executed and died in prison. Compiled by Indrek Paavle. Tartu 2002, S. 17-18 und 42-43.

⁵¹ BA-AL AR-Z 246/59, Bd. 5.

Gegen alle drei Angeklagten wurde die Höchststrafe, die Todesstrafe, verhängt. Gegen Mere wurde ein Versäumnisurteil verkündet, da er in Großbritannien lebte und dieses Land ihn nicht an die Sowjetunion ausgeliefert hatte. Gerrets und Viik wurden hingerichtet.

Die Vorbereitung solcher Prozesse und die Durchführung der Ermittlungen gehörten in den Aufgabenbereich des KGB. Wann, von wem und aus welchem Grund die Einleitung der Ermittlungsverfahren entschieden wurde, können wir wegen Lücken in den Archivquellen nicht rekonstruieren. Im vorliegenden Fall wurde die Einleitung des Strafverfahrens am 3. Juni 1960 vom KGB beschlossen.⁵²

Laut Paragraph 111 der sowjetischen Verfassung war das Verfahren in allen Gerichtsinstanzen öffentlich, sofern das Gesetz keine Ausnahmen vorsah. Den Angeklagten war das Recht auf Verteidigung garantiert. Laut Paragraph 17 der ab 1. April 1961 gültigen Strafprozeßordnung war die Sitzung nicht öffentlich, falls ein staatliches Geheimnis geschützt werden sollte.

Paragraph 112 wiederum schrieb vor, daß der Richter unabhängig und nur dem Gesetz unterworfen sei. Paragraph 117 besagte, daß die Staatsanwaltschaft ihre Funktionen unabhängig von jeder anderen örtlichen Staatsinstitution auszuführen habe und nur dem Oberstaatsanwalt der Sowjetunion⁵³ unterworfen sei. Aufgrund dieser Bestimmungen könnte man behaupten, daß in der Sowjetunion formal das Prinzip der Gewaltenteilung herrschte. In der Realität jedoch war die direkte Einmischung der Partei in die Tätigkeit des Gerichts beachtlich. Zuerst legten der KGB der ESSR und die Staatsanwaltschaft dem Zentralkomitee der Estnischen Kommunistischen Partei (EKP) ihre Vorschläge für die Organisation des Gerichtsprozesses vor. Weiters faßte das Zentralkomitee der EKP unter Leitung von Johannes Käbin, dem Ersten Sekretär des ZK, am 3. Dezember 1960 folgenden Beschluß:

1. Das Oberste Gericht der ESSR wurde verpflichtet, öffentliche Gerichtsprozesse durchzuführen.
2. Für die Veröffentlichung des Prozeßverlaufes sollte das Pressebüro zuständig sein, das auch den Prozeß filmen sollte.

⁵² Vgl. ERAF 129-28653, Bd. 1, S. 2-3.

⁵³ Für die gesamte SU gab es nur einen Oberstaatsanwalt in Moskau; in den Teilrepubliken gab es jeweils Staatsanwälte.

3. Der Staatsanwalt der ESSR wurde verpflichtet, bei dem Prozeß als staatlicher Ankläger aufzutreten und gemeinsam mit dem Zentralkomitee der EKP „den gesellschaftlichen Ankläger“ zu bestimmen.
4. Vom ZK der KPdSU sollte die Erlaubnis erbeten werden, die Anklageschrift in der Presse der Öffentlichkeit vorzustellen und ein öffentliches Gerichtsverfahren durchzuführen.⁵⁴

Am 6. Dezember 1960 verpflichtete das Sekretariat des ZK der EKP den Estnischen Staatsverlag, bis zum 25. Dezember des selben Jahres in Zusammenarbeit mit der auf Grund des obengenannten Beschlusses gegründeten Pressegruppe eine Sammlung der Materialien über die Geschehnisse in Kalevi-Liiva zusammenzustellen und herauszugeben. Das Buch sollte in einer Auflage von insgesamt 10.000 Exemplaren in estnischer und in russischer Sprache erscheinen.

Am 6. Januar 1961 legte Valter Raudsalu, Justizstaatsrat II. Klasse und Staatsanwalt der ESSR, seinen Vorschlag für die mit dem Prozeß zu betrauenden Anwälte Aleksander Tschepurin, dem Leiter der Abteilung für Administrativ-, Finanz- und Handelsorganisationen im ZK der EKP vor. Die Kandidaten waren mit der Staatsanwaltschaft, dem KGB und dem Obersten Gericht abgestimmt. Einer der drei vorgeschlagenen Anwälte wurde dennoch abgelehnt und ausgewechselt.⁵⁵

Am 3. Februar 1962 wandte sich Käbin mit der Bitte an das ZK der KPdSU, die Anklageschrift zu veröffentlichen und in Tallinn einen öffentlichen Gerichtsprozeß durchzuführen. In seinem Schreiben bezieht er sich auf die sowohl in der SU als auch in den westlichen Ländern bereits veröffentlichten Ermittlungsmaterialien und auf den Selbstmord eines der Angeklagten (Laak), die zur Schwächung der Position der Organisationen der estnischen Emigranten in den westlichen Ländern benutzt werden sollten: Der gesamte Prozeß wurde mit den außenpolitischen Interessen der SU verbunden und war vor allem gegen die Regierungen jener Staaten gerichtet, die die antisowjetischen Organisationen der Emigranten unterstützen.⁵⁶

Am 9. Februar 1962 machte Karl Kimmel, Justizstaatsrat III. Klasse und Stellvertreter des Staatsanwalts der ESSR dem Ersten Sekretär

⁵⁴ Vgl. ERAF 1-4-2508, S. 20-21; 1-4-2509, S. 91.

⁵⁵ Vgl. ERAF 1-218-5, S. 1.

⁵⁶ Vgl. ERAF 1-218-5, S. 2-3.

des ZK der EKP den Vorschlag, den „gesellschaftlichen Ankläger“ zu bestimmen. Der Kandidat war bereits mit dem KGB der ESSR abgesprochen.⁵⁷ Statt des von Kimmel vorgeschlagenen damaligen sowjetischen Generalmajors Rihard Tomberg, estnischer Offizier bis zum Jahre 1940 (so wie Mere vor seiner Kooperation mit den Deutschen kurzzeitig sowjetischer und davor estnischer Offizier gewesen war), wurde vom ZK jedoch ein Fabrikarbeiter als „gesellschaftlicher Ankläger“ bestimmt.

Von 1947 bis 1950 gab es in der Sowjetunion keine Todesstrafe. Als diese später wieder eingeführt wurde, durfte sie laut Paragraph 6 der *Grundlagen der Strafgesetzgebung* nicht für vergangene und damit auch nicht für zwischen 1941 und 1944 begangene Verbrechen verhängt werden. Die Rechtssprechung sah an sich auch in der Zeit des Prozesses gegen Mere, Gerets und Viik das Ersetzen der Todesstrafe durch Freiheitsentzug vor. Leider verfügen wir über keine Dokumente, die Licht auf die Hintergründe des Gerichtsurteils und damit auf die – dieser Rechtslage zum Trotz – verhängten Todesstrafen werfen könnten. Im Laufe eines ähnlichen Prozesses von 11. bis 15. Dezember 1962 gegen Edmund Kuusik, August Reivald, Julius Viks und Teodor Kaldre beschloß das Präsidium des Obersten Sowjets der ESSR auf Antrag des KGB als Sonderregelung, bei der Urteilsfindung geltende Gesetze unberücksichtigt zu lassen.⁵⁸

Die Sowjetunion war kein Rechtsstaat und daß die Rechtssprechung zu Zwecken ideologischer Propaganda benutzt wurde, war bereits aus Stalins Schauprozessen der 1930er Jahre bekannt. Mit der Veröffentlichung der Prozesse der 1960er Jahre rang man auch um die Erreichung (außen)politischer Ziele.⁵⁹

1. Nachdem Staats- und Parteichef Nikita Chruschtschow 1956 auf dem 20. Parteitag der KPdSU die zu Stalins Zeit begangenen Verbrechen verurteilt hatte, war man um eine Beruhigung der internatio-

⁵⁷ Vgl. ERAF 1-218-5, S. 5.

⁵⁸ Vgl. Beschluß des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR, 20.10.1962. ERAF 129-28668, Bd. 8, S. 140.

⁵⁹ In der Sowjetunion war die Presse einer strengen staatlichen Kontrolle unterworfen. Genauso streng reglementierte man das Agieren ausländischer Journalisten, deren Aufenthalt unter Kontrolle des KGB stand. Zum Zeitpunkt des Prozesses war die Präsenz der in Moskau akkreditierten ausländischen Journalisten in Tallinn staatlich überwacht und organisiert.

- nenalen Öffentlichkeit bemüht. Mit den Schauprozessen gegen Nazi-Verbrecher hoffte man, die zu groß gewordene Aufmerksamkeit von den kommunistischen Verbrechen abzulenken.
2. Zur gleichen Zeit fand in Israel der Prozeß gegen Adolf Eichmann statt. Das Publizieren der Materialien der sowjetischen Schauprozesse der frühen 1960er Jahre gegen NS-Verbrecher auf englisch schien vor diesem Hintergrund um so wichtiger, als die Aufmerksamkeit auf die Sowjetunion als dem größten Opfer des Zweiten Weltkrieges gerichtet bleiben sollte. Die Taten der Deutschen auf dem Gebiet der Sowjetunion (und den sowjetisch besetzten Gebieten) boten für entsprechende Prozesse genügend Material. Anders als in den Prozessen in der zweiten Hälfte der 1940er und Anfang der 1950er Jahre gegen die „Kollaborateure der faschistischen Okkupanten“, die der Verbrechen gegen „sowjetische Bürger“ beschuldigt wurden, sprach man dabei Anfang der 1960er Jahre auch von jüdischen Opfern. Dies wäre zu Stalins Zeiten nicht möglich gewesen.
 3. Im Zeichen des Kalten Krieges konnte die UdSSR mit Prozessen in Estland und Lettland, in deren Verlauf Todesurteile gegen Personen verhängt wurden, die beim Prozeß abwesend waren, weil sie im Ausland lebten, die dort ansässigen estnischen und lettischen Emigrantengemeinschaften diskreditieren und gleichzeitig die westlichen Länder beschuldigen, Nazi-Mördern Unterschlupf zu gewähren statt sie zu verfolgen.

Über die Prozesse wurden mehrere Bücher publiziert: *Menschen, seid wachsam!* über Kalevi-Liiva und *12.000* über das Tartuer Konzentrationslager. Englische Übersetzungen der beiden Bände erschienen bereits in den Jahre 1962 / 63⁶⁰ und wurden durch den KGB im Ausland verbreitet.⁶¹ Auch in anderen Propagandabüchern und in zahlreichen Zeitungsartikeln wurde das Thema der Prozesse sowohl im In- als auch im Ausland aufgegriffen.⁶²

⁶⁰ People, be watchful! Comp. by R. Kruss; K. Lemmik und E. Martinson (Hg.): 12.000: materials from the trial of the mass murderers Jühan Jüriste, Karl Linnas and Ervin Viks, held at Tartu on January 16-20 1962. Tallinn 1963.

⁶¹ Vgl. ERAF 133-1-12, S. 30-34.

⁶² Über den Kalevi-Liiva Prozess wurde ein Propagandafilm gedreht: Kalevi-Liiva süüdistab [„Kalevi-Liiva beschuldigt“], Studio Tallinnfilm 1961, Regie: Vl. Parvel,

Im Jahre 1961 wurde auf dem Exekutionsort ein Gedenkstein mit der Inschrift „für mehr als 5.000 exekutierte sowjetische Bürger“ enthüllt. Im Sommer des gleichen Jahres wurde die geheime Verordnung Nr. 259-25 des ZK der EKP und des Ministerrats der ESSR über jene Objekte verabschiedet, die man ausländischen Touristen zeigen durfte.⁶³ Neben mehr als 100 Kolchosen-Sowchosen, Schulen und vorbildlichen Industriebetrieben wurde dort als einziger historischer Ort Kalevi-Liiva genannt.

Die Arbeit der estnischen Geschichtskommission seit 1999

Heute sind 10 Jahre seit der Wiederherstellung der Souveränität Estlands und damit auch der Öffnung der Geschichtswissenschaft für neue Sichtweisen und Fragestellungen vergangen. Im Jahre 1999 bildete sich auf Einladung des Präsidenten der Estnischen Republik die Internationale Kommission zur Untersuchung der Verbrechen gegen die Menschlichkeit, deren Aufgabe die objektive Untersuchung der während der sowjetischen bzw. deutschen Okkupation auf dem Territorium Estlands begangenen Verbrechen ist. Die Kommission hat ihren Bericht über die deutsche Okkupation im Jahre 2001 veröffentlicht.⁶⁴ Eines der Themen war die Untersuchung der Ermordung der Juden in den Lagern Estlands, darunter auch in Kalevi-Liiva. Da zu diesem Zeitpunkt den Historikern nicht alle relevanten Quellen zur Verfügung standen und man auch Personen mitgezählt hat, von denen nicht sicher ist, ob sie dort umgebracht wurden, nannte man als Zahl der Exekutierten in Kalevi-Liiva rund 3.000 Personen.

Im Herbst 2002, 60 Jahre nach dem Blutbad, enthüllte man auf Initiative der Botschaften Polens, Tschechiens und Israels einen neuen Gedenkstein, diesmal für „6.000 exekutierte Juden“. Diese Zahl ist das Ergebnis einer Aufrundung der zuvor „mehr als 5.000“ genannten Opfern. So ist am historischen Hinrichtungsort in Kalevi-Liiva für

Ü. Tambek. Einsehbar unter: <http://www1.ushmm.org/wlc/article.php?lang=en&ModuleId=10005448>.

⁶³ Vgl. Alo Lõhmus: Johannes Käbin soovitab: ENSV kuumimad turismimagnetid [Johannes Käbin empfiehlt: Die größten Touristenmagneten der ESSR], in: *Eesti Ekspress* vom 29.07.2004.

⁶⁴ Abrufbar im Internet: <http://www.historycommission.ee/>.

internationale jüdische Organisationen und für die örtliche jüdische Gemeinschaft eine bedeutende Gedenkstätte des Holocaust in Estland entstanden. Dabei stützt man sich jedoch auf die im Jahre 1944 genannten und später von der sowjetischen Propaganda verbreiteten Opferzahlen, die – wie hier gezeigt werden konnte – revidiert werden müssen.

So ist eine Situation entstanden, bei der das Gedenken an die Opfer des Holocaust in Kalevi-Liiva auf sehr unterschiedlichen Angaben basiert. Vor diesem Hintergrund ist zu bedenken, daß eine Veröffentlichung der nun belegbaren Opferzahlen, die weitaus niedriger sind als bisher angenommenen, eine Auseinandersetzung mit dem Holocaust auf dem Territorium Estlands sowie die Aufgabe, die Öffentlichkeit zum Gedenken an die Opfer aufzurufen, erschweren oder gar verhindern könnte.

5. Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit fasst fünf Artikel zusammen, die während der Magisterstudien geschrieben worden sind. Die den Artikeln vorausgegangene Untersuchungsarbeit wurde grössten Teils unter Ägide von der Estnischen Internationalen Kommission zur Untersuchungen der Verbrechen gegen der Menschlichkeit durchgeführt und die Mehrheit der vorliegenden Artikel sind von der Estnischen Stiftung zur Untersuchung der Verbrechen gegen der Menschlichkeit im Sammelwerk *Estonia 1940-1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity* publiziert worden.

In der vorliegenden Magisterarbeit hat man sich zum Ziel gesetzt, die eng an vorhandenen Quellen orientierte, geordnete und kritisch analysierte Daten über die mit der Verfolgung der Juden auf dem Territorium Estlands verbundenen Deutschen Institutionen, ihre Verantwortung, die Zahl der Opfer und die diesbezügliche Einstellung der hiesigen Bevölkerung, der estnischen und internationalen Wissenschaft zur Verfügung zu stellen. Bis Ende der 90-iger stammte fast die ganze Information aus den ausländischen Publikationen oder aus der Propagandaliteratur der sowjetischen Periode, sie war aus unterschiedlichen Gründen tendenziös, hat den örtlichen Kontext nicht beabsichtigt und die dargelegten Fakten entsprachen öfters nicht der Wirklichkeit.

In den Artikeln behandelte Themen. Erster Artikel analysiert die Situation in Estland 1940-1944 im Allgemeinen: welche Position hatten die Juden und wie war die Einstellung gegenüber der Juden in der Estnischen Vorkriegsgesellschaft, welche Veränderungen ereigneten sich während des ersten sowjetischen Okkupationsjahres und wie haben diese die Ereignisse der deutschen Besatzungszeit beeinflusst. Dabei ist es wesentlich, die Verhältnisse zwischen den Esten und den Juden und etwaige Äusserungen der Feindseligkeit hervorzuheben, die unter den antisemitistischen politischen Bedingungen hätten eskalieren können. Davon erheben sich seinerseits die Fragen über die mögliche Kooperation der Esten in den antisemitistischen Aktionen oder dagegen geleisteten Widerstand.

Die folgenden vier Artikel behandeln konkret die Verfolgung der Juden auf dem Territorium Estlands. Ein Artikel gibt uns den Überblick über die Deutsche Sicherheitspolizei und den SD in Estland und unter ihrer Aufsicht existierten Haftanstälte (Lager und Gefängnisse). Die übrigen Artikel behandeln die Vernichtung der örtlichen jüdischen Gemeinschaft und das Schicksal der von den Okkupationsmächten auf das Territorium

Estlands deportierten tschechischen, deutschen und französischen Juden. Im zusammenfassenden Teil der Magisterarbeit wird ein kurzer Überblick über das dem SS Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt unterstellten Konzentrationslager in Vaivara gegeben, wohin Juden aus anderen Baltischen Ländern deportiert wurden. In der Untersuchung des zuletzt erwähnten Themas war der Autor als Mitverfasser von Riho Västriik tätig.

Das **Hauptaugenmerk** der Untersuchung der obengenannten Themen liegt auf dem Streben, möglichst objektive Daten über den während des II. Weltkrieges auf dem Territorium Estlands stattgefundenen Holocaust zu finden, da die früheren Daten sich zu häufig als unrichtig erwiesen haben. In der Sowjetunion behandelte man das ganze Thema unter starkem ideologischen und politischen Druck und die inhaltliche akademische Forschung des Themas war schon wegen der Geheimhaltung der archivarisches Materialien unmöglich. Der Mangel der in den westlichen Ländern erschienenen Themabehandlung liegt in geringen Kenntnissen des örtlichen Kontextes und ausserdem fehlte es den Autoren die Möglichkeit, die in Estland befindenden Archivquellen zu benutzen.

In einem ersten Schritt wollte man die Zahl der aus verschiedenen Ländern stammenden Juden und die mögliche Zahl der Opfer festlegen. Da das Nazi-Regime die Spuren seiner Übeltaten maximal zu verwischen versuchte, ist es kaum möglich, die exakte Zahl an Opferlisten und Opfer zu erfahren. In solchen Fällen hat man die vorhandene Information kritisch bewertet und auf Grund dessen Schlussfolgerungen gezogen, ohne auf die zusätzlichen Spekulationen einzugehen.

Es war auch wesentlich, die möglichst genauen Sachverhalte der Hinrichtungen (Zeit, Ort) und daran beteiligte Personen festzustellen. Das Hindernis auf der Suche der Antworten bestand allein schon in der Tatsache, dass die Geschehnisse ereigneten sich unter dem Siegel der Verschwiegenheit und die verbrecherischen Befehle wurden mündlich gegeben und sind deshalb dokumentarisch nicht belegbar. Bei der Nennung der Namen der etwaiger Schuldiger hat man die Quellen mit höchster Kritik geprüft, um haltlose Anschuldigungen auszuschliessen.

Die Untersuchungen der vorliegenden Arbeit stützten sich auf zwei Gruppen der Quellen, die von höchster Bedeutung sind. Als primäre Quellen benutzte man vor allem die im Estnischen und auch Lettischen Staatsarchiv aufbewahrten Archivbestände der Deutschen Sicherheitspolizei und der Institutionen des SD, die aber ziemlich wenig Angaben

über konkrete Hinrichtungen beinhalten. Der Grund dafür ist, dass man in Nazideutschland die exakte Dokumentation des Holocausts vermieden hat. Als sekundäre Quelle, die jedoch am umfangreichsten ist, dienten die Materialien der in der Sowjetunion und in Deutschland stattgefundenen Gerichtssitzungen. Die Charakteristika dieser Materialien bedingte eine äusserst kritische Behandlung dieser Quelle. Vor allem trifft es die sowjetischen Quellen, da diese aktiv zwecks der Propaganda benutzt wurden. Bei der Untersuchung zur Festlegung der Zahl der Opfer waren publizierte Listen der Holocaustopfer wesentlich.

Ergebnis der Arbeit. Als Ergebnis der Arbeit kann man die mit dem Holocaust verbundenen Ereignisse in drei Etappen einteilen. In der ersten Etappe verhaftete man vom Juli bis Dezember 1941 praktisch alle 1000 in Estland ansässige Juden, die zusammen mit der Roten Armee nicht in die Sowjetunion rückgezogen haben (vor dem Krieg lebten in Estland 4000 Juden). In Etappen folgte auch ihre Hinrichtung, die 1942 beendet wurde. Verhaftungen und Hinrichtungen wurden vom Sonderkommando 1a und später vom Sipo und SD geleitet, doch in die Realisierung dieser Operationen wurden die estnische Polizei und die Mitglieder des Selbstschutzes einbezogen.

In der zweiten Etappe hat man in die von der Sipo und SD gegründeten Lager (die sog. Arbeits- und Erziehungslager, AEL) mit zwei Transporten im September 1942 insgesamt 2051 tschechische und deutsche Juden deportiert. Gleich nach der Ankunft wurden Familien mit Kindern und ältere Personen abgesondert (insgesamt ca 1600) und schon am gleichen Tag in Kalevi-Liiva getötet. Die übrigen wurden zuerst im AEL Jägala untergebracht, später auf kleinere Gruppen verteilt. Von denen haben 74 Personen bekanntlich den Kriegsschluss überlebt. An den Hinrichtungen haben sich von den Deutschen die Beamten der Sipo und des SD und von den Esten die Mitglieder des SD Sonderkommando beteiligt, die dafür persönlich verantwortlich sind.

In der dritten Etappe gründete das SS Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt im Jahre 1943 in Estland das Konzentrationslager Vaivara, worum sich ein Netz von bis 20 Arbeits- und Aussenlager unterschiedlicher Grösse bildete. Das Zweck des Lagers war vor allem, die Zwangsarbeit der Juden in der Brennschieferindustrie zu organisieren. Insgesamt wurden nach Vaivara ca 10 000 Juden transportiert, die Mehrheit von denen stammte aus den Litauschen Ghettos, im weniger Masse aus anderen Ghettos. Bis zum Juni 1944 kamen in den Vaivara-Lagern vor allem wegen der Krankheiten und Unterernährung wenigstens 1500 Gefangene ums Leben, ungefähr die gleiche Menge arbeitsunfähiger Juden hat man aus Estland in andere Lager evakuiert, wo sie getötet wurden. Im August 1944 begann man vor

der angreifenden Roten Armee mit der Evakuierung der übrigen Juden. Es gelang ca 3000 Juden zu evakuieren, die anderen wurden höchstwahrscheinlich hingerichtet. Die grösste Hinrichtung fand im Lager Klooga am 19. September 1944 statt, wo ca 1800 getötet wurden. Die Hinrichtungen hat die Leitung des Lagers, die aus SS-Beamten bestand, durchgeführt. In Klooga hat die Hinrichtung die aus Deutschen bestehende Spezialeinheit durchgeführt. Bei Bewachung des Hinrichtungsortes haben Esten aus dem Polizeibattalion und dem Waffen-SS mitgewirkt.

Die im Lauf des II. Weltkrieges auf dem Territorium Estlands durchgeführte Verbrechen gegen Juden bildeten einen unzertrennlichen Teil der antisemitistischen Politik Deutschlands. Die Einstellung der Mehrheit der hiesigen Bevölkerung zu den Geschehnissen war äusserlich gleichgültig. Es gab unter den Esten keine soziale Voraussetzungen zur Aufreizung des Antisemitismus. Die Beziehungen zwischen den Esten und Juden waren nicht besonders eng, da die Juden sich mehr mit dem deutschen oder russischen Kulturraum identifizierten. Die Verschwindung von 1000 örtlichen Juden am Ende des Jahres 1941 war nur ein Teil von gleichzeitig durchgeführten Verhaftungen der 10000 hiesigen Bürgern und so fiel das nicht besonders auf. Wohl hat man versucht, seine jüdischen Kollegen und Bekannten zu retten, man hat der Polizei Unterstützungsbriefe geschickt, in dem man bestätigte, das es um loyale antikommunistische Bürger handelt. Man hat wohl nicht immer begriffen, was den Verhaftungen eigentlich folgen soll.

Es war auch kein Hass gegen den nach Estland deportierten Juden vorhanden. Wenn es möglich war, hat man Verhaftete mit Lebensmittelpäckchen unterstützt, doch das passierte auf Eigeninitiative der Einzelpersonen. Nach der sowjetischen Okkupation gab es in Estland keine Voraussetzungen zur Widerstandsbewegung gegen den deutschen Okkupationsmächten, um Juden zu helfen oder verstecken. Sipo und SD haben auf Grund der Untersuchung der Volksgesinnung festgestellt, dass unter dem Volk anstatt der antisemitistischen Meinungen die antirussische Einstellung herrschte und man hätte eher die Deportierung der Russen gewünscht.

Bibliograafia

Arhiivid

Archiwum Muzeum Stutthof, AMS

Konzentrationslager Stutthof (Transportlisten)

Bundesarchiv Abt. B (Außenstelle Ludwigsburg, BA-B)

B 162 Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltung zur Aufklärung
nationalsozialistischer Verbrechen

BA-B ZStL 207 AR-Z 233/59 Judenermordung in Estland

BA-B ZStL 207 AR-Z 246/59 Ermittlungsverfahren gegen

H. Bergmann u.a. ehemalige Angehörige d. KdS Estland.

Bundesarchiv Abt. R (Berlin-Lichterfelde)

R 58 Reichssicherheitshauptamt

Bundesarchiv Abt. Z (Koblenz)

All. Proz 1 Nürnberger Kriegsverbrecherprozesse – Verhandlungsakten

Martin Sandberger. Urteil und Urteilsbegründung. Ohlendorf case No. IX,
8. April 1948. Militärgerichtshof II. BA (Koblenz), Rep 501 XXVII ZB 1

Bundesarchiv Militärarchiv, BA MA

RM 45 I Dienst- und Kommandostellen im Bereich Ostsee

Politisches Archiv Auswärtiges Amt (Saksamaa), PA AA

Politische Abteilung

R 105190: Pol XIII Baltikum, 1941

Eesti Ajaloomuuseum, AM

D 152 ENSV Vabariiklik Komisjon Saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude uurimiseks

Eesti Filmiarhiiv, EFA

203 Tallinnfilm AS

Eesti Riigiarhiiv, ERA

R 59 Eesti Julgeolekupolitsei Kiviõli Välisosakonna Narva Haruosakonna Poliitilise Politsei Referentuur

R 60 EK1 (Einsatzkommando) Tartu Osakomando B-IV Referentuur

R 64 Eesti Julgeoleku Politsei (Julgeolekupolitsei ja SD Eestis, Grupp B)

R 65 Kindralkomissar Tallinnas

R 89 Türi Jaoskonna Politseikomissar

R 170 Konzentrationslager der Deutschen Sicherheitspolizei in Klooga

R 187 Baltische Öl Gesellschaft mit beschänkter Haftung

R 292 Tartu vangimaja

R 294 Eesti Julgeolekupolitsei Tallinna Töö- ja Kasvatuslaager

R 358 Eesti Omakaitse Peavalitsus

R 364 ENSV Vabariiklik Komisjon Saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude uurimiseks

R 819 Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis

Eesti Riigiarhiivi Filiaal, ERAF

1 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

SM 129 Kolleksioon lõpetamata uurimistoimikutest

SM 130 Kolleksioon lõpetatud uurimistoimikutest

SM 133 Välisriikide järelepärimised seoses sõjakuritegude uurimisega

Latvijas Valsts vēstures arhīvs, LVVA

- P-70 Austrumzemes Valsts Komisārs = Der Reichskommissar für das Ostland
- P-82 SS un Policijas Vadītājs Latvijā = SS und Polizeiführer Lettland
- P-1018 Austrumu Okupēto Apgabalu Valsts Ministrija = Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete
- P-1026 Drošības Policijas un SD Pavēlnieks Austrumzemē = Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Ostland

U. S. Holocaust Memorial Museum Archives, U.S. HMMA

Stahleckers Consolidated Report of 15 October 1941. Nuremberg Document L-180 (Copy)

Государственный Архив Российской Федерации, GARF

P-7021 Чрезвычайная Государственная комиссия по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (ЧГК)

Российский Государственный военный архив, RGVA

500 Reichssicherheitshauptamt

Muud allikad

Autori intervjuu Guido Pandiga (2005). Intervjuu salvestus IKUESi valduses

Publitseeritud allikad

Rahvastikuprobleeme Eestis : II rahvaloenduse tulemusi. Vihk IV = Problèmes de la population : résultats du recensement de 1. III 1934. Vol. IV (Population problems in Estonia: results of the 2nd census. kd. 4). Riigi Statistika Keskbüroo, Tallinn, 1937.

Kirjandus

12000 : Tartus 16.-20. jaanuaril 1962 massimõrvarite Juhan Jüriste, Karl Linnase ja Ervin Viksi üle peetud kohtuprotsessi materjale. Koostanud K. Lemmik ja E. Martinson. Tallinn, 1962.

Angelus, Oskar. Tuhande valitseja maa : mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Olion, Tallinn, 1995.

Anolik, Benjamin. Mälu missioon. Tallinn: Jeruusalemma Rahvusvahelise Kristliku Suursaatkonna Eesti Osakond, 2005.

Birn, Ruth Bettina. Die Höheren SS- und Polizeiführer : Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten. Droste, Düsseldorf, 1986.

Birn, Ruth Bettina. Die Sicherheitspolizei in Estland 1941–1944. Eine Studie zur Kollaboration im Osten. Ferdinand Schöning, Paderborn, 2006.

Blum-Cherchevsky, Eve Line. Nous sommes 900 Français [Texte imprimé]: à la mémoire des déportés du convoi n ° 73 ayant quitté Drancy le 15 mai 1944. É. L. Blum, Besançon, 1999.

Blum-Cherchevsky, Eve Line. Nous sommes 900 Français [Texte imprimé]: à la mémoire des déportés du convoi n ° 73 ayant quitté Drancy le 15 mai 1944. III. É. L. Blum, Besançon, 2000.

Collaboration and Resistance during the Holocaust. Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania. Edited by: David Gaunt, Paul A. Levine, Laura Palosuo. Peter Lang AG, Bern, 2004.

Drywa, Danuta. Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof (wrzesień 1939 – maj 1945). Muzeum Stutthof, Gdańsk, 2001.

Dworzecki, Mark Meir. The Jewish camps in Estonia, 1942–1944. Yad Vashem, Jerusalem, 1970.

Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944 : hukatud ja vangistuses hukkunud / Population losses in Estonia II/1. German occupation 1941–1944 : executed and died in prison. Koostanud Indrek Paavle. Seerias: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, kd 17. ORURK, Tartu, 2002.

Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity . Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006.

Ezergailis, Andrew. The Holocaust in Latvia, 1941–1944 : the missing centre. The Historical Institute of Latvia, Riga, 1996.

Ezergailis, Andrew, E. Avotiņš, J. Dzirkalis, V. Pētersons. Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-occupied Latvia. Daugavas Vanagi: Who Are They? – Revisted. Riga, 2005.

Gurin-Loov, Eugenia. Suur häving : Eesti juutide katastroof 1941 = Holocaust of Estonian Jews 1941. Eesti Juudi Kogukond - ajakiri Horisont, Tallinn, 1994.

Gurin-Loov, Eugenia. Verfolgung der Juden in Estland (1941–1945). Rettungsversuche und Hilfe // Solidarität und Hilfe für Juden Während der NS-Zeit. Regionalstudien 2: Ukraine, Frankreich, Böhmen und Mähren, Österreich, Lettland, Litauen, Estland. (Hrsg) Wolfgang Benz, Juliane Wetzels. Metropol: Berlin, 1998.

Haakristi teenrid : Eesti natsionalistide ja fašistide kuritegudest hitlerliku okupatsiooni aastail. Tallinn, 1962.

Hiio Toomas. The necessity, possibilities and problems of an approach to recent Estonian history in a form comprehensive for international community. 8th Baltic Conference on Intellectual Co-operation : 15-16 June 2001, Tallinn, Estonia : proceedings / Estonian Academy of Science ; Compiled by Mihkel Veiderma, Galina Varlamova, Anne Pöitel. Tallinn : Estonian Academy of Science, 2002lk 21-29.

Hiio, Toomas. Eesti kui Wehrmachti operatsioonipiirkond 1941-1944. // Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2005.

Hilberg, Raul. The Destruction of the European Jews, Bd 1-3. Frankfurt a.M. : Fischer, 1994.

Inimesed, olge valvsad! : materjale kohtuprotsessist A. Mere, R. Gerretsi ja J. Viigi kriminaalasjas. Ajakirjanduses ilmunud materjalide ja dokumentide põhjal koostanud Vladimir Raudsepp. Tallinn, 1961.

Kangeris, Karlis. Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre "Befreiungskomitees" in Deutschland 1940/1941 // Okkupation und Kollaboration (1938–1945) : Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. Zusammengestellt und eingeleitet von Werner Röhr. In der Reihe: Europa unterm Hakenkreuz : die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945): achtbändige Dokumentenedition. Ergänzungsband 1. Herausgegeben vom Bundesarchiv. Hüthig, Berlin-Heidelberg, 1994.

Kingreen, Monica und Wolfgang Scheffler, Die Deportationen nach Raasiku bei Reval // Buch der Erinnerung : die ins Baltikum deportierten deutschen, österreichischen und tschechoslowakischen Juden. Bearbeitet von Wolfgang Scheffler und Diana Schulle. Band II. Saur, München, 2003.

Kivimäe, Sirje. Estland. Geschichte und Gegenwart der Juden // Tribüne IV, 1996.

Kross, Jaan. Kallid kaasteelised : [mälestusteraamat]. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2005.

Argo Kuusik, Security Police and SD in Estonia // Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 577–602.

Kuusik, Argo. Public Sentiments during the Period of German Occupation. // Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 613–638.

Küng, Andres. Elukutse: natsikütt. // Eesti Ekspress, 27.03.2002.

Küüditatud 1941 : üldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiivraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büros (Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebruar 1993 .Compiled by Vello Salo. Maarjamaa, Toronto, 1993.

Lemkin, Raphaël. Axis Rule in Occupied Europe. Laws of occupation. Analysis of government. Proposals for redress. Carnegie Endowment for Internatinal Peace Division of International Law. Washington, 1944.

Levin, Dov. The Jews of Estonia in the First Year of the Soviet Regime (1940-1941). // Behnot Studies on the Jews in the USSR and Eastern Europe 7 (1976).

Longerich, Peter. Politik der Vernichtung : eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung. Piper, München - Zürich, 1998.

Lotfi, Gabriele. KZ der Gestapo: Arbeitserziehungslager im Dritten Reich. Dt. Verl.-Anst., Stuttgart - München, 2000.

Lõhmus, Alo. Johannes Käbin soovitab: ENSV kuumimad turismimagnetid. // Eesti Ekspress, 29.07.2004.

Maripuu, Meelis. Eesti juutide holokaust ja eestlased. // Vikerkaar, 2001, nr 8-9, lk 135-146.

Maripuu, Meelis. Raamidest väljas (aja)lugu. // Akadeemia, 2007, nr 4, lk 876-884.

Maripuu, Meelis. Kollaboration und Widerstand in Estland 1940–1944 // Collaboration and Resistance during the Holocaust. Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania. Edited by: David Gaunt, Paul A. Levine, Laura Palosuo. Peter Lang AG, Bern, 2004, lk 403-420.

Maripuu, Meelis. The Execution of Estonian Jews in the local Detention Institutions in 1941–1942. // Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity . Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 651-662.

Maripuu, Meelis. Places of imprisonment subordinated to the Chief of the Security Police and SD in Estonia. // Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity . Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 681-688.

Maripuu, Meelis. French Jews at the Tallinn AEL. // Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity . Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 717-718.

Maripuu, Meelis. Das Lager Jägala, Massenerschießungen von Juden in Kalevi-Liiva und die juristische Aufarbeitung in der Estnischen SSR. // Nationalsozialistische Lager: Neue Beiträge zur NS-Verfolgungs- und Vernichtungspolitik und zur Gedenkstättenpädagogik. (Hg) Akim Jah u.a. Münster, 2006, lk 149-165.

Metsavennad Suvesõjas 1941 : Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koostanud Tiit Noormets. Seerias: Ad fontes, kd 13. Riigiarhiiv, Tallinn, 2003.

Nationalsozialistische Lager: Neue Beiträge zur NS-Verfolgungs- und Vernichtungspolitik und zur Gedenkstättenpädagogik. (Hg) Akim Jah, Christoph Kopke, Alexander Korb, Alexa Stiller. Münster: Klemm & Oelschläger, 2006.

Novick, Peter. The Holocaust in American Life. Boston: Houghton Mifflin, 1999.

Přibyl, Lukáš. Die Geschichte des Theresienstädter Transports "B" nach Estland // Theresienstädter Studien und Dokumente 2001. Hrsg. von Miroslav Karny, Jaroslava Milotova, Raimund Kemper und Michael Wögerbauer. Metropol Verlag, Berlin, 2001.

Pruun katk : dokumentide kogumik fašistide kuritegude kohta okupeeritud Eesti NSV territooriumil. Eesti NSV Arhiivide Valitsus, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskariiv. Koostanud Ervin Martinson, A. Matsulevitš. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.

Pruun katk : saksa fašistlik okupatsioon Eestis, 1941-1944 :dokumente ja materjale. Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskariiv, EKP KK Partei Ajaloo Instituut. Koostanud Anni Matsulevitš. Tallinn, 1988.

Rautkallio, Hannu. Finland and the Holocaust : the rescue of Finland's Jews. Holocaust Library, New York, 1987.

Reitlinger, Gerald. The Final Solution. New York, 1953.

Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. Toimetuse kolleegium: M[ax] Laosson, E[duard] Päll, J[oosep] Saat. Tallinn, 1947.

The Holocaust in Lithuania: 1941-1945 A Book of Remembrance. Edited and Compiled by Rose Lerer Cohen and Saul Issroff. Gefen Publishing, 2002

The Stockholm International Forum on the Holocaust. A Conference on Education, Remembrance and Research. Stockholm, Sweden, 26-28 January 2000. Proceedings, Stockholm: Regeringskansliet, 2000.

Tiit, Ene. Eesti rahvastik ja selle probleemid. I–III (Estonian population and its problems, I–III), // Akadeemia, nr 8, 1993, lk 1654–1680; nr 9, 1993, lk 1847–1867; nr 10, 1993, lk 2112–2133.

Truska, Liudas and Vyantas Vareikis. The Preconditions for the Holocaust: Anti-Semitism in Lithuania. The Crimes of the Totalitarian Regimes in Lithuania. Vilnius, 2004.

Weiss-Wendt, Anton. Holocaust of the Estonian Jews, 1941–1942. Sonderkommando 1a and the problem of collaboration. Presented to the Faculty of the Skirball Department of Hebrew and Judaic Studies at New York University. In partial fulfillment of the requirements for the Degree of Master of Arts. New York University, 1999. Copy in the possession of IKUES

Weiss-Wendt, Anton. Preconditions for the Holocaust: Estonian Jews and the Judeobolshevik Myth // The Baltic Countries under German and Soviet Occupation 1940-1991 . Edited by: Anu-Mai Kõll. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2003.

Weiss-Wendt, Anton. The Soviet Occupation of Estonia in 1940-41 and the Jews // Holocaust and Genocide Studies, Oxford University Press. VI2 N2, Fall 1998.

Weiss-Went, Anton. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni tööst. // Vikerkaar, 2001, nr 8-9, lk220-221.

Weiss-Went, Anton. Mida tähendab meile holokaust? Võrdlevalt Ameerikast ja Eestist. // Vikerkaar, 2001, nr 8-9, lk 112-123.

Wilhelm, Hans-Heinrich. Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42. Frankfurt am Mein, 1996.

Västriku, Riho, Meelis Maripuu. Vaivara Concentration Camp. // Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity . Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity , Edited by: Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 719-738.

Преступления нацистов и их пособников в Прибалтике (Эстония) 1941 / 1944 : документы и свидетельства. Таллин, 2006.

Россия СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. Под общей редакцией Г.Ф. Кривошеева. Москва, Олма-Пресс, 2001.

Эстония. Кровавый след нацизма: 1941 - 1944 годы. Сборник архивных документов о преступлениях эстонских коллаборационистов в годы Второй мировой войны. Москва, Европа, 2006.

Käsikirjad

Maripuu, Meelis. Faktide ja propaganda vahel: KGB ja kompartei inimsusevastaseid kuritegusid uurimas (1960.–1980. aastad). Ettekanne rahvusvahelisel konverentsil Contemporary History in Baltic and European Context. Tallinnas 30.-31.03.2005. Käsikiri autori valduses.

Weiss-Wendt, Anton. Sonderkommando 1a ja juudiküsimuse lõplik lahendamine Eestis. Tallinn, 2002. Käsikiri MTÜ S-Keskuses.

Artiklid ja andmestikud internetis

Levin, Dov. Estonian Jews in the USSR. (1941-1945). <http://eja.pri.ee/Community/Dov%20Levin.pdf>.

Levin, Dov. An example of a small and unique community. <http://eja.pri.ee/history/Dov%20Levin.geneal.pdf>.

Excerpt from The Holocaust in Lithuania, 1941–1945: A Book of Remembrance. Vol. 2A. By Rose Lerer-Cohen (editor), Saul Issroff, <http://www.amazon.com/exec/obidos/tg/detail/-/9652292915/002-9495432-1644836?v=glance&vi=excerpt>.

Emanuel Nodel. Life and Death of Estonian Jewry. <http://eja.pri.ee/history/Nodel.pdf>.

De Thomas, Joseph M. Eesti vaikib holokaustist. <http://www.epl.ee/artikkel/205667>

Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich (Ermächtigungsgesetz) vom 23.3.1933.
<http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/ermaechtigungsgesetz/index.html>

Documents in Law, History and Diplomacy, Avalon Project at the Yale Law School, The Nuremberg War Crimes Trials. <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/avalon.htm>

Holocaust Encyclopedia: Estonia. U. S. Holocaust Memorial Museum.
<http://www1.ushmm.org/wlc/article.php?lang=en&ModuleId=10005448>

The Convoy 73. <http://www.convoy73.org/indexa1.html>

<http://www.idgr.de/texte/geschichte/ns-verbrehen/fritjof-meyer/kolthoff-meyer-replik-2.php>

http://www.operationlastchance.org/ESTONIA_Holocaust.htm